

**Київський національний торговельно-економічний
університет**

Н. А. Латигіна, Н. Ю. Гусєва, М. В. Ліпін

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

Навчальний посібник

Київ 2019

**Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу КНТЕУ
заборонено**

УДК 321
Л 27

Автори: Н. А. Латигіна, д-р. політ. наук, проф. (передмова та розд. 3);
Н. Ю. Гусєва, канд. іст. наук, доц. (розд. 2);
М. В. Ліпін, канд. філос. наук, доц. (розд. 1).

Рецензенти: О. В. Бабкіна, д-р політичних наук, проф., професор кафедри політичних наук, публічного управління та адміністрування Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
О. В. Батрименко, д-р політичних наук, доц., професор кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Н. А. Шип, д-р історичних наук, проф., професор кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

*Рекомендовано до друку вченою радою
Київського національного торговельно-економічного університету
(протокол № 10 від 25 червня 2019 р.)*

Латигіна Н. А.

Л 27 Політичні режими : навч. посіб. / Н. А. Латигіна, Н. Ю. Гусєва, М. В. Ліпін. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. – 232 с.
ISBN 978-966-629-994-2
DOI: <http://doi.org/10.31617/np.knute.2019-865>

У навчальному посібнику розглянуто одну з основних політологічних категорій – політичний режим, зокрема класичну типологізацію політичних режимів, яка базується на системному підході і охоплює усі основні ознаки політичного режиму. Згідно з цією типологізацією виокремлюють три типи політичних режимів: тоталітаризм, авторитаризм, демократію.

Призначено для студентів усіх спеціальностей освітнього ступеня «бакалавр», аспірантів, викладачів закладів вищої освіти.

УДК 321

ISBN 978-966-629-994-2

© Латигіна Н. А., Гусєва Н. Ю., Ліпін М. В.,
2019

© Київський національний торговельно-
економічний університет, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Розділ 1. ТОТАЛІТАРИЗМ	11
Контрольні питання	57
Проблемно-пошукові завдання	58
Тестові завдання	59
Список рекомендованих джерел.....	63
Розділ 2. АВТОРИТАРИЗМ	65
Контрольні питання	119
Проблемно-пошукові завдання.....	120
Тестові завдання	121
Список рекомендованих джерел.....	126
Розділ 3. ДЕМОКРАТІЯ	130
Контрольні питання	205
Проблемно-пошукові завдання.....	205
Тестові завдання	207
Список рекомендованих джерел.....	211
КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОЛІТИЧНИХ ТЕРМІНІВ	217

ПЕРЕДМОВА

Категорія політичного режиму використовується у політичній науці для опису соціального характеру і порядку відносин правителів та керованих, а також методів та ефективності владарювання загалом. Політичний режим розглядається як владний порядок. Інакше кажучи, влада впливає на суспільство через політичний режим, під яким розуміють конкретні форми і методи реалізації влади, певну структуру владних інститутів, повноваження яких обумовлені принципами організації гілок влади.

Термін «політичний режим» є похідним від латинського «*regimen*» – «правління». Він виник у західній літературі ще в ХІХ ст., а в широкий науковий обіг увійшов після Другої світової війни. Але і нині є чимало варіацій трактувань і вживання цього поняття.

Дефініція «політичний режим» є найважливішою у європейській політології, на відміну від американської, що віддає перевагу за фундаментальністю категорії «політична система». Довільне використання категорії «політичний режим» не зберегло за ним достатньо чіткого змісту. Так, наприклад, прихильники системного підходу ототожнюють поняття «політичний режим» з поняттям «політична система».

Проте терміни «політична система» і «політичний режим» характеризують політичне життя з різних сторін: політична система виявляє характер зв'язків із зовнішнім середовищем, а політичний режим визначає засоби і методи реалізації загальнозначущих інтересів.

У політичній науці одне з перших визначень політичного режиму дав французький вчений М. Дюверже. Він розумів політичний режим як особливий соціальний механізм, спосіб управління суспільством, що об'єднує, з одного боку, базові моделі виборів, голосування і ухвалення рішень, а з іншого – способи політичної участі партій і груп інтересів.

Французький політолог Ж.-Л. Кермонн, автор одного з найпопулярніших у Франції підручників з політології «Західні політичні режими», уточнив формулу М. Дюверже: «Під політичним режимом розуміється сукупність елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного порядку, які сприяють формуванню політичного управління даної країни на певний період» [62, с. 8]. Таке трактування політичного режиму стало загальноновизнаним в європейській політичній науці.

Необхідно зазначити, що у сучасній науці конкурують в основному два підходи до трактування політичного режиму: юридичний, який робить акцент на формальні норми і правила відправлення влади інститутами держави, і соціологічний підхід, що спирається на аналіз тих засобів і способів, за допомогою яких здійснюється реальна публічна влада і які тією чи іншою мірою обумовлені соціокультурними традиціями, системою поділу праці, характером комунікацій та ін.

Як свідчить практичний досвід, найбільш адекватним способом відображення політичного режиму є другий підхід (соціологічний), що дає можливість зіставляти офіційні і реальні норми поведінки суб'єктів у сфері влади, відображати реальний стан справ у сфері прав і свобод, з'ясовувати, які групи контролюють процес ухвалення рішень, тощо. При соціологічному підході як агенти влади розглядаються не лише уряд або офіційні структури, але і ті, що інколи не володіють формальним статусом угруповання, які реально впливають на ухвалення рішень. Як певна характеристика правління при цьому може розглядатися і діяльність опозиції, а також інші, зокрема антисистемні компоненти політики.

Орієнтуючись саме на реальне відображення процесу політичного і державного владарювання, політичний режим можна охарактеризувати як сукупність найбільш типових методів функціонування основних інститутів влади, використовуваних ними ресурсів і способів примусу, які оформляють і структурують реальний процес взаємодії держави і суспільства. Як підкреслюють Г.О'Доннелл і Ф. Шміттер, режим – це сукупність явних або прихованих структур, «які визначають форми і канали доступу до провідних урядових посад, а також

характеристики (певних) діячів... використовувані ними ресурси і стратегії...» [69, с. 57]. У цьому сенсі, якщо йдеться про політичний режим, мають на увазі не нормативні, а реальні засоби і методи здійснення публічної політики у конкретному суспільстві.

Таке розуміння політичного режиму свідчить, що він формується і розвивається під впливом значно ширшого кола чинників, ніж політична система. До того ж сутність правлячого режиму часто визначається не тільки макрочинниками, наприклад, соціальною структурою суспільства, його етичними традиціями, але й значно більш приватними параметрами та обставинами, а саме: міжгруповими відносинами усередині правлячої еліти, внутрішньо- або зовнішньополітичною ситуацією, характером міжнародної підтримки влади, особистими якостями політичних діячів.

Політичний режим – більш рухоме і динамічне явище, ніж система влади. У цьому сенсі еволюція однієї політичної системи може здійснюватися у міру зміни декількох політичних режимів. Саме режими проводять і одночасно втілюють собою певну державну політику, виробляють і здійснюють той або інший політичний курс, цілеспрямовано проводять конкретну лінію поведінки держави у внутрішньо- і зовнішньополітичній сфері. Історичний досвід найбільш розвинених постіндустриальних держав доводить, що з погляду самозбереження, найвигіднішою і переважною для правлячих режимів є політика централізму. Незалежно від її ідеологічного навантаження така політика сприяє мінімізації конфліктів у складноорганізованих суспільствах, допомагає найконструктивніше використовувати політичний потенціал усього суспільства, підтримує толерантні відносини між елітами та іншими соціальними групами.

Водночас більшість режимів як один із найбільш поширених засобів зміцнення власних позицій обирає популізм – тип політики, який ґрунтується на постійному висуненні владою необґрунтованих обіцянок громадянам, використанні демагогічних гасел, методів загравання із суспільством заради зростання популярності лідерів.

Політичний режим визначає, як здійснюється влада, як функціонують політичні інститути і політичні відносини, яка динаміка політичної системи, як співвідносяться між собою влада і суспільство, хто кого контролює, а також забезпечує досягнення цілей політики, реалізацію інтересів правлячої еліти. Тип політичного режиму визначається рівнем розвитку й інтенсивністю суспільно-політичних процесів, структурою правлячої еліти, механізмом її формування, станом свобод і прав людини, відносин з бюрократією (чиновницький апарат), пануючим у суспільстві типом легітимності, розвиненістю суспільно-політичних традицій, домінуючою політичною свідомістю і поведінкою.

Можна виділити такі основні ознаки політичного режиму:

- ступінь участі народу в механізмах формування політичної влади, а також способи такого формування;
- співвідношення прав і свобод людини і громадянина з правами держави;
- гарантованість прав і свобод особи;
- характеристика реальних механізмів здійснення влади в суспільстві;
- ступінь реалізації політичної влади безпосередньо народом;
- стан засобів масової інформації, ступінь гласності в суспільстві і прозорості державного апарату;
- місце і роль недержавних структур у політичній системі суспільства;
- співвідношення між законодавчою і виконавчою гілками влади;
- характер правового регулювання (стимулюючий або такий, що обмежує) відносно громадян і посадових осіб;
- тип політичної поведінки;
- характер політичного лідерства;
- урахування інтересів меншості при ухваленні політичних рішень;
- домінування певних методів (переконання, примусу тощо) при здійсненні політичної влади;

- ступінь верховенства закону в усіх сферах суспільного життя;
- принципи взаємовідносин суспільства і влади;
- політичне і юридичне становище і роль у суспільстві «силових» структур держави (армії, поліції, органів державної безпеки і т.д.);
- міра політичного плюралізму, зокрема багатопартійності;
- існування реальних механізмів притягнення до політичної і юридичної відповідальності посадових осіб, у тому числі найвищих.

Усі ці елементи у сукупності становлять зміст поняття «політичний режим».

Політичний режим – це сукупність засобів та методів здійснення політичної влади, форма взаємодії державно-владних структур та населення. Будь-який політичний режим визначається процедурами і способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням влади, стилем прийняття суспільно-політичних рішень, взаємовідносинами між політичною владою та громадянами (населенням) країни. Суверенність і соціальний зміст політичної системи, політичної організації суспільства, структура влади, способи, методи та засоби її здійснення характеризують політичний режим. Якщо у політичному курсі відображена мета суспільства, держави, то в політичному режимі – організаційні засоби та методи її досягнення.

Звісно, політичний режим – політичне явище, що створюється органічним поєднанням трьох політичних інститутів – політичної організації суспільства, системи прав і свобод людини, системи методів і механізму здійснення влади. Також він визначається трьома основами: економічною (власність на основні засоби виробництва у різноманітних формах), політичною (державна, що має законодавчі та виконавчі функції влади, встановлює і підтримує в суспільстві порядок, вигідний можновладцям), ідеологічною (ідеологія панівної верстви, політичної еліти, яка утверджує у свідомості людей думку про доцільність саме існуючого суспільного устрою).

Незалежно від того, режим якого типу складається у тій або іншій конкретній країні або який політичний курс пропонується країні її правлячою елітою, вся діяльність

владних органів у кінцевому підсумку підпорядковується цілям збереження стабільності контрольованих ними політичних порядків. Стабільність, що дозволяє досягати підвищення керованості суспільних процесів, є найбільш важливою характеристикою політичного режиму. Про стабільність влади може йтися при порівнянні або різних політичних систем, або з тим режимом, який існував раніше. У світі існують стабільні, середньостабільні і надто нестабільні режими. Стабільність політичного режиму – складне явище, яке містить такі параметри, як збереження системи правління, затвердження громадянського порядку, збереження легітимності і забезпечення надійності управління.

Критеріями стабільності можуть бути: строк перебування уряду при владі, його опора на партії, представлені у законодавчих органах, ступінь участі партій у владі, роздробленість представництва політичних сил у парламенті. До чинників стабільності можна віднести: наявність підтримуваного владою конституційного порядку і легітимність режиму, ефективне здійснення влади, гнучке використання силових засобів примушення, дотримання суспільних традицій, проведення продуманої й ефективної урядової стратегії, стійку підтримку відносин влади з опозицією і рівня терпимості населення до нестандартних ідей, виконання урядом своїх основних функцій.

Нестабільність найчастіше супроводжує процеси якісного реформування, принципівих перетворень у суспільстві і владі. До чинників нестабільності належать культурні і політичні розколи у суспільстві, неувага до потреб громадян з боку держави, гостра конкуренція партій, що дотримуються протилежних ідеологічних позицій, пропозиція суспільству незвичних ідей і форм організації повсякденного життя. Американський вчений Д. Сандрос дійшов висновку, що нестабільність прямо пропорційна дії таких чинників, як зростання урбанізації і перенаселення, індустріальний розвиток, який руйнує природні соціальні зв'язки, ослаблення механізмів соціально-політичного контролю, торговельна і фінансова залежність країни від зовнішніх джерел.

Аналіз різними школами політологів колишніх і нинішніх політичних режимів свідчить про те, що жоден з них не існував і не існує в чистому вигляді. Як правило, у реальному політичному житті політичні режими постають у формі «проміжних» режимів, які постійно еволюціонують у бік тієї або іншої модельної форми.

Ми віддаємо перевагу класичній типологізації політичних режимів, яка базується на системному підході і охоплює усі основні ознаки політичного режиму. Згідно з нею виокремлюють три типи політичних режимів: тоталітаризм, авторитаризм, демократію.

Навчальний посібник – це не сукупність готових істин, а лише загальні підходи до них, що склалися у світовій політичній науці. Студенти мають самостійно осягнути істину, осмислити важкий шлях до неї сумлінною, наполегливою працею, навчитися вільно висловлювати і захищати власну точку зору. А це вимагає самостійних роздумів, усвідомлених, але не нав'язаних ззовні поглядів та уявлень. Опанування політології допомагає студентам стати висококваліфікованими фахівцями, які вміють мислити і діяти самостійно, а також гармонійно розвиненими та ерудованими особистостями.

Для закріплення, поглиблення і перевірки засвоєння наведеного у навчальному посібнику матеріалу автори пропонують до уваги студентів контрольні питання, тестові і проблемно-пошукові завдання.

Бажаємо усім нашим читачам успіхів у вивченні політичної науки і сподіваємося, що подорож у цікавий світ політичних режимів стане для вас приємною та сприятиме самовдосконаленню.

Розділ 1.

ТОТАЛІТАРИЗМ

Термін «тоталітаризм» походить від латинського слова *totalis*, що означає «цілісність», «повнота». Він виник і набув поширення у 20-ті–30-ті роки минулого століття і використовувався для позначення політичних систем у фашистській Італії, нацистській Німеччині і більшовицькому СРСР. Одним із перших цей термін використав італійський журналіст і політичний діяч Дж. Амендола, який заявив, що фашизм, як і комунізм, є тоталітарною реакцією на лібералізм і демократію [20, с. 17]. Термін почали використовувати як антифашисти, так і прихильники фашизму. Так, наприклад, Б. Муссоліні використав його у червні 1925 р. під час виступу в парламенті, коли пригрозив опонентам «тоталітарною волею фашистів» [7, с. 13]. Він часто використовував цей термін і називав свій режим не інакше як *lo stato totalitario*, тобто тоталітарна держава.

В англійській літературі термін почали використовувати після публікації у часописі «*Foreign affairs*» статті провідного теоретика фашистської партії Дж. Джентіле «Філософія підвалин фашизму» (1928 р.). В «Італійській енциклопедії» 1932 р. з'явилася написана ним і підписана Б. Муссоліні стаття «Доктрина фашизму» з такими рядками: «ніщо людське або духовне не існує й тим більше не має цінності поза державою. У цьому розумінні фашизм є тоталітарним, і фашистська держава як синтез і єдність усіх цінностей розтлумачує і розвиває всенародне життя» [7, с. 131].

У додатковому томі Оксфордського словника англійської мови (1933 р.) вперше згадується слово «тоталітарний». Поступово у демократичних країнах Заходу термін «тоталітаризм» набуває широкого застосування для позначення спочатку тільки фашистських режимів в Італії та Німеччині, а пізніше і більшовицького режиму в Радянському Союзі.

Вперше цей термін був поширений на СРСР у листопаді 1929 р. англійською газетою «Таймс», яка в одній зі своїх статей писала про реакцію проти парламентаризму на користь «тоталітарної» або унітарної держави, як фашистської, так і комуністичної. Проте напад гітлерівської Німеччини на СРСР і участь Радянського Союзу у Другій світовій війні змусили західних авторів пом'якшити свої оцінки радянського режиму і спрямувати критику, головним чином, проти фашизму і нацизму. Під час війни слово «тоталітаризм» використовували як узагальнене поняття для характеристики фашистського і націонал-соціалістичного режимів і їх відмінності від радянського соціалізму. З початком холодної війни на Заході комунізм знову почали вважати різновидом тотальної ідеології, а радянську державу – тоталітарним режимом [4, с. 245].

Нині, як зазначає К. Гаджиєв, у науковій літературі більшість авторів дотримується тези, згідно з якою у політичній системі тоталітарного типу виділяються фашистський і націонал-соціалістичний режими в Італії та Німеччині на правому фланзі ідейно-політичного спектра і більшовицький у СРСР – на його лівому фланзі. Водночас необхідно наголосити, що *тоталітаризм аж ніяк не є якимось монолітом, між його окремими режимами були суттєві відмінності* [4, с. 246].

Цікаво, що засновники Радянського Союзу характеризували його як тоталітарну державу. Так, один з організаторів Жовтневого перевороту 1917 р. Л. Троцький, який відіграв значну роль у формуванні Червоної армії, у своїй книзі «Зраджена революція» (1937 р.) писав: «Від партійної демократії залишилися тільки спогади у пам'яті старшого покоління. Разом з нею відійшла у минуле демократія рад, професійних об'єднань, кооперативів та спортивних організацій. Над усім й усіма необмежено панує ієрархія партійних секретарів» [25, с. 99–100]. Режим набув «тоталітарного» характеру за декілька років до того, як з Німеччини прийшло це слово. «За допомогою деморалізуючих методів, що перетворюють мислячих комуністів на машини, вбивають волю, характер,

людську ідність, – писав Х. Раковський (радянський політичний діяч) у 1928 р. – верхівка встигла перетворитися на незмінну і недоторканну олігархію, яка підмінила собою клас і партію» [25, с. 100]. З того часу, як були написані ці рядки, виродження режиму продовжувалося і терор став вирішальним фактором у внутрішньому житті партії. Якщо В. Молотов у тому 1936 р. міг похвалитися перед французьким журналістом тим, що правляча партія не знає більше боротьби фракцій, то лише завдяки тому, що розбіжності вирішувалися за допомогою автоматичного втручання політичної поліції. Л. Троцький також зазначав, що «державна раба набула тоталітарно-бюрократичного характеру» [19, с. 101].

Окрім наведеного вище, необхідно пам'ятати, що на початку формування тоталітарних режимів СРСР та Німеччини їх засновники підкреслювали подібність обох режимів. Так, на XII з'їзді РКП (б) у 1923 р. відомий радянський державний та політичний діяч М. Бухарін наголошував на тому, що характерним для методів фашистської боротьби є те, що вони більше, ніж будь-яка інша партія засвоїли і застосовують на практиці досвід російської революції. Якщо їх розглядати з формальної точки зору, тобто з погляду техніки їх політичних прийомів, то це повне застосування більшовицької практики.

Так, Г. Раушнінг у своїй книзі «Говорить Гітлер» розповідає, що А. Гітлер не приховував зв'язку націонал-соціалізму з методами марксистів. «Я не просто борюся з вченням Маркса. – говорив А. Гітлер, – Я ще й виконую його настанови, його істинні бажання і все, що є правильного в його вченні, якщо викинути звідти усіляку єврейську талмудистську догматику... Я багато чому навчився у марксистів. І я визнаю це без коливань. Але я не вчився їх нудному суспільствознавству, історичному матеріалізму і всякій «граничній корисності». Я вчився їх методам.

Я серйозно поглянув на те, за що боязко вхопилися ці дріб'язкові секретарські душі. І в цьому вся суть націонал-соціалізму. Придивіться уважніше. Робочі спортивні союзи, заводські осередки, масові хода, пропагандистські листівки, що написані у доступній для мас формі – всі ці «нові» засоби політичної

боротьби в основному беруть свій початок у марксистів. Мені достатньо було взяти у них ці засоби і вдосконалити їх – і ми отримали те, що нам треба. Мені досить було лише послідовно продовжувати справу, від якої десятки разів відступалися соціал-демократи – відступалися, тому що хотіли здійснити свою революцію, не виходячи за рамки демократії. Націонал-соціалізм – це те, чим міг би стати марксизм, якби звільнився від свого абсурдного штучного зв'язку з демократичним устроєм» [13, с. 148].

Отже, А. Гітлер не був послідовником теорії К. Маркса, для нього вона є «нудним суспільствознавством». Проте він засвоїв методи політичної дії «марксистів». Те, що особливо споріднює радянський та німецький тоталітаризм, яскраво виражене у їх спільних методах боротьби і організації суспільства.

Необхідно зазначити, що тоталітаризм є «винаходом» ХХ ст. Як зазначають дослідники, передумовами його виникнення були соціально-культурні, політичні та економічні трансформації, які відбувалися у західному суспільстві, починаючи з доби модерну. Серед цих **передумов** варто виділити такі:

- тоталітарні режими виникають як реагування на кризові явища в суспільстві;
- прагнення вольовим зусиллям перетворити реальність відповідно до поставленої мети;
- формування масового суспільства;
- розвиток науки і техніки;
- атомізація суспільства, поширення індивідуалізму;
- поширення переконання у тому, що можна віднайти «остаточні відповіді» на всі питання, а правильна мета виправдовує будь-які засоби;
- ідеологізація світогляду.

Тоталітаризм виникає як свідомо спроба перебудувати суспільство, тому інколи його характеризують як модернізаційний проєкт. Натомість, як зазначають вчені, демократію не можна заснувати, увести рішенням законодавчої влади або дарувати народові указом президента. Вона, як підкреслює

О. Данилян, невидимо зростає, виявляється через громадянське суспільство, забезпечуючи вільну реалізацію кожною людиною її природних прав на життя і гідне існування, на сім'ю, на свободу робити все, що не шкодить іншим, на власність, рівність перед законом тощо. Тому справжню демократію неможливо нав'язати силою. У свою чергу, тоталітаризм є результатом соціального конструювання. Його ідея виникає спочатку у вигляді абстракції у міркуваннях теоретиків, а вже потім ці ідеї реалізують у вигляді соціальних експериментів. Перші такі спроби побудови «ідеальних» соціальних конструкцій у вузьких рамках общин, окремих підприємств робилися ще у ХІХ ст., однак успіху не мали. Як справедливо зазначає О. Данилян, для того щоб втілити ці ідеї у масштабі усього суспільства, потрібні були *умови і можливості* ХХ ст. і насамперед:

- 1) засоби масової інформації;
- 2) масові політичні партії;
- 3) практичний досвід управління суспільством і соціально-політичними процесами за допомогою мобілізації багатомільйонних мас людей.

На основі викладеного вище можна виділити основні принципи, на яких моделюється соціальна система тоталітаризму:

- 1) ідеї принципового монізму, одновимірності соціального, політичного, економічного і духовного життя суспільства;
- 2) тяжіння до знищення будь-якої різноманітності та формування одноманітної єдності.

У сучасній політологічній думці існує багато визначень тоталітаризму. Проте думки дослідників щодо цього феномену значно різняться. Так, наприклад, деякі дослідники розглядають термін «тоталітаризм» як ідеологічний концепт, у той час як інші вважають його науковою основою. Дехто з авторів наполягає на негативному характері тоталітаризму, разом з тим поширеною є думка про те, що в певних соціально-історичних умовах тоталітаризм у гіршому випадку постає неправильною відповіддю на цілком правильні запити.

Як зазначає Ю. Сумботян, багато хто з дослідників вважають тоталітаризм певним типом держави, диктатури, політичної влади, дехто – суспільно-політичним ладом, інші – соціальною системою, яка охоплює усю тотальність суспільного існування, або ідеологією певного типу. З точки зору вченого, тоталітаризм – це певна соціальна система, суспільний організм, який характеризується насильницьким політичним, економічним та ідеологічним пануванням бюрократичного партійно-державного апарату на чолі з вождем над суспільством і особистістю, підпорядкуванням усього суспільного системі панівної ідеології і культури. Згідно з таким поглядом сутність тоталітарного режиму полягає у *відносинах особи і суспільства*. При тоталітаризмі немає місця для особистості.

Зазіхання на гідність особистості є сутністю тоталітарної ідеології. Тому в тоталітарному суспільстві проблеми духовності підміняються проблемами ідеології, яка поглинає духовне, стає його замінювачем. Тому можна стверджувати, що тоталітаризм призводить до духовної «люмпенізації» людини. Тоталітаризм обирає найпростіший шлях контролю над соціальною поведінкою особистості, використовуючи колективні форми виробництва, обміну і розподілу матеріальних і соціальних благ з метою безпосереднього впливу на культурне життя.

У тоталітарному суспільстві все підпорядковано ідеології, а сам тоталітаризм виник у ХХ ст. як ідеологічний виклик на поширення демократичних тенденцій із США і Західної Європи. Тоталітаризм відрізняється від минулих ідеологічних концепцій, у тому числі релігійних. На відміну навіть від світових релігій тоталітарна ідеологія є абсолютно обов'язковою для всього населення. Вона спрямована на виховання «нової людини», трансформацію людської натури, психології, мови і навіть думок.

Основою ланкою політичної структури при тоталітаризмі є не держава, а партія – носій тієї ідеології, яка і створила цей суспільно-політичний лад. Конституційне закріплення керівної ролі правлячої партії спричиняє зрощування партії з державою, розширення партійно-державного апарату, узурпації влади та привілеїв, виходу апарату з-під контролю виборних органів.

Партія монополізує право виступати від імені всього народу і придушує будь-яку критику дій керівної еліти, прикриваючись необхідністю захищати суспільні інтереси. Відбувається жорстка **політизація** всіх органів державної влади, які виходять з-під контролю народу. Всі вони використовуються для застосування **насильства**, заборони демократичних організацій, ліквідації конституційних прав і свобод, репресій, монополії на всі засоби збройної боротьби і систем терористичного контролю над особистістю.

Тоталітаризм передбачає насильницьку організацію суспільного життя на принципах «надзвичайного стану», що супроводжується мілітаризацією. Тоталітаризм і мілітаризм – це дві сторони однієї медалі. При тоталітаризмі у процесі мілітаризації створюється нова модель «соціального порядку», заснована на насильстві, свавіллі, беззаконні і сприйнятті культу диктатора і його оточення. Цим визначається агресивний характер тоталітарного режиму в проведенні внутрішньої і зовнішньої політики (гонка озброєнь, підготовка і проведення воєн).

У середині тоталітарної держави суспільні відносини так само, як і люди, перероблюються не як міжособистісні стосунки, а як «мертві речі». Логіка духу тут підміняється логікою «твердих тіл». Суспільні відносини трансформуються у відповідності не з їх іманентною логікою, а з логікою речей. Виробництво «нових людей» організовується так само, як раніше організовували виробництво речей.

Отже, як вважає Б. Дем'яненко, на рубежі тисячоліть можна констатувати, що існують п'ять аспектів протиставлення конституційно-плюралістичного і тоталітарного режимів:

- 1) конкуренція і монополія;
- 2) конституція і революція;
- 3) плюралізм соціальних груп і бюрократичний абсолютизм;
- 4) держава партій і держава, яка базується на пануванні однієї партії;
- 5) держава світська – держава ідеологічна.

Основні підходи до осмислення авторитаризму як політичного феномену

Одними із перших досліджували тоталітарний режим американські вчені К. Фрідріх та З. Бжезинський. У своїй спільній праці «Тоталітарна диктатура і автократія» вони здійснили аналіз тоталітарного режиму, наголошуючи, що для характеристики тоталітарних режимів застосовуються всі терміни, за допомогою яких раніше позначалися традиційні автократичні режими: *тиранія, деспотія, абсолютна монархія* та ін. Проте використання цих термінів вводить в оману. З точки зору цих вчених, існує лише деяка подібність між тоталітарними диктатурами ХХ ст. і такими «старими» автократіями, як, зокрема, східні деспотії або грецька тиранія. Справа у тому, що і східні деспотії і стародавні тиранії *не прагнули цілковито заволодіти людиною*. Для них достатнім було усунення індивіда з певних сфер діяльності та його експлуатація в інших сферах. Окрім цього, деспотії і тиранії створювалися заради особистої користі володарів. Як вважали американські вчені, цього не можна віднайти у тоталітарній диктатурі. Так, наприклад, Ленін планував створення держави нового типу не для того, щоб задовольнити власні приватні інтереси.

В історії існували різні форми автократії – необмежена влада вождів у первісному суспільстві, притаманна для східних деспотій, а пізніше і для Римської імперії, обожнювання правителів, тиранії у грецьких містах-державках і в Італії епохи Відродження, абсолютні монархії в Європі Нового часу тощо. З огляду на це, К. Фрідріх та З. Бжезинський загалом визначають тоталітарну диктатуру як *автократію, що ґрунтується на сучасній технології та підтримці мас*.

На думку вчених, характерною рисою всіх автократичних режимів є *непідзвітність* усіх дій правителя іншим членам суспільства. Правитель уособлює владу як таку. Логічною протилежністю такій формі правління постають системи, які на Заході прийнято називати *відповідальними* або *конституційними*. Найбільш адекватною формою серед них є конституційна демократія.

Ще з часів Платона і Арістотеля стало звичним підкреслювати роль закону і розмежовувати політичні системи на основі критерію підпорядкування або ні верховних правителів закону. Проте проблему контролю над володарями за допомогою закону необхідно відрізнити від проблеми ролі законності у певному суспільстві. Усі держави і суспільства мають певні закони, так само мають їх і тоталітарні диктатури, яким необхідно пристосовуватися до умов технологічно розвинених індустріалізованих економік і масового суспільства. Наприклад, Стародавній Рим мав розвинене законодавство, що не заважало обожненню імператорів і перетворенню їх волі на джерело всіх законів.

Як вважають К. Фрідріх та З. Бжезинський, у цій частині аналізу тоталітарного режиму слід розглядати проблему держави. Саме поняття держави з'явилося у XVI ст. та з того часу стало означати політичний устрій або правління загалом. Але, на думку дослідників, формування держави було обумовлене запереченням домагань християнської церкви на владу, відрізняло нову державу від попередніх політичних систем Греції, Риму, а також від монархій в Азії і Африці. У цьому аспекті, вважають вчені, *концепція держави майже цілком є західною*.

З точки зору К. Фрідріха та З. Бжезинського, уявлення про державу Леніна було іншим, воно передбачало наявність офіційної (державної) ідеології, яка посіла місце релігії у стародавніх суспільствах, і через це подібне уявлення можна вважати поверненням до тих, більш ранніх політичних систем.

Проте до XVI ст. держава існувала вже як ефективно централізована за допомогою старої світської бюрократії велика управлінська організація, що часто спиралася на певні виборчі інституції. Внаслідок ускладнення економіки бюрократії ставало все важче приймати і виконувати постійно зростаючий обсяг управлінських рішень, і це стало однією з причин зникнення абсолютних монархій з історичної сцени.

Сама концепція держави опинилася під загрозою, і, щоб врятувати її, політичні філософи, а також правознавці розділили суверенність, наділяючи нею або державу, або народ.

Суть суверенітету полягає у тому, що особа або група осіб наділяються необмеженою владою вирішувати, що саме відповідає суспільним інтересам. Така ідея суверенітету погано співвідноситься з ідеєю цивільного права. Принцип верховенства закону було важко поєднати з новими теоріями держави, згідно з якими держава в особі суверена здійснює необмежену владу. Доктрини демократичного централізму, а також гітлерівський принцип фюрерства є поверненням до цієї автократичної концепції держави.

Автократія, незалежно від того, втілюється вона в одній персоні або певному колективному органі влади, сама і для себе самої вирішує, до якої міри їй слід використовувати свою владу.

Зберегти автократичний характер державної влади в умовах ліберальної епохи, що постійно ускладнюються, «запобігти виродженню держави – ось яким було призначення тоталітарних рухів і тоталітарних режимів сучасності». З точки зору К. Фрідріха та З. Бжезинського, нове самоствердження державної влади було метою не тільки тоталітарних систем, а й інших, наприклад, військових диктатур, що виникли у Пакистані, Португалії, Бразилії.

Для підтвердження наведеної думки можна порівняти режими особистої влади у франкістській Іспанії та голлістській Франції. Хоча генерал Шарль де Голль (французький генерал, перший президент П'ятої республіки у 1958–1969 рр.) і намагався ігнорувати французьку Конституцію, коли вона заважала втіленню в життя його планів, його режим все ж таки був конституційним. Натомість Франсіско Франко (іспанський військовий і державний діяч, «каудільйо» (вождь) Іспанії з 1939–1975 рр.) поступово перетворив політичний порядок в Іспанії на власну особисту диктатуру, якій не потрібні були ні тотальна ідеологія, ні панівна партія. Цей зразок влади, відтворений потім у багатьох країнах Латинської Америки, передбачав *опору на військових, псевдодемократичну ритуальність* (сфабриковані вибори і плебісцити) і *пасивність мас*, що стала основою негативної легітимації диктатури.

У зв'язку з цим слід зауважити, що автократичні режими зовсім не обов'язково мають більше влади, ніж неавтократичні.

Навпаки, вони часто виникають саме в умовах кризи влади, тоді, коли владу стає все важче утримувати. Отже, не можна ототожнювати автократичні режими з авторитарними – конституційна монархія, не будучи автократією (самодержавством), водночас здатна бути досить авторитарною.

Автократичні режими минулого, якщо вони існували доволі довго, переживали періоди занепаду і посилення необхідного для їх підтримки примусу. Наприклад, на початку століття римського принцепату м'яке правління Августа змінилося жорстоким абсолютизмом Тиберія і злочинним пануванням Нерона. Такі контрасти зафіксовані в історії практично всіх автократичних держав. У СРСР насильство зросло в міру зміцнення влади Сталіна і припинилося після його смерті. Ймовірно, справа у самому характері виникнення автократичних режимів: сформовані за допомогою насильства, вони не можуть його повністю подолати, і проблема для них полягає лише у тому, до якої міри можливо відмовитися від насильства.

Водночас, як наголошували К. Фрідріх та З. Бжезинський, автократії здатні спиратися на широкий консенсус населення. Такий консенсус, що допомагає зберігати громадянський мир і порядок, спостерігався завжди, якщо режим існував понад одне покоління. Його не було лише на початкових фазах становлення автократичних режимів.

Окрім зазначеного, стабільності автократії сприяла і консультативна практика правителів, заходи, спрямовані на масову легітимізацію, на наближення влади до народу. Прикладами цієї практики є ленінський принцип демократичного централізму, маоїстська лінія рівняння на маси, плебісцити, що здійснював А. Гітлер.

Отже, на думку К. Фрідріха та З. Бжезинського, автократія була переважаючою формою державного правління протягом великої частини людської історії. Тому не варто дивуватися, що вона знову виникає в сучасну епоху в тих випадках, коли старому порядку загрожує революція, або коли революція, що перемогла, прагне зміцнити свою владу. На думку дослідників, процес інституціалізації революційної влади, призводить до тоталітарних диктатур.

«Тоталітарні режими – автократичні режими. Ті, хто називає їх тираніями, деспотіями, абсолютною владою, прагнуть демаскувати їх природу, оскільки всі ці терміни вживаються у негативному значенні». Самі ці режими часто називають себе «демократіями», «народними демократіями», насправді маючи на увазі лише специфічну форму автократії. Вожді народу, вони ж – партійні вожді, залишають за собою у політиці останнє слово. У своїх рішеннях автократ звітує тільки перед самим собою. У певному сенсі, зазначали К. Фрідріх та З. Бжезинський, слова «тоталітарна диктатура» означають пристосовану до умов індустріального суспільства ХХ ст. автократію. Проте метою дослідження вчених було продемонструвати, що історично тоталітарна диктатура є новим явищем. Фашистська і комуністична диктатури, на їх думку, мають набагато більше спільного одна з одною, ніж з будь-якими іншими формами державного правління, зокрема з ранніми автократіями. Для підтвердження своєї думки дослідники пропонують розглянути одну з концепцій тоталітаризму, а саме ту, що акцентує увагу на зусиллях тоталітарного режиму щодо формування, перетворення і трансформації своїх громадян відповідно до запитів державної ідеології. Цю концепцію вони називають *ідеологічною* або *антропологічною*. Згідно з даним підходом сутність тоталітарного режиму полягає у тотальному контролі над повсякденним життям людей, їх вчинками і навіть способом мислення.

Дана теорія містить певні суперечності. Прагнення здійснити тотальний контроль над громадянами дійсно можуть бути у керівництва тоталітарних держав, але реалізувати ці прагнення на практиці нелегко. Тотальний контроль над особистістю неможливо встановити навіть всередині однієї партії, не кажучи вже про населення країни загалом. Ґрунтуючись на *ідеологічній теорії тоталітаризму*, неможливо виявити тоталітарні режими і в минулому. Доводиться зараховувати до них досить явні теократичні форми влади, що були характерними для пуритан і мусульман, які також прагнули до тотального контролю над свідомістю людей. К. Фрідріх та З. Бжезинський розмірковували, чи не була тоталітарною

і Стародавня Спарта. Як відомо, Платон був апологетом не тоталітарної, а авторитарної держави. Філософ сподівався, що у ній будуть правити наймудріші. Дотримуючись цієї позиції, можна й «первинні» форми правління і монастирські спільноти середньовіччя також внести до списків тоталітарних режимів, адже в усіх цих випадках контроль за поведінкою людей був дуже жорстким.

Проте дослідники погоджуються з тим, що дійсно новою рисою тоталітарних режимів ХХ ст. були способи *організації та методи здійснення контролю* за допомогою досягнень сучасної науки і техніки. Окрім цього, новою є *мета* контролю – в ім'я ідеології зруйнувати старе суспільство і побудувати нове. У такому ракурсі тоталітарна диктатура є системою панування, що прагне здійснити тоталітаристські задуми в сучасних політичних і технічних умовах, як новий тип автократії. Задеклароване завдання створення «нової людини» було ефективно реалізоване там, де режим проіснував досить довго, як, наприклад, у Радянському Союзі. Хоча насправді тотального контролю над людиною нікому досягти не вдалося.

Фашистська і комуністична системи сформувалися як реагування на ланцюг глибоких криз – вони є *формами кризового управління*. Як підкреслювали К. Фрідріх та З. Бжезинський, ці режими постійно змінювалися, але дослідники не бачили підстав вважати, що вони зникнуть у результаті внутрішньої еволюції. На той час дві тоталітарні держави (фашистська Італія і нацистська Німеччина) були зруйновані війною. Проте, зазначали вчені, це не означало, що СРСР або комуністичний Китай будуть втягнутими у війну, що тоталітарні суспільства незмінні і статичні, навпаки, вони вже зазнали і продовжували зазнавати постійної еволюції, що передбачає, мабуть, як підйоми, так і спади. Але як бути з їхнім походженням? Якщо ж режими виникли після того, як тоталітарні рухи почали домінувати у суспільстві і державі, то звідки виникли самі рухи? Відповіді на ці питання, як і раніше, є досить суперечливими. Багато пояснювальних концепцій фокусуються на ідеології. При цьому звинувачують не тільки К. Маркса й Ф. Енгельса, але також і Гегеля, Лютера і багатьох інших.

Однак ніхто з цих мислителів, вважали К. Фрідріх та З. Бжезинський, не був «тоталітаристом», навпаки, кожен з них засудив би сучасні тоталітарні режими. Отже, справа не в тому, що певна тоталітарна ідеологія «підживляла» масові рухи.

У праці «Тоталітарна диктатура і автократія» К. Фрідріх та З. Бжезинський, аналізуючи дискусію про коріння тоталітаризму, одразу заперечують примітивні гіпотези про «поганих людей» і нарікання з приводу «моральної кризи нашого століття». Адже в ракурсі цих гіпотез прихід А. Гітлера до влади пояснюється його власними пороками, слабкою традицією конституціоналізму в Німеччині, німецьким «національним характером», наслідками Версальського договору, економічною кризою, «протиріччями» старіючого капіталізму, «загрозою» комунізму, занепадом християнства. Американські вчені підкреслювали, що «багатофакторний аналіз, можливо, і допоможе дати адекватну відповідь, однак на даному етапі їхнього дослідження неможливо хоча б якоюсь мірою переконливо пояснити виникнення тоталітарних диктатур. Можливість такого пояснення з'являється тільки у тому випадку, якщо відкинути редукацію тоталітаризму до ідеологічних феноменів.

К. Фрідріх та З. Бжезинський наголошували, що комунізм і фашизм – різні ідеології, але у своїх структурах, інститутах і методах правління вони в основному подібні. *В основному – але не в усьому.* Поширеними є погляди на комунізм та фашизм як на або цілком однотипні, або зовсім різні режими. На думку К. Фрідріха та З. Бжезинського, і те, й інше є хибним. Крім ідеологічних, існує чимало розбіжностей між фашистським і комуністичним режимами, однак вони є досить подібними один до одного. Спільних рис достатньо для того, щоб віднести їх до однієї і тієї ж категорії, яка дуже відрізняється не тільки від конституційних систем, але також від минулих видів автократії.

Отже, наведемо одну з конкретних ілюстрацій їх подібності та відмінності: при загальному диктаторському характері влади в умовах як фашизму, так і комунізму, у фашистській Італії залишилося більше наслідків ліберально-конституційного суспільства, ніж у комуністичному СРСР або Китаї, і це пояснюється тим фактом, що історично тоталітаризму у цих двох країнах не передувало хоч якоюсь мірою сформоване

ліберальне суспільство (ні уряд Керенського у Росії, ні Гоміньдан у Китаї не могли закласти фундамент конституційного ладу).

К. Фрідріх та З. Бжезинський виділяють шість загальних для всіх тоталітарних диктатур ознак, які разом утворюють те, що можна умовно назвати *«тоталітарним синдромом»*, а саме такі ознаки, як:

- *ідеологія;*
- *єдина партія, яку зазвичай очолює одна людина;*
- *терористична поліція;*
- *монополія на засоби масової комунікації;*
- *монополія на озброєння;*
- *централізована планована економіка.*

З них дві останні ознаки притаманні також і конституційним системам. Так, наприклад, Велика Британія у період правління соціалістів (мається на увазі лейбористський уряд 1945–1953 рр.) мала централізоване управління економікою. А що стосується збройних сил, то їх тримають під контролем усі сучасні держави. Ці шість основних відмітних рис, переплітаючись одна з одною, утворюють модель тоталітарної диктатури. Їх не можна розглядати виокремленими, тим більше для порівнянь з іншими політичними системами. Не можна, наприклад, стверджувати, що Цезар був першим тоталітарним диктатором, оскільки він ввів таємну поліцію, яка застосовувала терористичні методи, або, що католицька церква була тоталітарною, адже вона практикувала ідеологічний контроль над думками своїх адептів.

Отже, всі тоталітарні диктатури мають такі загальні риси:

1. *Розроблена ідеологія, що складається з офіційної доктрини, яка охоплює всі життєво важливі виміри людського буття і якої дотримуються всі у даному суспільстві. Для цієї ідеології характерною є зорієнтованість на певну модель досконалого кінцевого стану суспільства. Вона містить хіліастичні претензії, що ґрунтуються на категоричному несприйнятті наявного суспільства і прагненні завоювати світ заради побудови нового суспільства.*

2. *Єдину масову партію*, як правило, очолює одна людина, «диктатор». Лише невелика частина населення (до 10 відсотків) входить до партії. Її ядро непохитно віддане ідеології і готове всіляко сприяти її популяризації і поширенню. Партія організована за ієрархічним, олігархічним принципом і зазвичай або перебуває над бюрократичною державною організацією, або повністю переплетена з нею.
3. *Система терористичного поліцейського контролю*, що підтримує партію, але також здійснює нагляд над нею в інтересах її вождів. Характерною особливістю даного поліцейського апарату є те, що він спрямований не тільки проти «ворогів» режиму, але також і проти довільно обраних прошарків населення тоталітарної держави. Таємна поліція систематично використовує досягнення сучасної науки, особливо досягнення психології.
4. Технологічно обумовлений і майже всеосяжний *контроль партії над усіма засобами масової комунікації* – пресою, радіо, кіно.
5. Аналогічно технологічно обумовлений майже повний *контроль над усіма збройними силами*.
6. Централізований контроль і керівництво всією економікою. Цей контроль зазвичай поширюється також і на більшість громадських організацій і груп.

Зазначені вище ознаки не вичерпують повністю характеристику тоталітарного режиму. Наприклад, можна припустити, що до них належать також адміністративний контроль над судовою системою.

Незважаючи на властиві всім тоталітарним режимам ознаки, можна виявити безліч значних відмінностей між конкретними втіленнями тоталітаризму. Так, у другій половині ХХ ст. партія починає відігравати у Радянському Союзі набагато більшу роль, ніж при Сталіні. Ідеологія у СРСР спиралася на висновки, що впливають з марксистських першоджерел, натомість у фашистській Італії або Німеччині ідеологію сформулювали самі вожді. Корпоративний сектор фашистської економіки залишався у приватній власності, у той час, як у Радянському Союзі власність була державною.

Повернемося тепер до питання про історичну новизну тоталітарних режимів і розглянемо ті дані, які дозволяють зробити висновок, що шість перерахованих вище ознак в основному були відсутні у межах традиційних автократичних режимів. Насамперед варто зазначити, що у такому поєднанні ці ознаки не є характерними для стародавніх східних деспотій, абсолютних монархій середньовічної Європи, давньогрецьких міст, Римської імперії, тиранічних форм правління у містах-державах Італії періоду Відродження, наполеонівської військової диктатури, як і для інших диктатур нинішнього і минулого століть. Вони могли існувати там лише відокремлено і в іншому вигляді. Адже не можна порівнювати, наприклад, наявні в історії спроби створення таємної поліції з терором гестапо чи КДБ.

Так само не можна порівнювати спроби зміцнити владу пропагандою за допомогою кустарних і сучасних технічних засобів. Жодному римському імператору або європейському монарху не спадало на думку зміцнити свою владу за допомогою створення партії або ідеології. А якщо і виникало щось схоже на партію, наприклад, прихильники клану Медичі у Флоренції об'єдналися в організацію, що отримала назву «Ло Стато», тобто «Держава», то у неї не було ніякої ідеології.

Важливою, з точки зору К. Фрідріха та З. Бжезинського, умовою виникнення тоталітарної моделі є *сучасні технології*. Ця риса тоталітаризму стає особливо помітною, коли виявляється у сфері озброєнь і масової комунікації. Вона також тісно пов'язана зі здійсненням *терору*, що вимагає новітніх засобів спостереження за людьми і їх переміщенням. Сучасні технології виявляються також затребуваними у процесі функціонування та керування централізованою економікою. У цьому ракурсі тоталітарні суспільства виглядають як доведені до свого логічного кінця тенденції сучасної технологічної оснащеності держави.

Менше зв'язку з науково-технічним прогресом виявляють функції ідеології і партії. Безумовно, тоталітарна пропаганда потребує сучасної техніки. Однак китайські комуністи її не мали і все ж прийшли до влади, використавши усну агітацію для створення все нових і нових груп своїх прихильників.

Ідеологія і партія створювалися у процесі розвитку сучасної демократії. Усі тоталітарні рухи висували демократичні гасла і цілі, і з цієї точки зору можна стверджувати, що у них втілюється абсолютистська, автократична демократія, що контрастує з конституційною демократією. Утопічний і хіліастичний характер тоталітарних ідеологій надає їм *псевдо-релігійного* забарвлення. К. Маркс називав релігію «опіумом для народу», теж саме стосується і тоталітарних ідеологій. Вони підміняють розум вірою, а знання і критику – міфічними заклинаннями.

К. Фрідріх та З. Бжезинський також стисло розглядають проблему *консенсусу*. Так, досить поширеною є думка, що ідеологія настільки заволоділа громадян СРСР, що вони стали несвідомо керуватися нею у своїх думках і діях. Можна заперечувати це або погоджуватися, але зрозуміло, що істотний рівень консенсусу в цій країні був досягнутий, і його покладено в основу правління М. Хрущова. Теж саме спостерігається у Китаї. В Італії і Німеччині також існувала широка національна згода. Інша справа, що тоталітарний консенсус не можна ототожнювати з практикою конституційних держав. Отже, тоталітарні режими змогли виникнути лише в умовах масової демократії і сучасних технологій.

Важливий внесок у розвиток досліджень тоталітарних режимів здійснила німецько-американський політолог Х. Арендт. Їй належить фундаментальна праця «Джерела тоталітаризму», у якій здійснено аналіз передумов виникнення та функціонування тоталітаризму. На думку дослідниці, тоталітаризм є абсолютно унікальним явищем у людській історії, тому класичні концепції політичної теорії не можуть допомогти нам зрозуміти його. Жодна з категорій, вироблених раніше для характеристики беззаконня і навіть злочинних типів влади, тут не підходить. *Тоталітарне панування не є тиранією, диктатурою чи деспотією*. Так, можна віднайти різноманітні політичні режими минулого, які містять певні ознаки тоталітаризму, але загалом він принципово відрізняється від них.

Проблематичність аналізу тоталітаризму в категоріях класичної політичної теорії полягає у тому, що його неможливо описати за їх схемами. У минулому більшість злочинів, які вчиняла влада, можна було пояснити, знайти причини, що їх обумовили. Вони містили у собі хоча б якийсь мінімум раціональності. Натомість, як стверджує Х. Арендт, відмінністю тоталітаризму є те, що він абсолютно ірраціональний. Події, що відбулися у середині ХХ ст. у Радянському Союзі і в Німеччині, перебувають за межами людського розуму. Спираючись на аналіз звичайних тиранічних режимів, їх неможливо пояснити.

Як свідчить історія, дії тоталітарної влади виявлялися принципово непередбачуваними. Вона діяла всупереч всім розрахункам. Такими, наприклад, були дії А. Гітлера в останні роки Другої світової війни. Замість того, щоб відправити усі можливі резерви на східний фронт, фюрер витрачав величезні ресурси для винищення євреїв, облаштування та охорони концтаборів. Навіть готові до відправки на Схід війська змушені були довгий час очікувати на ешелони, які були зайняті щоденним перевезенням євреїв до таборів знищення.

З точки зору Х. Арендт, тоталітарні форми правління були притаманні *тільки* Радянському Союзу і Німеччині: «у Росії це сталося у 1929 р., який нині часто називають «другою революцією», а в Німеччині – у 1933 р.». Незважаючи на те, що сам Б. Муссоліні і ввів термін «тоталітарна держава», дослідниця не вважає фашистську Італію тоталітарною державою. Так само за межі тоталітаризму виноситься режим, який встановили більшовики у 1917 р., і той, який сформувався після смерті Сталіна у 1953 р. «У ретроспективі, – зазначала Х. Арендт, – складається враження, що за цією смертю слідувала не просто пов'язана з вибором наступника криза, і тимчасова, до того моменту, коли новий лідер затвердить свою владу, «відлига», але і справжній, хоча і неоднозначний процес детоталітаризації» [3, с. 89].

У праці «Джерела тоталітаризму» основними **передумовами тоталітаризму** є:

- *антисемітизм;*
- *імперіалізм;*
- *поширення «панрухів» (панславізм, пангерманізм);*
- *руйнування національних держав та природного права людини;*
- *втрата власного «я» і формування мас, що складаються з атомізованих індивідів;*
- *ідеологізація суспільної свідомості;*
- *поширення «тиранії логічності».*

На підставі цього стає зрозумілим, чому дослідниця вважає ХІХ ст. початком формування тоталітаризму. Саме у цьому столітті стрімко поширюється антисемітизм та імперіалізм. Під імперіалізмом розуміється колоніальна експансія – захоплення колоній з метою вивезення капіталу. Імперіалізм формує такий тип мислення людини, яка у певних умовах стає сприятливим матеріалом для тоталітарної влади. З'являється такий тип людини, як колоніальний чиновник, який керується не універсальними правами людини і законами, а *доцільністю*. Така людина здійснює бюрократичне управління, засноване на вольових рішеннях, не орієнтуючись на певні правові обмеження, гуманні цінності або моральні норми, на все те, що обмежує владу в метрополії. Так, декрет підміняє закон. Для цього типу людини не існує універсального світу рівних людей. Для нього світ жорстко поділений на метрополію і колонії. Зрозуміло, що представники метрополії не є рівними представниками колонії, так само неоднаковими є типи їх мислення. Важливим є те, що представники метрополії вважають себе не грабіжниками і завойовниками, а носіями великої місії, вони несуть на собі «тягар білої людини», який оспівував Р. Кіплінг, є носіями великої культури, яку несуть «диким» народам. Таким чином, у межах імперіалізму стверджується ідея культурної місії, яка виправдовує вторгнення у справи «некультурних» народів і держав. У результаті, як зазначала Х. Арендт, «коли європейська чернь відкрила, якою «чудовою чеснотою» може бути в Африці біла шкіра, коли англійський завойовник в Індії став адміністратором, який не вірить більше в універсальну значимість закону, а переконаний у власній вродженій здатності панувати та

управляти, коли драконоборці перетворилися або на «білих людей», або на «вищі раси» або на бюрократів і шпигунів, які грають у велику гру незліченних прихованих мотивів, що визначаються безкінечним рухом; коли англійська Інтелідженс сервіс (особливо після Першої світової війни) стала залучати кращих синів Англії, які воліли служити не загальному благу своєї країни, а таємничим силам по всьому світу, ймовірно, сцену для всіх мислимих жахів було приготовлено. У всіх виявилось багато елементів, з яких легко було зібрати тоталітарну державу на фундаменті расизму. Індійські чиновники висунули ідею «адміністративної різанини», а африканські чиновники проголосили, що ніяким етичним міркуванням на зразок прав людини «не буде дозволено ставати на шляху» білого панування» [3, с. 91].

В історії ХІХ ст. можна знайти багато матеріалу на підтвердження тих висновків щодо імперіалізму, які зробила Х. Арендт. Достатньо згадати, як задовго до трудових таборів тоталітарних режимів наприкінці ХІХ ст. бельгійський король Леопольд ІІ на двадцять років перетворив Конго у величезний трудовий табір. У результаті жорстокої експлуатації місцевого населення Конго відбулося зменшення його чисельності з 30 млн у 1884 р. до 15 млн у 1915 р.

Як зазначає Х. Арендт, бюрократичні практики, які мали місце на території колоній, часто переносилися у метрополію. Дослідниця назвала процес «*ефектом бумеранга*». Перенесення у метрополію колоніальних методів управління створило серйозні проблеми для традиційних колоніальних держав. Особливо небезпечним цей ефект був у межах континентального імперіалізму, де дистанція між колоніями та метрополією була незначною. Йдеться про Німеччину, Росію і Австро-Угорщину. Характерною особливістю імперіалізму в цих державах було те, що вони супроводжувалися такими течіями, як панславізм і пангерманізм. Х. Арендт з цього приводу зазначала таке: «Нацизм і більшовизм зобов'язані пангерманізму і панславізму (відповідно) більше, ніж будь-якій іншій ідеології або політичному руху. Найбільш очевидним це стає у зовнішній політиці, де стратегії нацистської Німеччини і Радянської

Росії були такими близькими, добре відомим програмам експансії, які були заплановані панрухами до і після Першої світової війни, що тоталітарні цілі помилково сприймали за деякі постійні німецькі або російські інтереси. Хоча ні Гітлер, ні Сталін ніколи не визнавали свого боргу перед імперіалізмом щодо розвитку методів правління, обидва вони без коливань допускали свою залежність від ідеології панрухів або слідували їх гаслам» [3, с. 175].

Ідеологія «панрухів» виникає там, де неможливо сформувати національну державу. Національна держава будується за певною схемою, яка передбачає єдність трьох елементів, – нація, держава, територія. Нація – це насамперед політична єдність, заснована на уявленнях про певний набір спільних цінностей, про відповідальність за власну територію, яку потрібно облаштувати і захищати, про свою державу, за яку теж потрібно нести відповідальність.

Особливості німецького і російського колоніалізму унеможливили все це. У цих імперіях жодна нація не відчуває себе відповідальною за певну територію. Особливість ідентифікації для народів імперій тісно пов'язана з принципом експансії. Отже, метою тут стає приєднання найближчих територій, населення яких здається схожим на населення метрополії, однак перебуває під чужим ярмом. Таким чином з'являється ідея особливої місії. Національна ідентифікація виявляється заснованою на уявленні про обраність, особливу місію і про право безмежно розширюватися заради її здійснення.

У межах тих суспільств, які організовуються на основі «панрухів», не виникає стійких зв'язків між індивідами, не формуються ефективні суспільні інститути. *Держава постає єдиним стабільним інститутом, який забезпечує єдність і координацію. Проте подібна єдність унеможлиблює будь-яку внутрішню диференціацію. З'являється такий ідеал єдності, що не припускає приватного інтересу. Процес формування національної держави передбачає наявність всередині неї різних інтересів, конфліктів і суперечностей, що зумовлює розвиток політичної сфери, де можливе легальне їх обговорення. Єдність політичної спільноти ґрунтується не на однорідності,*

а на визнанні розбіжностей, пошуку компромісів і тимчасових консенсусів. Політика тут – це постійна спільна праця щодо облаштування спільного життя.

Ідеал «панрухів» не передбачає складної структури суспільства. Воно уявляється як абсолютно однорідне та таке, що репрезентується загальною волею або загальною ідеєю. Тому будь-яка диференціація, будь-яке виявлення особливості сприймається як щось злочинне, неприпустиме та підлягає знищенню.

Після Першої світової війни виникає така важлива передумова формування тоталітаризму, як *маса*. На думку Х. Арендт, аналіз специфіки мас є надзвичайно важливим для розуміння тоталітаризму. Насамперед дослідниця розмежовує поняття *маса* і *натовп*. Натовп є попередником маси. Натовп утворюється з індивідів, позбавлених соціальних зв'язків, які не здатні до регулярного спілкування. Їх особливістю є те, що вони перебувають за межами усіх сталих соціальних груп. Вони озлоблені і ображені. Тому натовп завжди заряджений якимось революційним потенціалом. Внаслідок того, що представники натовпу не можуть у рамках існуючої політичної системи досягнути бажаних цілей, вони мають революційний потенціал. Натовп має певні інтереси.

Згідно з поглядами Х. Арендт, маса виникла після Першої світової війни. Вона є результатом повної дезінтеграції. «Тоталітарні рухи, – вважала Х. Арендт, – спрямовані на маси і досягли успіху в організації мас, а не класів, як старі партії, створені за груповим інтересами у континентальних національних державах, і не громадян, що мають власні думки про управління громадськими справами і інтереси щодо них, як партії в англо-саксонських країнах. Хоча сила всіх політичних груп залежить від їх чисельності, тоталітарні рухи залежать від голої кількості до такої міри, що тоталітарні режими, ймовірно, неможливі у країнах з відносно малою кількістю населення» [3, с. 167]. Людина маси не відчуває себе приналежною до будь-якої громадської структури. Так само вона не відчуває себе пов'язаною з будь-якими загальними інтересами. Маса не здатна їх усвідомити. Цим вона відрізняється від натовпу.

Поява маси є небезпечною для політичної системи. Насамперед маса не сприймає багатопартійності, оскільки партії є об'єднаннями, які створені на основі усвідомлених інтересів і цілей. Людина маси не вміє обговорювати спільні інтереси, не вміє враховувати чужі інтереси. Вона нечутлива до раціональної аргументації і схильна реагувати на виклики навколишнього середовища емоційно. Для людини маси абсолютно ненормальними здаються будь-які розбіжності і відмінності. Взагалі ставлення до розбіжностей – найважливіша риса людини маси. Має значення не аргументація, а особистість, яка говорить.

Саме маса виявляється сприятливим середовищем для тоталітарних рухів, на яку вони спираються. Як постійно підкреслює Х. Арентд, *тоталітаризм спирався на масову підтримку*. Дослідниця вважала серйозною помилкою забувати, «що тоталітарні режими, поки вони при владі, і тоталітарні вожді, поки вони живі, «користуються масовою підтримкою». Прихід Гітлера до влади був законним, якщо визнавати вибір більшості, і ні він, ні Сталін не змогли б залишитися вождями народів, пережити безліч внутрішніх і зовнішніх криз і хоробро зустріти незліченні небезпеки нещадної внутріпартійної боротьби, якби не мали довіри мас» [3 с. 211].

Тоталітаризм базується на бажанні людини маси віддати себе певному руху, розчинитися у ньому. У цьому виявляється відмінність *партії* від *руху*. У партію людина вступає, щоб відстоювати певні інтереси і висловлювати певну позицію, до руху ж вона приєднується, щоб у ньому «розчинитися». Тотальна втрата себе у рухах властива саме людині маси. Розчинення у тоталітарних рухах призводить до зникнення інстинкту самозбереження. Байдужість до нерозуміння своїх інтересів, невміння спілкуватися і вибудовувати зв'язки з іншими людьми призводить до дивної байдужості до самого себе, знецінення себе. Цінність самого себе втрачається у цих умовах, так само як і цінність іншого. Тому така людина з готовністю віддає себе і своє життя заради вищого призначення.

З погляду Х. Арентд, тоталітаризм міцно пов'язаний з ідеологізацією суспільної свідомості. Самі по собі ідеології зовсім не є тоталітарними, а їх використання так само мало

обмежується тоталітарною пропагандою, як терор сам по собі обмежується тоталітарним правлінням. Тільки у межах нового типу тоталітарних правлінь ідеології стають рушієм політичного дії. Вони виконують цю функцію у двох напрямках: ідеології визначають політичні дії правителя і роблять ці дії прийнятними для керованого населення.

У цьому контексті Х. Арендт називає всі ідеології «ізмами» які претендують на те, що у них є головне пояснення усіх таємниць життя і світу. «Так, расизм або антисемітизм – це не ідеологія, а просто безвідповідальні думки до тих пір, поки вони обмежуються вихвалянням арійців і ненавистю до євреїв; вони стають ідеологіями тільки тоді, коли претендують на пояснення всього ходу історії, яким таємно керують євреї і який неявно підпорядковується вічній расовій боротьбі, расовому змішуванню і т.д. Так само соціалізм не є ідеологією у власному розумінні слова до тих пір, поки він описує класову боротьбу, проповідує справедливість для незаможних і бореться за поліпшення або революційне перетворення суспільства. Соціалізм – або комунізм – стає ідеологією тільки тоді, коли стверджує, що вся історія – це боротьба класів, що, відповідно до вічних законів, пролетаріат повинен перемогти у цій боротьбі, що у майбутньому з'явиться безкласове суспільство і що держава врешті-решт відіме» [3, с. 293].

Отже, на думку дослідниці, ідеології – системи пояснення життя і світу, які прагнуть пояснити все, минуле і майбутнє, не перевіряючи додатково, як це узгоджується з реальним досвідом. Тоталітарна ідеологія зухвало звільнює людину від реальності. Ідеологія підтримує терор та робить його постійним. Внаслідок того, що ідеологічний світогляд не залежить від реальності, людина вважає, що всі факти, які суперечать ідеології, є сфабрикованими. У результаті вона не знає ні одного критерію для розрізнення правди від брехні. А терор стає постійно необхідним для того, щоб зробити світ несуперечливим і зберегти його у цьому стані, щоб підпорядкувати людей настільки, що вони втрачуть разом із спонтанністю притаманну людині непередбачуваність думки і дії. Отже, терор потрібен тоталітарній ідеології для того, щоб привести у відповідність

з собою мінливий світ і вільну людину. Ідеологічний зміст прагне трансформуватися у реальність за допомогою інструментів тоталітарної організації. Так, нацисти прагнули привести світ у відповідність до власних ідеологічних конструктів. Зв'язок між тоталітаризмом і всіма іншими «-ізмами» полягає у тому, що тоталітаризм може використовувати будь-який з них як організаційний принцип і спробувати змінити саму структуру реальності відповідно до його догматів.

Однак на шляху до такої трансформації тоталітаризм стикається з двома великими перешкодами: з одного боку, це непередбачуваність, фундаментальна ненадійність людини, з іншого – це непослідовність людського світу. Саме тому, що проблема ідеології стосується більше питання думки, ніж істини, людська свобода змінювати своє рішення містить у собі серйозну небезпеку. Тому необхідно не лише придушення, але тотальне і надійне панування над людиною, щоб залучити її до ідеологічно детермінованого штучного світу тоталітаризму. У межах тоталітаризму взаємозв'язок вождя і маси виявляється як взаємозв'язок того, хто мислить і має волю, та тих, кому ця думка і воля нав'язуються, тобто того, хто віддає накази, і тих, хто їх виконує. Так, наприклад, Гітлер вважав, що мислення існує тільки через наказ і виконання наказів, тим самим навіть теоретично недопускаючи розрізнення між мисленням і дією, з одного боку, і між правителями і керованими – з іншого.

Тоталітарна ідеологія заперечує вільне людське мислення. Вона з середини підпорядковує людину тому, що Х. Арентд назвала «тиранією логічності». Для мобілізації людей навіть тоталітарні правителі частково покладаються на довільний вчинок людини. Так, наприклад, найбільш дієвою цензурою є самоцензура, коли людина сама себе обмежує і примушує. Таку роботу самопримусу забезпечує «тиранія логічності», проти якої ніщо не встоїть, окрім величної здатності людей оновлюватися, починати щось інше і нове. «Тиранию логічності» починається з підпорядкування розуму логіці як певному нескінченному процесу, якому людина може довірити формування своїх думок. Цим актом підпорядкування людина зраджує свою внутрішню свободу. Свобода як внутрішня

якість людини тотожна її здатності починати і творити нове, подібно до того, що свобода, як політична реальність тотожна існуванню деякого простору між людьми для їх самочинного руху. Цей початок не підвладний жодній логіці, жодній найбільш переконливій дедукції, адже кожний логіко-дедуктивний ланцюг передбачає свій вільний початок у формі вихідної передумови. Цю абсолютну силу автоматичної логічності, яка сама себе обґрунтовує, запускають для того, щоб ніхто ніколи навіть не почав по-справжньому мислити, оскільки мислення як найбільш вільний і чистий вид людської діяльності є прямою протилежністю автоматично-примусовому процесу дедукції. Тоталітарний режим може відчувати себе у безпеці, поки він здатний мобілізувати силу волі і мислення самої людини, щоб змусити її долучитися до того гігантського руху історії або природи.

З погляду іншого французького дослідника К. Лефора, питання тоталітаризму необхідно розглядати у контексті проблем визначення феномену політики і демократії. У збірці «Політичні нариси (XIX–XX століття)» він доводить, що для демократії істотним є те, що вона встановлює і підтримує режим *недостовірності*. Вона існує в умовах розпаду рис достовірності. Вона, як вважав вчений, поклала початок історії, в якій люди відчувають остаточну невизначеність щодо того, що стосується основ влади, закону і знання. Крім того, невизначеними постають і основи відносин між людьми на всіх рівнях соціального життя, всюди, де поділ, особливо розподіл між власниками влади і тими, хто їм підпорядкований, раніше залежав від віри у природу речей або у надприродні принципи. Демократія репрезентує питання і конфлікти, які ніколи не набудуть форми остаточного вирішення, вона відкриває такий спосіб спільного існування людей, який ніколи не набуде остаточної достовірності.

У контексті усвідомлення, що таке демократія, К. Лефорт ставить запитання щодо умов формування тоталітаризму. «У суспільстві, – підкреслював французький вчений, – де підстави політичного і соціального порядку нівелюються, де досягнуте не несе ніколи відбиток повної законності,

де відмінність статусів перестає бути незаперечною, де право виявляється залежним від дискурсу, який його висловлює, де влада здійснюється залежно від конфлікту, можливість розладу демократичної логіки залишається відкритою. Коли невпевненість індивідів збільшується внаслідок економічної кризи або згубних наслідків війни, коли конфлікт між класами і групами загострюється і не має більше символічного вирішення у політичній сфері, коли влада здається реально слабкою і чимось таким, що служить вульгарним приватним інтересам і апетитам, коли суспільство постає ніби роздробленим, тоді розвивається фантазм єдиного народу, пошук субстанційної ідентичності, з'єднаний з головою соціального тіла, втіленої влади, держави, вільної від поділу» [18, с. 70].

Клод Лефор поділяє переконання Х. Арендт стосовно того, що розквіт тоталітарних режимів є безпрецедентною подією ХХ ст. і що вони вимагають нового теоретичного осмислення. Але він не поділяв інше переконання, що ці події «зруйнували всі категорії західної думки» і що політичні дослідження мають відтепер здійснюватися через розрив з усією спадщиною політичної думки. Однак, як вважав К. Лефор, приклади деяких суперечок Х. Арендт щодо висловлювань мислителів минулого спростовують її переконання.

На противагу поширеній думці, дослідник не вважав, що тоталітаризм спричинений зміною у способах виробництва. Він зазначив, що було б достатнім навести з цього приводу приклади німецького або італійського фашизму, які задовольнялися збереженням капіталістичної структури з деякими змінами, які відбулися через зростання втручання держави в економіку. Окрім того, важливо наголосити, що радянський режим набув остаточного вигляду до епохи соціалізації засобів виробництва і колективізації.

Отже, сучасний тоталітаризм виникає саме з політичної мутації, мутації символічного порядку, про що найкраще свідчить зміна статусу влади. Відбувається піднесення певної партії, яка претендує мати іншу природу, ніж традиційні партії, що позиціонує себе носієм прагнень всього народу і володаркою легітимності, що піднімає її над законами.

Вона захоплює владу, руйнуючи всі форми опозиції. Нова влада ні перед ким не звітується, вона ухиляється від будь-якого законного контролю.

Тоталітаризм формує специфічні риси нового суспільства:

- відбувається злиття між сферами влади, закону і знання. Знання про кінцеві цілі суспільства, норми, які керують соціальною практикою, стають власністю влади. Влада, втілена у групі, а на найвищому рівні – в людині, об'єднується із втіленим знанням, так що відтепер ніхто не може її зламати. Тому ідеологію тоталітарного режиму не можна спростувати досвідом. Навпаки, досвід підпорядковується ідеології. Наприклад, як про це свідчить практика Радянського Союзу, після засудження і розстрілу деяких керівників більшовицької партії їх зображення поряд з Леніним старанно знищувалися. Навіть матеріальні підтвердження досвіду не могли встояти перед ідеологією;
- держава і громадянське суспільство об'єднуються, що здійснюється за посередництвом «Партії», яка поширює всюди пануючу ідеологію і накази влади. Партія домагається цього за допомогою створення численних організацій, в яких відтворюються штучна соціалізація і владні відносини, що відповідають загальній моделі;
- на основі ідеї втіленої влади спрацьовує механізм логіки ідентифікації. «Пролетаріат, – зазначав К. Лефорт, – утворює єдине ціле з народом, партія – з пролетаріатом, нарешті політбюро і *егократ* – з партією» [18, с. 75];
- одночасно з розквітом уявлення про гомогенне і прозоре суспільство, єдиний народ заперечується в усіх формах соціального поділу і водночас нівелюються всі ознаки відмінності вірувань, думок, звичаїв.

Підбиваючи підсумки, К. Лефор підкреслював, що якщо і можна вжити термін «деспотизм» для характеристики цього режиму, то за умови уточнення, що це сучасний деспотизм, відмінний від усіх попередніх його форм, оскільки влада тепер не належить одній особі, що перебуває поза суспільством. Ця влада панує, немовби не має нічого поза нею, ніби вона не має кордонів, які утворюють ідеї закону або істини.

Вона співвідноситься з суспільством, яке так само не має нічого поза собою, тоталітарна влада співвідноситься з тотальним суспільством. «Формування влади тоталітарного типу, вільної від суперництва, означає не тільки кінець політичних свобод, але самих цивільних свобод» [18, с. 81].

З точки зору К. Лефора, *сучасність* тоталітаризму полягає у тому, що він комбінує ідеал крайньої штучності з ідеалом крайнього органіцизму. Тоталітаризм розчищає місце для створення цілковито нового суспільства, яке нібито утворюється з об'єктивної логіки або природи, або історії. Тому у візуальних образах часів тоталітаризму образ тіла поєднується з образом машини. Суспільство постає як спільність, члени якої жорстко солідарні. Одночасно передбачається, що це суспільство кожен день творить себе і прямує до мети – створення нової людини. Ця жертвна спрямованість у майбутнє передбачає стан постійної мобілізації.

Досліджуючи взаємозв'язок феномену політики і тоталітаризму, К. Лефор формулює такі тези:

По-перше, тоталітаризм – це режим, у межах якого все видається політикою: юстиція, економіка, наука, педагогіка. Можна помітити, як партія проникає у кожен сферу і поширює свої правила.

По-друге, тоталітаризм позиціонує себе як режим, де всі речі стають суспільними.

По-третьє, тоталітаризм не можна ототожнювати з вульгарною тиранією, тому що його не можна визначати як тип довільного правління тою мірою, в якій він співвідноситься із законом, з самою ідеєю абсолютного закону, який не залежить від інтерпретації людей: закон Історії у тоталітаризмі комуністичного типу; закон Життя у тоталітаризмі нацистського типу.

По-четверте, здається, що у цьому режимі дія, рух становлять панівну цінність, адже народ повинен бути мобілізований і перебувати завжди в русі для здійснення суспільно-значимих завдань,

По-п'яте, тоталітаризм – це також режим, в якому панує система понять.

По-шосте, тоталітарний режим вбачається революційним, він перетворює на чисту дошку (*tabula rasa*) минуле і захоплюється створенням «нової людини».

Однак, як вважає К. Лефор, зворотним боком такого повного трактування політики є заперечення. Не тільки тому, що ідеал панування суспільства перекладається фактично як тотальна влада, що тут виявляється сила, вільна від будь-якого етичного або релігійного критерію, яка не знала меж можливого, так що знамените створення «нової людини» трансформується у пониження того, що завжди становило гідність людського призначення. І не тільки тому, що закон, фантастично зведений над людьми, має у реальності своїм результатом знищення будь-якої значущості позитивних законів, будь-якої юридичної гарантії. І не тільки тому, що містика «Єдиного», якогось колективного тіла спричиняє фактично винищення «внутрішнього ворога». Варто зауважити, що у цьому випадку зовсім не йдеться ні про політику, ні про суспільне життя, ні про закон, ні про дії, ні про слово, ні про революцію, зрозумілу як початок. *Ці феномени були зруйновані, щоб міг реалізуватися проєкт тотального панування.*

Якщо не існує кордону між політикою і тим, що не є політикою, сама політика зникає, тому що вона завжди передбачає певні відносини між людьми, що керуються вимогою відповіді на поставлені *спільною долею* питання. *Політика є тільки там, де виявляється відмінність між простором, в якому люди визнають один одного як громадяни, які разом перебувають у горизонтах загального світу, і соціальним життям, де вони тільки відчують взаємну залежність під дією поділу праці та необхідності задоволення своїх потреб.* Іншими словами, видима експансія громадської сфери або, що те ж саме, тенденція поглинути приватне суспільним є оманливою. З погляду *К. Лефора*, істина полягає у тому, що там, де зникає різниця суспільного та приватного, і суспільна, і приватна сфери зникають. Виникає те, що можна визначити як «соціальне» – певна велика організація, система численних відносин залежності, функціонування якої спрямовується панівним апаратом.

Цікавими є думки *К. Лефора* щодо можливості існування «*тоталітарної демократії*». «Ми часто чуємо, – зазначав він, – як у наш час стверджують, що між демократією і тоталітарною системою існує відмінність тільки у мірі пригнічення.

Або ще краще: деяким подобається говорити про «тоталітарну демократію». Скажімо знову, – це явна безглуздість. Дійсно, ми маємо достатньо підстав стверджувати, що еволюція демократичних суспільств уможливила появу нових систем панування (фашизм, нацизм або соціалізм), існування яких раніше було неможливим. Але потрібно принаймні визнати, що формування тоталітарних режимів передбачає *руйнування демократії*. Вони не є завершенням того історичного руху, який розпочала демократія. Тоталітаризм перекидає сенс демократії. Звідси і несподіваний висновок: тоталітаризм не є формою опікунської держави. Сила державного апарату при тоталітарному режимі розчиняється у партійному апараті, метою якого зовсім не є забезпечення добробуту громадян. Потрібно не перестаючи міркувати про цей факт: тоталітаризм означає не тільки руйнування політичної волі, він ламає динаміку опікунської влади або провіденціальної держави. Хоч би якими були риси нового режиму, чи він фашистський, нацистський або сталінський, встановлюється він в руслі радянського соціалізму або через спокусливу силу цієї моделі в Європі, Китаї, Кореї, у В'єтнамі або на Кубі, не принципи добробуту керують розвитком держави» [18, с. 90].

Те, що при тоталітаризмі не залишається місця для моделі провіденціальної держави, не означає, що у цей час не відбувається безліч заходів, які стосуються зайнятості, здоров'я громадян, виховання, житла, дозвілля, заходів, які враховують деякі потреби населення. Але вони не є правами, гарантом яких тоталітарна держава себе проголошує. Влада вирішує, вона дарує, завжди довільна, вона не перестає робити вибір між тими, кому вона дарує вигоду від своїх законів, і тими, хто з неї виключений. Індивіди отримують тільки фурнітуру, замасковану під права, з ними поводяться так, що вони бачать себе залежними, а не громадянами.

Як зазначав англійський дослідник тоталітаризму Р. Андерсон, поняття «тоталітаризм» можна розглядати і як науковий концепт, і як ідеологію. Вчений наголошує на тому, що поширення у науковому обігу терміна «тоталітаризм» відбулося після Другої світової війни. Він з'являється у процесі

порівняльних досліджень режимів, що склалися у Радянському Союзі, гітлерівській Німеччині та інших європейських країнах. Незабаром концепт тоталітаризму став популярним в англо-американській науці, і більшість західних дослідників радянської політики почали використовувати його. Але у 1960-х роках природний процес накопичення емпіричних даних, а також критика, з теоретичної точки зору, змусили переважну більшість західних дослідників відмовитися від цього поняття. Концепт тоталітаризму знову набув популярності останніми роками ХХ ст. у працях дослідників з пострадянських країн, які аналізують власний історичний досвід. Він також став популярним серед деяких європейських і американських фахівців. У працях Р. Андерсона проаналізовано початкове значення і зміст поняття «тоталітаризм», наведені деякі емпіричні дані, що змушують сумніватися в його теоретичній корисності, і розглянуто причини його відродження як наукової та політичної категорії.

Для більшості авторів стало класичним тлумачення тоталітаризму К. Фрідріха і З. Бжезинського як абстрактної характеристики сукупності рис, які були притаманні диктаторським режимам, що виникли у східній, центральній і південній Європі у міжвоєнний період. Характерною особливістю даних режимів був контроль над політичною сферою однієї політичної організації, яка проголошувала своєю місією перетворення суспільства. На чолі такої політичної організації в усіх цих країнах стояв одноосібний харизматичний лідер, а інші видатні політичні діячі підпорядковувалися йому і залежали від його волі. Хоча подібні організації називали себе партіями і, як правило, з інституціональної точки зору були наступниками попередніх структур, які дійсно у минулому конкурували з партіями за право на правління, з часом всі вони переплелися з державними інститутами. Як підкреслює Р. Андерсон, якщо партія – це об'єднання всередині держави, яке змагається за владу з іншими аналогічними об'єднаннями, що діють у тій самій державі, то до 1930-х років зазначені вище організації перестали бути партіями, замість цього трансформувалися у «партію-державу».

На думку вченого, специфікою «партії-держави» стосовно суспільства було те, що така організація проникала у всі сфери суспільного життя. «Усі типи соціальних організацій, більш складні, ніж сім'я, підлягали нагляду з боку призначених керівництвом «партії-держави» чиновників. Незалежні асоціації були заборонені. Щоб забезпечити контроль «партії-держави» над усіма без винятку асоціаціями, була створена мережа бюрократичних структур, що не мала аналогів в інших країнах. Юнацькі спілки, жіночі асоціації, офіційні профспілки, товариства тверезості, національні клуби ветеранів та інші залучали відповідні верстви населення до масових організацій, які очолювали призначені «партією-державою» люди» [2, с. 10].

У тоталітарній державі відбувається заборона непідзвітних асоціацій, що фактично означає витіснення громадянського суспільства. Розчинення громадянського суспільства усуває той простір, в якому можливою була критика влади та обговорення спільних інтересів. Замість цього з'являється велика кількість більш чутливих до директив державної влади форм соціальної активності.

Аналогічні принципи були покладені в основу економічної організації суспільства. Відмінність сталінського режиму, що сформувався у Радянському Союзі та деяких країнах післявоєнної Східної Європи й Азії, від інших тоталітарних режимів полягала у тому, що там фактично була ліквідована приватна власність на засоби виробництва. Однак, як стверджує Р. Андерсон, *ця відмінність була радше удаваною, ніж реальною*. Усі «партії-держави» ввели централізоване регулювання масштабними процесами економічної діяльності, а майно дрібних власників підлягало конфіскації щоразу, коли це відповідало цілям держави. Так, наприклад, відбулася конфіскація єврейських крамниць у нацистській Німеччині. Хоча формально СРСР володів всією власністю виробничого призначення і керував її використанням за допомогою директив Держплану, насправді економічну діяльність контролювали міністри та директори найбільших підприємств. Держплан слугував простором для їх перемовин один з одним та з вищими посадовими особами «партії-держави».

Як зазначав англійський дослідник, відмінність цього процесу від того, що відбувалося у Німеччині, де промисловці, які зберегли приватну власність, збиралися на наради під головуванням представників державної влади, була незначною.

Основним інститутом тоталітарної «партії-держави» була *політична поліція* з її практикою масових репресій, спрямованих проти населення. Деякі дослідники стверджували, що тоталітаризм не здатний існувати без терору. Режим особистої влади не міг би існувати, якби абсолютний диктатор не знищував регулярно всіх своїх потенційних конкурентів. А «партія-держава» не могла б здійснити поглинання громадянського суспільства або заборону на створення незалежних асоціацій без терору. Отже, хвилі насильства постійно залякували населення та забезпечували поширення стану мовчазної покірності.

На думку Р. Андерсона, концепт тоталітаризму приваблює дослідників як з емпіричного, так і з емоційного погляду. В *емпіричному* вимірі він дає можливість виявити чітко виражені відмінності між режимами, встановленими у міжвоєнний період у Східній, Центральній і Південній Європі, та демократичними країнами, в яких працювали дослідники, які використовували дане поняття у наукових цілях. Серед таких *відмінностей* можна навести такі:

1. В одному випадку ми маємо справу з режимом особистої влади, в іншому – з розподілом влади.
2. В одному випадку обрання посадових осіб ведеться на монопольній основі, в іншому – на конкурентній;
3. В одному випадку асоціації заборонені, в іншому – їм надана свобода.
4. В одному випадку держава регулює економічні процеси, в іншому – панує повна анархія у прийнятті економічних рішень.
5. В одному випадку акцент робиться на використанні терору, в іншому – на збереженні громадянського миру.
6. В одному випадку основоположною метою держави проголошується перетворення суспільства, в іншому – збереження його процвітання.

В *емоційному* вимірі, підкреслює Д. Андерсон, привабливість концепту тоталітаризму полягала у тому, що він відповідав суб'єктивним прагненням дистанціюватися від політики тих

режимів, для характеристики яких він використовувався. Як вважає вчений, справа не тільки в тому, що нацисти спровокували початок Другої світової війни, але і в тому, що поведінка іспанських фалангістів або більшовиків не могла не відштовхувати будь-кого, хто дотримувався загальнолюдських цінностей. Отже, природною реакцією на терор тоталітарних режимів було прагнення заперечити їх. За допомогою акцентування відмінностей між «демократичними» і «недемократичними» режимами застосування концепту тоталітаризму надає можливість маркувати «непривабливі» режими як «чужі», «інші», як такі, що відрізняються і далекі від «своїх».

Політична культура тоталітаризму

У політичній культурі українського суспільства поєднуються риси *підданського* та *учасницького* типів. На думку М. Чабанни, її ознаками є обізнаність громадян із питаннями суспільно-політичного життя у поєднанні з невисоким рівнем відповідної компетентності, чергування відносної активності громадян, схильності до прямого втручання у політику (але лише за необхідності вирішення важливих суспільно-політичних питань) та пасивності й навіть аполітичності, довіра до політичних лідерів, які часто є харизматичними, та водночас недовіра до влади, невпевненість у можливості самостійно впливати на процес ухвалення політичних рішень та відповідна відносна пасивність у створенні альтернативних структур громадянського суспільства, ксенофобія, властива для багатьох громадян, тощо. Це свідчить про збереження рис політичної культури, властивої українському суспільству на попередньому історичному етапі, за часів існування радянської влади. Попри те, що політичний режим СРСР безпосередньо перед здобуттям Україною незалежності не можна класифікувати як чистий тип тоталітаризму (доцільним є використання поняття комуністичного авторитаризму), риси політичної культури громадян, сформованої раніше, свідчили про збереження переважної кількості особливостей тоталітарної культури (притаманної великій частині радянського суспільства).

До них належать насамперед:

- ксенофобія;
- патерналізм;
- намагання делегувати максимальну кількість повноважень владним структурам;
- конформізм;
- знеособлення;
- політична пасивність у поєднанні з дотриманням вимоги активної політичної участі тощо.

З точки зору М. Чабанни, формування політичної культури тоталітарного суспільства зумовлене як передумовами політичного та соціально-економічного розвитку відповідних держав на початку ХХ ст., так і потребами тоталітарного режиму, що прагне контролювати всі сфери суспільного життя та, відповідно, потребує громадян, які можуть бути об'єктами такого контролю.

Отже, для того, щоб зрозуміти, які риси є найстійкішими, які відносно легко піддаються змінам за умов становлення демократії, потрібно розглянути процес їх формування. У цьому контексті слід звернути увагу на чинники формування політичної культури та результати такого процесу. Насамперед для тоталітарного суспільства властивою є особлива соціальна структура. Саме вона суттєво впливає на такі параметри політичної культури, як політична активність і політична поведінка.

Особливості соціальної структури тоталітарного суспільства зумовлені такими **чинниками**:

- централізацією влади;
- злиттям суспільства та держави;
- майже цілковитою відсутністю об'єднань громадян, створених поза межами сфери державного контролю;
- наявністю великої кількості створених державою проміжних зв'язків, які виконують функції інститутів громадянського суспільства.

Методи соціальної атомізації, порушення традиційних зв'язків між громадянами, застосовані тоталітарним режимом, безпосередньо пов'язані зі здійсненням контролюючих функцій.

Тому надзвичайно важливе значення має створення тоталітаризмом власних проміжних організацій – груп, які виражатимуть визначені режимом інтереси громадян та об'єднуватимуть їх. Контрольованість цих груп з боку держави спричиняє залежність індивідів від неї, посилює обмеження їх свободи, оскільки перешкоджає незалежному об'єднанню у групи. Отже, маніпулювання та мобілізація населення є більш досяжними саме за умови залежності від централізованої організації суспільства. При цьому важливим є опосередкування міжособистісних стосунків, їх стандартизація та уніфікація.

За допомогою створених режимом та контрольованих ним проміжних груп режим здійснює мобілізацію населення. Створення масових організацій та примусове залучення до них індивідів у поєднанні із заборонаю інших політичних об'єднань є суттєвим кроком тоталітарного режиму, який усуває загрозу створення альтернативних режимів осередків ідеологічного впливу на населення. Створити «роз'єднане суспільство» можна саме за допомогою заходів, спрямованих на недопущення автономності діяльності, заборони створення неконтрольованих тоталітарною владою організацій, які можуть бути посередниками між індивідами та державою та сприяти реалізації інтересів населення, що суперечать цілям тоталітарного правління.

Таким чином, маючи на меті здійснення тотального контролю над суспільством, тоталітарна партія створює систему організацій, оскільки переважна частина її членів є пасивною, – ситуацію, яка пояснює примусовий характер вступу в партію (йдеться не лише про прямий, але і про непрямий примус). У будь-якій тоталітарній партії – організації з масовим членством активною є лише невелика її частина.

Активність громадян є необхідною для тоталітарного режиму. Але він потребує її не стільки для здобуття підтримки, від якої залежить рух, скільки для уникнення опору суспільства та, відповідно, уможливлення здійснення тотального контролю. Тут важливо звернути увагу на двоїстість поняття політичної активності членів тоталітарного суспільства. Формально громадяни тоталітарної держави є політично активними.

Але це переважно стосується їх поведінки, спричиненої вимогами влади активної політичної участі. Натомість так звана пасивність свідомості, притаманна членам тоталітарного суспільства, є потрібною як для рухів, так і для режимів. Деякі дослідники вважають метою маніпулювання свідомістю саме її пасивність. У цілому наполягання тоталітаризму на активізмі замість розмірковувань означає, що люди не мають свободи та часу думати про себе. Дії без роздумів у такому контексті можливі лише тоді, коли вони є діями, спрямованими та контрольованими іншою стороною.

Репресивна діяльність режиму спричиняє посилення такої риси індивідів, як орієнтація назовні, що також підсилює самоконтроль людини, потреба у якому сприяє намаганням узгодити власні настанови із вимогами влади. Відповідна ситуація може визначати і згоду із наявністю зовнішнього контролю, яка зменшує ймовірність «хибних», не схвалених владою вчинків та висловлювань. У результаті наявності розглянутих рис політичної культури здійснюється управління суспільством, організування прибічників тоталітаризму для підтримання сприйнятливості населенням тоталітарної пропаганди, уникнення навіть потенційного опору реалізації загальної ідеї, маніпулювання суспільством з метою встановлення контролю над усіма його сферами. Тобто наявність такого типу політичної культури, для якого властиві перераховані риси, необхідна для формування тоталітарної відданості, що є психологічною основою для тотального панування. Отже, чинники формування тоталітарної політичної культури – це насамперед держава або партія, суспільні організації, створені державою з метою виконання функцій інститутів громадянського суспільства, окремі громадяни, які мають можливість чинити вплив на політичні процеси.

Мова тоталітаризму. У вітчизняній літературі аналіз функціонування специфічної мови у тоталітарних суспільствах здійснено у працях Л. Масенко. У видатному романі антиутопії «1984» британський письменник Джордж Орвелл описував механізми функціонування спеціальної нової мови

«*newspeak*» (новомови). Призначенням новомови було деформування та маніпуляція сприйняттям світу: Новомова була офіційною мовою Океанії, призначенням якої було ствердження ідеології Ангосоцу (англійського соціалізму).

Мета новомови – не тільки висловити думку і мислення прихильників Ангосоцу (англійського соціалізму), але зробити всі інші способи мислення неможливими. Передбачалося, що коли новомова запровадиться надовго, а «старомова» буде забутою, єретична думка, тобто думка, несумісна з принципами Ангосоцу, – стане буквально невимовною настільки, наскільки думка залежить від слова. Словник її було складено так, щоб дати точне визначення будь-якому змісту, який член партії міг правильно висловити, і одночасно унеможлиблювало всі інші смисли і навіть саму можливість їх непрямого проникнення. Це досягалося частково винайденням нових слів, але в основному ліквідацією небажаних слів і відсіканням від слів неортодоксальних смислів і, у разі можливості, взагалі вторинних смислів.

Дж. Орвелл зазначав, що новомова не тільки була засобом вираження мисленнєвої діяльності й ідеології тоталітарної держави, але і мала унеможливити всі інші форми думки. Вона слугувала розумовому закріпаченню людини у тоталітарному режимі. Окрім виключення єретичних слів, скорочення словника розглядалося як самодостатня мета, і жодне слово, без якого можна було обійтися, не повинно було зберегтися. Новомова створювалася не для розширення, а для звуження мислення, і, звівши вибір слів до мінімуму, цієї мети було опосередковано досягнуто.

Як наголошує Л. Масенко, у наукових дослідженнях мови тоталітаризму використання орвеллівської назви для її характеристики має тривалу традицію, що дає підстави стверджувати про її термінологізацію. Термін «*новомова*» набув поширення у польській лінгвістиці, зокрема у ґрунтовних працях М. Гловінського з цієї тематики. Російські мовознавці послуговуються аналогічним терміном «*новояз*». Паралельно функціонують й інші визначення: «мова тоталітарного суспільства», «мова тоталітаризму», «тоталітарна мова»,

«мова тоталітарної партії», «мова КПРС», «радянська мова», «антимова», «радянський політичний жаргон», «мова Радянської бюрократії (номенклатури)» тощо.

Як вже зазначалося, тоталітарні режими спираються на потужну машину ідеологічної пропаганди, яка має продукувати потрібні політичні міфи і доктрини й утверджувати їх у масовій свідомості. Основним інструментом поневолення розуму стає фальшиве слово, що перекручує мислення людини. Паралельний з реальним вигаданий світ створювала спеціальна сфальшована мова, що оперувала десемантизованими порожніми словами, призначеними підмінювати поняття. У радянському партійному дискурсі і пропаганді знецінення слова досягло безпрецедентних масштабів. Як зазначав польський філософ Л. Колаковський, мета пропаганди у тоталітарних державах у тому, щоб не просто брехати, а нищити саму ідею правди у нормальному розумінні цього слова. На підтвердження наведеному вище наведемо уривок з додатка до роману Дж. Орвелла «1984», який називається «Принципи новомови»: «У словнику не було жодного ідеологічно нейтрального слова. Такі слова, як табори радості (*joyscamp*) або Міністерство Миру (*Minipax*) означали цілком протилежне тому, що вони повинні були означати. Деякі, навпаки, давали ясне і точне уявлення про соціальну природу Океанії. Були й слова з амбівалентним сенсом, які мали позитивне значення відносно партії і негативне стосовно її ворогів. Крім того, було багато аббревіатур, ідеологічний сенс яких був у самій їх структурі.

Назва будь-якої організації або групи людей, або доктрини, або країни, або інституту, або громадської установи мали однакову форму: одне слово, яке легко висловити і яке складається з декількох складів. Це робилося не тільки для економії часу. Ще у перші десятиліття ХХ ст. скорочені слова і словосполучення були однією з характерних рис політичної мови. Ця тенденція була особливо вагомим для тоталітарних країн та організацій («наці», «гестапо» та ін.) ... Спочатку це робилося інстинктивно, але у новомові аббревіатури застосовувалися з чітко усвідомленою метою. З'ясувалося, що при

такому вживанні слів їх зміст звужується, змінюється і звільняється від асоціативних значень ... Так, асоціацій, що викликані словом Мінправ (*Minitrue*), менші, ніж поєднанням Міністерство Правди (*Ministry of Truth*), і вони легше контролюються. До того ж це полегшує вимову» [11, с. 289].

Проблема подолання тоталітарної спадщини та боротьби з тоталітарними чинниками сьогодення посідає окреме місце у дослідженнях тоталітаризму. Справа у тому, що тоталітарні способи взаємодії влади і населення не зникають самі по собі. Тому завдання подолання тоталітарного минулого постає перед усіма країнами з подібним досвідом. Але, як зазначав відомий дослідник С. Аверинцев, один з уроків щодо аналізу тоталітарних безумств полягає у тому, що безумством є будь-яка система розмірковувань, коли вона стає некритичною щодо себе. Тому спроби подолання тоталітаризму повинні здійснюватися нетоталітарними методами.

З точки зору С. Аверинцева, імператив «подолання» свого минулого, тобто систематичної критики поведінки не лише певних провідників нації, але цієї нації, і до того ж в її власній свідомості, є цілковито новим явищем, для якого немає аналогій в усій людській історії. Ідея, згідно з якою виконавець воєнного наказу, такого, який не стосується безпосередньо справи ката у буквальному розумінні, все одно *винен* перед людством і собою, якщо вердикт світової громадської думки і його сумління не визнають цю війну справедливою. Наприклад, Наполеон міг бути винним і з погляду традиційного монархізму, і з більш ліберального погляду, як «поневолювач народів»; але цю думку не можна було всерйоз поширити на солдатів його армії. Початок Першої світової війни спричиняє формування переконання, згідно з яким не тільки правляча еліта ворожої сторони, а й уся пов'язана з нею цивілізація стає предметом систематичної критики. Німецький письменник Т. Ман і англійський Г. Честертон одночасно доводили, що саме Німеччина або, навпаки, саме Англія репрезентують у конфлікті шляхетність органічної культурної традиції, а протилежна

сторона – «мертву технічну цивілізацію». Вони віддзеркалювали «жестукуляцію» і аргументи один одного, причому ніхто з них не знав про іншого. У процесі формування тоталітаризму ця тенденція була використана та значно посилена. Для тоталітарних режимів (фашистського або комуністичного) всі супротивники і вороги за самою своєю природою стають «нелюдами». Для радянської офіційної ідеології морально винним був кожен іноземець, який не доклав спеціальних зусиль для того, щоб стати «другом Радянського Союзу». А на всіх «своїх» тоталітаризм прагнув покласти відповідальність за кожну із своїх дій.

Необхідно зрозуміти, що обставини, за яких після Другої світової війни виникає ідея «подолання» тоталітарного минулого, нині, як вважає С. Аверинцев, значною мірою *міфологізовані*. Подібна міфологізація шкодить процесу подолання тоталітаризму. Тільки у межах такого міфологічного сприйняття зазначеного процесу можна поставити запитання: чому у нас не влаштовують «Нюрнберзького процесу» над злочинами комуністичного тоталітаризму? Дане запитання свідчить про те, що в суспільній свідомості цілковито забуті обставини Нюрнберзького процесу, місце яких займає моралістично-юридична абстракція. Звісно, що без всесвітньої моральної рефлексії передумови Нюрнберзького процесу були б неможливі. Але для того, щоб передумови стали реальністю, потрібні були зовсім інші чинники. Прагматика, яка вступила у союз з моральними мотивами, залишалася прагматикою. Тільки військова перемога союзників (серед них був і сталінський Радянський Союз, який досяг саме тоді апогею свого тоталітаризму) уможливила Нюрнберзький процес і програму денацифікації, що здійснювалася окупаційною владою. Такою була прагматична реальність, що неминуче містила у собі різні негативні ексцеси: і британське бомбардування німецьких міст, і розправи радянської влади над німецьким населенням, і прояви безглуздої дріб'язковості у процесі денацифікації (коли, наприклад, відомого диригента В. Фуртвенглера було тимчасово усунено від виконання своїх обов'язків),

не кажучи вже про тоталітарний проєкт радянської окупації, у ході якої конструювалася Німецька Демократична Республіка (DDR, 1949 – 1990).

Розпад Радянського Союзу був обумовлений зовсім іншими причинами. На початку перебудови західна громадська думка схильна була сприймати кожен крок СРСР періоду правління М. Горбачова як акт доброї волі, але згодом вона надто швидко змінилася і стала сприймати те, що відбулося, як звичайну поразку, аналогічну поразці у війні. Радянський Союз не програв у війні. З одного боку, поширювався моральний протест громадян проти тоталітаризму і придушення цього протесту було б можливим за допомогою нового терору. З іншого, відбувся компроміс між радянською елітою і опозиційною частиною суспільства, відповідно до якого відмова від тоталітарної ідеології забезпечується збереженням старої еліти. Отже, «колишній режим не був переможений ні зовнішньою силою, ні повстанням знизу, його було демонтовано представниками самої партійної еліти».

Однак у світі вимоги відповідати за минулу провину покладаються на країни на підставі ідеологічної кон'юнктури. Нині можна спостерігати як від одних країн вимагають постійного каяття за свої гріхи і як водночас не помічають масових убивств людей, що відбувалися в інших країнах. Одним з багатьох прикладів може бути Туреччина, яка й досі не схильна йти на будь-які поступки у запереченні самого факту винищення вірмен у 1914–1915 рр. і наступних роках.

Згідно з відомою класифікацією американського антрополога і етнолога Р. Бенедикт культури можна умовно поділити на *культури сорому* і *культури сумління*. На підставі цього стає очевидним, що не будь-яка культура здатна серйозно ставити перед собою завдання осмислення колективної відповідальності за злочини минулого. Можна помітити зв'язок культури сумління з ідеями Християнства, яке керується імперативами саме культури сумління, проте ці ідеї можуть бути на довгий час витіснені за межі публічного обговорення. Культура сорому притаманна більшості країн Сходу. Для них головною проблемою постає завдання «зберігати реноме».

Для виконання цього завдання представниками культури сорому краще не оприлюднювати свої таємниці. «Сучасний лібералізм інколи віддає перевагу культурі сорому як такій, що запобігає надто негативним емоціям. Однак очевидно, що майбутнє європейської традиції свободи пов'язане з культурою сумління. Звичайно, сьогодні і в країнах Сходу ми бачимо певну кількість правозахисників, але навряд чи ми побачимо, наприклад, китайського Солженіцина, який з такою ж силою і такою ж відкритістю виступив би перед усім світом як натхненний обвинувач, що називає перед усім світом всі злочини своєї Батьківщини, яку він одночасно гаряче любить!» [1, с. 11]. Для культури сумління злочини минулого не можуть бути витісненими, прикриваючись ідеями патріотизму і національного інтересу.

Окрім зазначеного, завдання подолання тоталітаризму постає як *програма перевиховання мас*. Їй потрібен, вважає С. Аверинцев, цей аспект, щоб не перетворитися на одну із безсилих і нереальних ігор інтелігенції. Але це відразу ж небезпечно зближує її з тим самим тоталітаризмом, який потрібно подолати і який сам був тотальним проєктом перевиховання, як казали у Радянському Союзі, «*перековування*» людської ідентичності, створення «*нової людини*». Саме досвід тоталітаризму створює особливу «алергію» проти тактик, надто часто властивих «вихователям мас», що пропонують «учням» готові формули для заучування й повторення.

З погляду дослідників, «двері» націонал-соціалізму відчинив дух абстракції, коли євреї як особи були підмінені безособовою категорією «єврейства», а люди – категорією «вороги народу». «Вбивати людину» – звучить жахливо, а «знищувати ворогів народу» – зовсім інакше. «Вбивати євреїв» звучить жахливо, а «ліквідувати єврейство» звучить як формулювання офіційного документа. Так само у практики виховання нових поколінь можуть проникнути елементи того духу абстракції, який відіграв таку фатальну роль у тому самому тоталітарному минулому, яке ми долаємо.

Інколи спроби подолання тоталітарного минулого відбуваються поза особистісним сприйняттям. Минуле долається

за наказом згори, поспіхом, колективно, гуртом. У цьому контексті доречно буде навести вираз «співати хором», який стає похмурим символом тоталітаризму в устах героя написаної ще у 1925 р. повісті М. Булгакова «Собаче серце». Якщо погодитися з булгаківською критикою радянського тоталітаризму, його біди походять саме від надмірної схильності «співати хором». Єдиним щепленням, що дає імунітет проти можливості нового тоталітаризму, залишається почуття особистої відповідальності за кожне своє слово і вчинок, а тому – недовіра до навіювання, до гіпнотичних пасів масових впливів та й до духу абстракції.

Ще одна небезпека у справі подолання минулого міститься у двох не схожих між собою способах ставлення до світу – у *сентиментальності* й *цинізмі*. Візьмемо для прикладу те, як ведеться контроверза про знищення євреїв у польському селищі Єдвабно 10 червня 1941 р. Вважається, що цей злочин вчинили німецькі окупанти. Проте деякі дослідники бездоказово припускають, що насправді цей злочин вчинили місцеві жителі – поляки. Реагуванням на дані припущення стало, з одного боку, «патріотичне обурення», а з іншого, навпаки, зловтішне очікування, що на основі цих припущень можна буде спростувати образ Польщі як країни-жертви. З одного боку, польський народ прагнуть позиціонувати як позитивний, безвинний та страждальницький, а з іншого – як народ-злочинець. На даному прикладі можна продемонструвати, що тоталітарну звичку розподіляти людей і народи на «своїх» і «чужих», на «добрих» і «поганих» так і не було повністю подолано навіть після краху тоталітарних режимів. Особливо прикорм є уявлення, що співчуття гідні тільки «свої», тільки «добрі». Спроби покласти відповідальність винних за вчинені злочини певних осіб або груп на весь народ, представниками якого вони є, так само є ознакою неподоланого тоталітаризму. «У зв'язку з усім цим, – застерігав С. Аверинцев, – варто пам'ятати, що тоталітаризми не були простим бунтом підсвідомості з її «архетипами»; вони здобули свій історичний шанс лише остільки, оскільки були абсолютно хибною відповіддю

на цілковито реальні запитання, породжені кризою колишніх автентичностей. Кінець тоталітаризмів і наступне розвінчування їх дають нам повною мірою відчутти реальність самих запитань. Тільки повна відкритість назустріч запитанням, повна чесність і тверезість щодо них може насправді відняти шанс у повернення тоталітарних тенденцій у майбутньому. Виховання інтелектуальної чесності не замінить тренування «найправильніших» готових реакцій на *слова*» [1, с.14].

Контрольні питання

1. У чому полягає відмінність тоталітаризму від усіх інших деспотій?
2. Назвіть основні передумови виникнення тоталітаризму за працею «Джерела тоталітаризму» Х. Арендт.
3. Охарактеризуйте основні підходи до осмислення тоталітаризму як політичного феномену.
4. Чому вважається, що тоталітаризм це феномен ХХ століття?
5. У чому полягає сутність тоталітаризму?
6. Назвіть основні типи і різновиди тоталітаризму.
7. У чому полягає значення термінів «культура сорому» та «культура сумління» у процесі подолання тоталітарного минулого?
8. Чому тоталітаризм можна назвати хибною відповіддю на правильні запитання?
9. Назвіть основні ознаки політичної культури тоталітаризму.
10. Чому тоталітарне суспільство називається «закритим»?
11. Яку роль при тоталітаризмі відіграє ідеологія?
12. Чому терор розглядається як сутнісна ознака тоталітаризму?
13. Чи є тоталітарна держава опікунською державою?

Проблемно-пошукові завдання

1. «Я не просто борюся з ученням Маркса. – говорив А. Гітлер, – Я ще й виконую його настанови, його істинні бажання і все, що є правильного в його вченні, якщо викинути звідти усяку єврейську талмудистську догматику... Я багато чому навчився у марксистів. І я визнаю це без коливань. Але я не вчився їх нудному суспільствознавству, історичному матеріалізму і всякої «граничної корисності». Я вчився їх методам». Прокоментуйте даний вислів. Аргументуйте власну думку.
2. Один із засновників Радянського Союзу та творець Червоної армії Л. Троцький у своїй книзі «Зраджена революція» писав: «Від партійної демократії залишилися тільки спогади у пам'яті старшого покоління. Разом з нею відійшла у минуле демократія рад, професійних об'єднань, кооперативів та спортивних організацій. Над усім й усіма необмежено панує ієрархія партійних секретарів. Режим набув «тоталітарного» характеру за декілька років до того, як з Німеччини прийшло це слово». Яка ваша думка з цього приводу? Аргументуйте свою відповідь.
3. Вважається, що у тоталітарному суспільстві проблеми духовності підміняються проблемами ідеології. Остання поглинає дух, стає його замінювачем. Тому можна стверджувати, що тоталітаризм призводить до духовної «люмпенізації» людини. Як ви розумієте дане висловлювання? Наведіть приклади «духовної люмпенізації» у минулому і нинішньому.
4. На думку німецько-американської дослідниці Х. Арендт, тоталітаризм є абсолютно унікальним явищем у людській історії. Тому класичні концепції політичної теорії не можуть допомогти зрозуміти його. Жодну з категорій, вироблених раніше для характеристики беззаконня і навіть злочинних типів влади, тут не можна застосувати. У чому, на вашу думку, полягає унікальність тоталітаризму?
5. Деякі дослідники використовують термін «тоталітарна демократія». Наведіть аргументи «за» чи «проти» застосування даного терміна.

Тестові завдання

1. Хто з мислителів охарактеризував тоталітаризм як автократію?
  - а) Арістотель;
  - б) Х. Арендт;
  - в) М. Вебер;
  - г) К. Фрідріх та З. Бжезинський.

2. До особливостей тоталітарної культури, яка притаманна великій частині радянського суспільства насамперед належить:
  - а) зорієнтованість громадян на власні приватні інтереси;
  - б) намагання делегувати максимальну кількість повноважень владним структурам;
  - в) послідовна децентралізація;
  - г) обізнаність громадян з основними проблемами суспільно-політичного життя.

3. З погляду Х. Арендт, тоталітарних режимів було:
  - а) 3;
  - б) 2;
  - в) 7;
  - г) 10.

4. Хто вважав, що тоталітарні режими часто виникають в умовах кризи влади, тоді, коли владу стає все важче утримувати?
  - а) Б. Рассел;
  - б) Л. Троцький;
  - в) К. Фрідріх та З. Бжезинський;
  - г) Б. Муссоліні.

5. Тоталітаризм виник у:
  - а) XIX ст.;
  - б) XIV ст.;
  - в) V ст. до н.е.;
  - г) XX ст.

6. У чому сутність, на думку К. Фрідріха та З. Бжезинського, «західної концепції держави»?
- а) у встановленні гармонії держави, церкви і громадянського суспільства;
  - б) у відмежуванні держави від релігії і церкви;
  - в) у переслідуванні церкви державою;
  - г) у злитті церкви і держави.
7. Хто з мислителів не вважав режим Б. Мусоліні тоталітарним?
- а) К. Фрідріх та З. Бжезинський
  - б) К. Лефор;
  - в) Т. Гоббс;
  - г) Х. Арендт.
8. До основних типів тоталітарних політичних режимів не належить:
- а) фашистський;
  - б) націонал-соціалістський;
  - в) комуністичний;
  - г) ліберально-демократичний.
9. Для якого політичного режиму характерний тотальний контроль держави над усіма сферами життя суспільства?
- а) авторитарного;
  - б) тоталітарного;
  - в) теократичного;
  - г) демократичного.
10. Які з перерахованих ознак притаманні тоталітарному режиму?
- а) наявність добровільних асоціацій громадян;
  - б) функціонування багатопартійної системи;
  - в) наявність тотального контролю за життям суспільства;
  - г) мінімальна роль держави в економічному житті.

11. До тоталітарних режимів належать:
- а) режим Мао Цзедуна у Китаї;
  - б) режим Б. Муссоліні в Італії;
  - в) режим у сучасній Японії;
  - г) режим у сучасній Німеччині.
12. Чим відрізняється тоталітарний режим від авторитарного?
- а) заборона або відсутність опозиції;
  - б) допускає обмежений плюралізм;
  - в) дозволено лише те, що наказано;
  - г) дозволено все, крім політики.
13. Ідеологія, єдина партія, яку зазвичай очолює одна людина, терористична поліція, монополія на засоби масової комунікації, монополія на озброєння, централізована планована економіка разом утворюють те, що можна охарактеризувати як ...
- а) «логіка бумеранга»;
  - б) «новомова»;
  - в) «панрухи»;
  - г) «тоталітарний синдром».
14. Серед аспектів протиставлення конституційно-плюралістичного і тоталітарного режимів можна виділити:
- а) державу патерналістську і державу опікунську;
  - б) корупцію і доброчесність;
  - в) аграрне суспільство і індустріальне суспільство;
  - г) конкуренцію і монополію.
15. Сутність «культури сорому» полягає у такому:
- а) каятті за минулі гріхи;
  - б) збереженні реноме;
  - в) ігноруванні минулого;
  - г) пріоритетності національних інтересів.

16. На думку Х. Арендт, ідеологія – це:
- а) система пояснення життя і світу, яка прагне пояснити все, минуле і майбутнє, не перевіряючи додатково, як це узгоджується з реальним досвідом;
  - б) перекручена свідомість;
  - в) вчення про ідеї;
  - г) система поглядів на світ, суспільство та місце у них людини.
17. Демократія на відміну від тоталітаризму започатковує режим:
- а) недостовірності;
  - б) абсолютного знання;
  - в) «сліпої віри»;
  - г) авторитету традицій.
18. У чому полягає сутність «сучасного деспотизму»?
- а) не існує нічого поза владою;
  - б) відсутність свободи у підданих;
  - в) панування однієї особи;
  - г) відсутність приватної власності.
19. Тоталітарний режим формує:
- а) заможну державу і освічену людину;
  - б) нове суспільство і нову людину;
  - в) традиційне суспільство і традиційну людину;
  - г) для нього суспільство і людина нецікаві.
20. Хто ввів термін «новомова»?
- а) В. Шекспір;
  - б) Б. Муссоліні;
  - в) Дж. Орвелл;
  - г) З. Бжезинський.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверинцев С. Подолання тоталітаризму як проблема: спроба орієнтації / С. Аверинцев; пер. М. Коцюбинської // Дух і Літера. – 2001. – № 7–8. – С. 6–15.
2. Андерсон Р. Д. Тоталітаризм: концепт или идеология? / Р. Д. Андерсон // Полис. – 1993. – №3. – С.100–107.
3. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт; пер. з англ. – Київ : Дух і літера, 2005. – 584 с.
4. Гаджиев К. С. Политическая философия и социология / К. С. Гаджиев. – М. : Юрайт, 2016. – 451 с.
5. Гловінський М. Новомова / М. Гловінський // 12 польських есеїв. – Київ : Критика, 2001. – С. 158–180.
6. Дем'яненко Б. Л. Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму / Б. Л. Дем'яненко. – Київ : Нелень, 2000. – 254 с.
7. Енциклопедія історії України : Т. 10. Т – Я / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2013. – 784 с.
8. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму / Л. Масенко. – Київ : КЛІО, 2017. – 240 с. – Режим доступу : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12809/Masenko_Mova_radyans%27koho_totalitaryzmu.pdf?sequence=1&isAllowed=y
9. Матковська О. Й. Орвелівська новомова та сучасний дискурс / О. Й. Матковська // Наукові записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Серія : Філологічна. – 2012. – Вип. 26. – С. 185–188. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2012_26_58.
10. Михайленко В. И. Тоталітаризм в ХХ веке: теоретический дискурс / В. И. Михайленко, Т. П. Нестерова. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 196 с. (Серия : «Тоталітаризм в ХХ веке». Т. 1).
11. Орвелл Дж. 1984 : роман / Дж. Орвелл ; пер. з англ. В. Шовкун. – Київ : Вид-во Жупанського, 2015. – 311 с.
12. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – Київ : Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.

13. Раушинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны / Г. Раушинг. – М. : МИФ, 1993. – 382 с.
14. Хафнер С. Некто Гитлер. Политика преступления / С. Хафнер. – М. : Изд-во И. Лимбаха, 2018. – 359 с.
15. Чабанна М. В. Політична культура тоталітарного суспільства / М. В. Чабанна // Наукові записки. – Т. 82. – 2008. – С. 34–37.
16. Almond G. The Civic Culture Revisited / Ed. G. Almond, S. Verba. – Newbury Park : Sage Publications, 1989. – 421 p.
17. Aron R. Democracy and totalitarianism: a theory of political systems / R. Aron, R. Pierce. – Univ of Michigan Pr, 1990. – Т. 203. – 262 p.
18. Borejsza J.W., Ziemer K., Hułas M. (ed.). Totalitarian and authoritarian regimes in Europe: legacies and lessons from the twentieth century. – Berghahn Books, 2006. – 607 p.
19. Edwards D. Newspeak in the 21st. Century / D. Edwards, D. Cromwell. – London: Pluto Press, 2009. – 304 p.
20. Fisichella D. Totalitarismo/ Un regime del nostro tempo / D. Fisichella. – Roma : Pagine Editrice, 2015. – 340 p.
21. Friedrich C. J. Totalitarian dictatorship / C. J. Friedrich, Z. Brzezinski. – Cambridge, MA : Harvard UP. – 1965.
22. Friedrich C. Totalitarian Dictatorship and Autocracy / C. Friedrich, Z. Brzezinski. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1956. – 346 p.
23. Lefort C. Essays sur le politique XIX–XX siecles / C. Lefort. – Paris, 1986. – 364 p.
24. Linz J. J. Totalitarian and authoritarian regimes / J. J. Linz. – Lynne Rienner Publishers, 2000. – 343 p.
25. Trotsky L. The revolution betrayed: what is the Soviet Union and where is it going? / L. Trotsky. – New York : Pathfinder Press, 1991. – 314 p.

Розділ 2. АВТОРИТАРИЗМ

Нині значно збільшився політичний та науковий інтерес до авторитаризму у зв'язку з крахом більшості авторитарних режимів у світі, у тому числі й комуністичних. Спроба багатьох колишніх республік СРСР швидко ввести у дію демократію без необхідних для неї суспільних чинників була невдалою. Це свідчить про необхідність у поміркованому перетворенні країни, і реформи потрібно проводити поетапно тоді, коли вже сформувалися необхідні передумови.

Важливість аналізу авторитарних режимів зумовлена вже тією обставиною, що велика частина людства і дотепер задовольняється саме цим типом політичного устрою. Чому ж є привабливим світ авторитаризму? Які його перспективи і основи стабільності? Що відрізняє і що об'єднує між собою різні види авторитарних політичних устроїв?

Термін «авторитаризм», незважаючи на його поширеність, не є чітко визначеним. До певної міри світ авторитаризму значно більш багатий і різноманітний, ніж світ демократії. Про це свідчить досвід історії і сучасності. Якщо ж демократичні системи при всіх існуючих серед них відмінностях об'єднані між собою наявністю процедури конкурентних виборів, то авторитарним режимам дана ознака непри-
таманна.

Основні підходи до осмислення авторитаризму як політичного феномену

У політичній історії цивілізації авторитаризм являв собою крайню форму політичного владарювання. Вчені визначають такі його форми: стародавні східні деспотії, тиранічні режими античності, абсолютистські монархії ХІХ ст., комуністичні та фашистські режими ХХ ст. У сучасному світі авторитарні режими найбільш розповсюджені у країнах Азії, Африки, Близького та Середнього Сходу, Латинської Америки.

Цікавість до авторитаризму серед дослідників є нині особливо актуальною. Важливим є не лише виявлення основних аспектів феномену авторитаризму, але й розгляд різних підходів до його розуміння. Це необхідно, оскільки авторитарний інструментарій має, окрім механізму насилля та придушення, цілком демократичні форми, такі як цензура, що охороняє громадян від небажаної інформації, створення системи фільтрації у політичному житті з метою відсіювання маргінальних кандидатів.

Авторитаризм як особливий механізм управління різними процесами відіграє важливу роль у формуванні суспільства. Проблема сприйняття авторитаризму як цілісної системи відносин часто розглядається з негативної точки зору. При цьому у негативній оцінці того чи іншого авторитарного устрою часто не враховуються його позитивні сторони.

Розглядаючи авторитаризм як цілісний тип, можна зауважити, що вперше аналіз даного феномену був зроблений в античні часи. Критика демократії спостерігається у працях Платона («Держава») та Арістотеля («Афінська політія»). У них авторитаризм розуміється як «благо для суспільства, а ті, хто тримали владу в руках, належали до особливої соціальної страти, своєрідної еліти, яка керувала державою за допомогою механізмів придушення для «збереження суспільства» від небажаних наслідків. Ті, хто не входили до даної страти, не мали права керувати, бути обраними, активно брати участь у політичному житті, оскільки демократія, на думку мислителів того часу, розглядалася як дещо негативне явище.

Подальше формування ідей авторитаризму припадає на епоху Відродження, яка характеризувалася розпадом феодалізму, виникненням капіталістичного устрою, розвитком буржуазії. Саме у працях Н. Макіавеллі був покладений початок буржуазної політико-правової ідеології. Його політичне вчення було вільним від теології: воно базувалося на вивченні діяльності держави, на уявленнях про інтереси та прагнення державного правителя. До того ж італійський мислитель був переконаний, що політичний діяч може не дотримуватися норм моралі, та вважав, що у боротьбі за владу допустимі будь-які засоби.

У середині XVII ст. відбулася буржуазна революція в Англії. Авторитарне правління на час революційних перетворень виправдовувалося переконаннями у перевагах даного устрою. Теоретик абсолютизму Т. Гоббс, який виступив із захистом королівської влади в Англії, стверджував: «Численні природні особи об'єдналися в єдину громадянську особу або під впливом страху, або з надією на захист, а отже, важливим є висновок – той, хто володіє верховною владою, стоїть над законом, адже він творить його сам» [5, с. 171; 19, с. 23].

Варто водночас наголосити, що ідеї мислителів Античності, епохи Відродження та Нового часу, які втілювалися у характерних рисах того часу, не мали логічно завершеної форми. І тому стверджувати про становлення концепції авторитаризму в ті часи є завчасним. В умовах того часу авторитаризм не мав шансів отримати послідовне обґрунтування.

Теорія авторитаризму була вперше висунута ультраконсервативними та реакційними теоретиками початку XIX ст. Ж. де Местром та Л. де Бональдом як відповідь на Французьку революцію та соціалістичні рухи. Дослідники розглядали авторитаризм як стрижень державного порядку, вбачали у ньому альтернативу хаосу, спосіб встановлення рівноваги. З розвитком індустріального суспільства ідея авторитаризму стала набувати відтінків конструктивної політичної ідеології. Контрреволюційна (у Ж. де Местра) ідея порядку втратила монархічну орієнтацію, не було потреби у концепції абсолютистського авторитаризму: абсолютна та незалежна від людей

влада короля – це причина політики, його міністри (апарат влади) – це засоби, суспільство підданих – це наслідок (Л. де Бональд).

За Г. Трайчке авторитаризм став у ХІХ ст. важливою течією німецької політичної думки та поповнився ідеями національної і державної єдності, які він має реалізовувати. До кінця століття авторитаризм почали розглядати як засіб потужної національної та соціальної мобілізації і управління зверху процесом державного будівництва. Іспанець Д. Кортес вбачав в авторитарному політичному порядку, що забезпечував святість підкорення, умову згуртованості нації, держави та суспільства. О. Шпенглер також вважав, що, на відміну від лібералізму, що призводить до виникнення анархії, авторитаризм виховує дисципліну та встановлює в суспільстві необхідну ієрархію.

У першій половині ХХ ст. показовою є авторитарна доктрина крайньо правого французького ідеолога та політика Ш. Морраса, для якого індустріалізація, проникнення держави в суспільство, висока мобілізація народу як засіб здійснення політики – об'єктивні та неминучі умови авторитаризму. Авторитаризм ХХ ст. у подібних трактуваннях став все частіше набувати націоналістичного антидемократичного характеру, пов'язувався з боротьбою проти внутрішніх та зовнішніх ворогів. Фашизм довів теорію та практику авторитаризму до крайніх тоталітарних форм.

У післявоєнний період з'явилися нові уявлення про авторитаризм, в якому роль авторитарного правління належить вищій адміністрації держави, яка має високу професійну компетентність, на відміну від інших рівнів політичної системи. Авторитаризм став зрештою формою розв'язання політичних проблем (реформ, перетворень) зверху силами влади і опинився у цьому сенсі дуже вразливим і залежним від ставлення суспільства до дій авторитарної влади та постав перед вибором: демократизувати режим і отримати підтримку народу чи посилити політику та перейти до примусу та диктату. Більш розповсюджений варіант розвитку авторитаризму – режим уповільненого розвитку, усталених ієрархічних відносин, репресивного контролю, економічної стагнації.

Уперше у соціальну науку термін «авторитаризм» було введено у 30–40-х роках ХХ ст. вченими Франкфуртської школи (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Е. Фромм, Г. Маркузе, Ю. Хабермас), під яким вони розуміли певний набір соціальних характеристик, властивих як політичній культурі, так і масовій свідомості, а також як тип свідомості, що характеризується агресивністю, консерватизмом, конформізмом, ксенофобією та орієнтується на владу і силу, і тлумачили «авторитаризм» як політико-правову характеристику суспільства. Згодом термін «авторитаризм» почали використовувати у науці для опису недемократичних режимів, протиставлення демократії тоталітаризму.

У сучасній політичній науці є багато визначень авторитарних режимів. Одне з найбільш популярних належить відомому американському політологу італійського походження Дж. Сарторі, який визначив авторитарний режим як «владу, яка не визнає свободу» [28, с. 330]. Так, на думку американського дослідника А. Перлмуттера, у випадку з авторитаризмом найімовірніше йдеться про сутність влади та способи її реалізації, тоді як щодо автократії та тиранії – про сутність правителя. Крім того, на відміну від цих форм урядування, авторитаризм виявляється передусім у сучасному епосі, тобто авторитаризм є сучасною формою тиранії або автократії. До того ж Дж. Сарторі також зазначав, що абсолютизм та автократія увійшли до політичного лексикону (попри свої латинські або грецькі корені) лише у ХVІІІ ст., тоді як авторитаризм та тоталітаризм виникли напередодні Першої світової війни [28, с. 330]. Саме у працях деяких з лідерів цих режимів знаходимо нариси теорії авторитаризму, зокрема в А. Салазара (Португалія) та Е. Дольфуса (Австрія).

Більш детальне визначення авторитарному режиму дав Х. Лінц, який охарактеризував авторитаризм як «політичну систему з обмеженим, невідповідальним перед суспільством політичним плюралізмом, без розробленої та провідної ідеології (але з характерною ментальністю), а також без інтенсивної та екстенсивної політичної мобілізації (за винятком окремих

періодів свого розвитку). Це система, в якій лідер або мала група здійснюють владу в межах формально нечітко визначених, але насправді цілком передбачуваних обмежень» [38, с. 207].

Німецький політолог К. Шмітт визначив авторитарний режим як «державно-політичний устрій суспільства, в якому політична влада здійснюється конкретною особою за мінімальної участі народу» [37, с. 53].

На думку Є. Вятра, специфіку авторитарних режимів визначити важко, «... тому що, на відміну від тоталітаризму, автократія – це категорія, яка включає в себе багато чого з того, що не є ні демократією, ні тоталітаризмом» [3, с.76]. Поняття «авторитаризм» може бути застосоване до традиційних монархій і до режимів Першої та Другої імперії у Франції (бонапартизм), до Німецької імперії (1871–1918 рр.), фашистської Італії та кемалістської Туреччини, до багатьох різних політичних порядків, починаючи від франкістської (Іспанія) і салазарівської (Португалія) диктатур, і до монархій в арабських нафтовидобувних державах, а також до військових режимів в Африці, Латинській Америці, на Близькому Сході і в Південно-Східній Азії, до помірних комуністичних режимів Східної Європи (Польща, Угорщина, Югославія) та ін. Тому більшість визначень авторитаризму не дозволяють визначити специфіку даного типу політичних режимів.

У сучасній науковій літературі авторитарний режим (лат. *auctoritas* – влада, вплив,) визначається як державно-політичний устрій суспільства, у якому політична влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою та ін.) за мінімальної участі народу. Основною характеристикою даного режиму є авторитаризм як метод володарювання і керування, як різновид суспільних відносин.

У подальшому в науковій літературі, у тому числі під впливом праць Х. Лінца, склалося декілька підходів до дослідження авторитарних режимів.

Одним із найбільш поширених нині є **соціологічний підхід**, представниками якого є Т. Адорно, Г. Алмонд, Р. Арон, Е. Френкель-Брюнсвік, Т. Парсонс С. Хантінгтон та ін.

Завданням соціології у цьому випадку є не лише вивчення авторитарної системи як особливої соціальної структури, але й порівняльний аналіз прояву авторитаризму, змін у суспільстві, впливу різних механізмів та громадянське суспільство. У більшості праць теоретико-практичного характеру виділено спільні риси, а саме: освіченість, умови проживання, релігійність. Все це, як свідчать дослідження, впливають на рівень авторитаризму в суспільстві. Даний підхід не розкриває сутності авторитаризму, але створює певну базу для виявлення нових авторитарних форм всередині соціуму.

Іншим є *політологічний підхід* до розуміння феномену авторитаризму. Політологія розглядає зовнішні прояви авторитаризму, аналізує його як політичний режим, як різні механізми управління, притаманні авторитарним політичним системам. Основними дослідниками, які займалися проблемою авторитаризму в межах даного підходу, є А. Лейпхарт, Х. Лінц, А. Циганков. З. Бзежинський та ін.

Економічний підхід підкреслює соціо-економічні чинники, які покладено в основу розуміння та пояснення різних форм авторитарного режиму. Стосовно цього найбільш теоретично поглибленою є праця Г. О'Доннелла «Модернізація та бюрократичний авторитаризм: дослідження політики Південної Америки» (1973 р.), в якій він обґрунтовує тезу про те, що успішна модернізація у контексті залежного капіталістичного розвитку продукує високомодернізовану форму авторитаризму.

Проблема авторитаризму, авторитарності вивчалася і в контексті *психологічного підходу*, представниками якого є В. Райх, Е. Шестопапов, Е. Фромм, А. Маслоу, М. Рокич, Б. Альтемейр та ін. Представник психологічного підходу Т. Адорно вводить поняття «авторитарна особистість», для якої характерні: «пристрасть до підкорення, агресивність, консерватизм, комплекс влади» [1, с. 215].

Е. Фромм виходив з того, що такий режим впливає на окремого індивіда, у результаті якого складається певний комплекс особистісних якостей.

Культурний підхід розглядає авторитаризм як результат несприйняття суспільством, з огляду на традиції, культуру, цінності, чужих демократичних структур, які були штучно йому нав'язані. Однак один з головних недоліків цього підходу, на думку Дж. Меллоя, полягає у запитанні: якщо всі традиційні культури були переважно авторитарними, то як сталося, що нині вони є модернізованими формами авторитаризму, деякі – неопатрімоніальними, а інші – демократичними? [28, с. 334].

Таким чином, розгляд основних підходів дає можливість стверджувати, що авторитаризм є набутим явищем, що обумовлене історичним процесом, психологією соціуму і віддзеркалюється в усіх сферах діяльності.

Поширеність та стійкість авторитарного режиму у більшості сучасних держав зумовлює питання про витoki авторитаризму, причини його збереження та відтворення. Багато дослідників, такі як С. Ліпсет, С. Хантінгтон, Е. Фромм, Ч. Ейндрейн, вивчали причини авторитаризму, які можна класифікувати на *соціально-економічні* та *соціокультурні*. *Соціально-економічними причинами* є економічна нерозвиненість, незрілість громадянського суспільства, збереження традиційного типу соціальних відносин та значна конфліктність суспільства. До *соціокультурних причин* належать великий вплив релігії на суспільство та особливості політичної культури в країнах незахідної цивілізації. У політичній науці існує точка зору, відповідно до якої між релігією та типом політичного режиму простежується певний зв'язок. Так, демократія спочатку виникла у протестантських, а потім у католицьких країнах. Таким чином можна зробити висновок, що нехристиянські релігії більшою мірою ціннісно орієнтовані не на демократичний, а на авторитарний характер відносин.

На основі праць С. Ліпсета, С. Хантінгтона, Е. Фромма, Ч. Ейндрейна сучасна політична наука виділяє такі умови виникнення режиму авторитарної влади:

1. Соціальна і політична криза суспільства, що виражає перехідний характер часу. Для такої кризи характерний занепад сталих традицій, способу життя, історичного устрою, що пов'язано зі стрімкою модернізацією основних сфер суспільного життя.

2. У сфері соціальної психології і ідеології наростають настрої занедбаності і відчаю, прагнення до відновлення соціальної справедливості шляхом встановлення рівності, споживацьке ставлення до життя переважає над етикою продуктивності праці. Виникають образ ворога народу в особі будь-якого суспільного інституту, соціальної групи або нації та культ особи вождя, з яким пов'язуються останні надії на подолання кризи.
3. Великою мірою зростає роль виконавчих органів державної влади і основної військової сили – армії. Особливого значення набуває бюрократія, без якої неможливе успішне функціонування виконавчої влади в умовах наростаючої кризи, і ця влада стає джерелом і охоронцем влади, яка керує суспільством.
4. Вирішальною умовою виникнення авторитаризму є лідер, який має авторитет, визнається більшою частиною нації, що забезпечує можливість мирного захоплення влади певним політичним угрупованням. У протилежному разі неминуча громадянська війна, суперечка між партіями і вождями.
5. Авторитарні режими формуються у результаті державних переворотів або «повзучої» концентрації влади в руках лідерів чи окремих внутрішньоелітарних угруповань. Створений таким чином тип формування та правління влади свідчить, що реально правлячими силами у суспільстві є невеликі елітні угруповання, які здійснюють владу або у формі колективного панування (наприклад, у вигляді влади окремої партії, військової хунти), або у формі режиму єдиновладдя того чи іншого лідера. До того ж персоналізація правлячого режиму у способі того чи іншого типу правління є найчастіше формою організації авторитарних порядків.

Однак також постає запитання: в яких державах можна встановити авторитарний політичний режим? На це є декілька причин. Авторитарний режим встановлюється у державах, які:

- ✓ по-перше, заперечують демократичні принципи організації і здійснення державної влади;

- ✓ по-друге, намагаються створити передумови для демократизації суспільства, але не встигли відпрацювати механізм демократичної влади;
- ✓ по-третє, є демократичними, проте змушені, з огляду на обставини, запроваджувати модель надзвичайного функціонування державної влади.

Оскільки режим авторитарної влади виникає не в результаті випадкового збігу обставин, а завжди тією чи іншою мірою виражає історичну необхідність, отже, він не може оцінюватися однозначно. Водночас з авторитарними режимами консервативного (Сулла у Стародавньому Римі) або відверто реакційного напрямку (А. Гітлер у Німеччині) були і такі, які виконували прогресивну роль в історичному розвитку своєї країни, наприклад Наполеон Бонапарт, Отто фон Бісмарк, Петро І. За таких лідерів країни ставали на шлях процвітання, дуже часто можна біло спостерігати швидкий розвиток.

Нині найбільш істотні передумови для виникнення авторитарних режимів зберігають перехідні суспільства. Як зазначає О. Пшеворський, «авторитарні спокуси» у суспільствах цього типу практично неможливо викоринити. Усвідомлення щоденних труднощів спричиняє спокусу у багатьох політичних сил «зробити все прямолінійно, одним кидком, замінити політику адмініструванням, анархію – дисципліною, робити все раціонально» [6, с. 52].

Отже, авторитаризм – це, по-перше, соціально-політична система, заснована на підпорядкуванні державі або її лідерам. По-друге – соціальна установка або риса особистості, що характеризується впевненістю у тому, що в суспільстві повинна існувати безумовна відданість вождю, беззаперечне підпорядкування людей авторитетам і владі. Політичний режим, що відповідає принципам авторитарності, означає відсутність справжньої демократії як щодо вільного проведення виборів, так і стосовно питань управління державними структурами. Часто поєднується з диктатурою окремої особистості, яка виявляється тією чи іншою мірою.

Автократія та авторитарний тип особистості

Автократія (грец. αὐτο-κράτεια «самовладдя, самодержавство»; грец. αὐτός – сам, κράτος – влада) – одна з форм правління, заснована на необмеженій та безконтрольній владі однієї особи у державі. Типовими ознаками автократичного правління є одноосібність володаря, влади (монарх, цар, князь), система успадкування влади, особливий характер її легітимності.

Автократія – історичний феномен. У рабовласницьких і феодальних державах самовладдя є у формі деспотії, яка нерідко набувала рис абсолютного свавілля і насильства – тиранії. За своєю суттю автократична влада близька до крайнього авторитаризму, тобто до типу правління, в умовах якого не реалізується принцип поділу влади, не визначаються правові обмеження правлячої верхівки, ігноруються вимоги автономії особи, не гарантуються права і свободи громадян.

Спільні риси автократії і авторитаризму полягають і в тому, що відносини між владою і підлеглими за цих систем здійснюються переважно засобами примусу, насильством, легітимні та моральні норми суспільних відносин відіграють другорядну роль або взагалі ігноруються. Саме це є характерним для політичних режимів крайнього авторитарного типу – диктатури фашистського тоталітаризму. Отже, коли держава перебуває під загрозою, концентрація влади в одних руках до певної міри виправдана. Але, коли особистість, наділена владою, розглядається як щось самодостатнє, що підпорядковує собі суспільні інтереси, це стає небезпечним як для самої державної влади, так і для всього суспільства [14, с. 10–11].

За своїм походженням автократії поділяються на:

- *спадкоємні автократії* (абсолютні монархії);
- *легальні автократії*, що виникають у результаті виборів осіб (інституцій), яким надаються необмежені повноваження;
- *нелегітимні автократії*, які виникають внаслідок насильницького захоплення влади.

Залежно від обсягу функцій управління громадським життям (у тому числі економічною сферою), прийнятих на себе державними органами, автократії поділяються на:

- **Тоталітарні** – засновані на прямій або непрямій підтримці більшості населення або його значної частини; припускають формально-демонстраційну участь соціальних сил у формуванні органів державної влади й активне втручання держави в усі сфери громадського життя;
- **Авторитарні** – засновані на відносній самостійності державної влади як інституту і його апарату, незалежності останніх від певних соціальних сил; передбачають обмежене втручання держави у суспільне життя, яке діє, як правило, лише у політичній сфері.

Зазвичай автократія панує у суспільствах, де нерозвинені політичні та правові інститути. Прикладами автократичного правління є стародавні монархії Вавілонії та Ассирії, тиранічне правління у деяких давньогрецьких державах, Римська та Візантійська імперії, абсолютні монархії в Європі Нового часу.

Таким чином, автократія була переважаючою формою державного правління протягом значної частини людської історії. Тому не слід дивуватися, що вона знову виникає в сучасну епоху в тих випадках, коли старому порядку загрожує революція, або революція у результаті перемоги прагне закріпити свою владу. Останній процес, процес інституціоналізації революційної влади, призводить до появи тоталітарної диктатури.

У центрі автократичних політичних режимів – так звана *концепція «авторитарної особистості»*, яка являє собою існуючий особливий тип особистості (особистісний синдром, або соціальний характер), що відрізняється специфічною конфігурацією базисних установок, які роблять людину особливим чином схильною до конформізму, беззаперечного підкорення владі, прийняття тоталітарних ідеологій і тоталітарного політичного режиму.

Термін «авторитарна особистість» був введений одним із основоположників психоаналізу Е. Фроммом у межах свого вчення про соціальні характери. Поняття «авторитарна

особистість» розвивалося теоретично і обґрунтовувалося за допомогою конкретних емпіричних досліджень у роботах представників Франкфуртської школи М. Хоркхаймера, Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Габермаса, перед якими було поставлено завдання з'ясування психологічних коренів антисемітських і профашистських настроїв. Прихильники цієї концепції пов'язали факт перемоги фашизму в Італії та нацизму в Німеччині з появою певних соціально-психологічних рис, спричинених розпадом багатьох традиційних (насамперед сімейних) зв'язків і масовою урбанізацією [31, с. 255].

На думку Е. Фромма, даний тип простежується в історії задовго до виникнення фашизму. Типовою авторитарною особистістю Е. Фромм вважав голову бюргерської Реформації у Німеччині Мартіна Лютера. Крім того, він наголошував, що у свідомості авторитарної особистості відсутнє поняття рівності. Світ для неї складається з людей, що мають або не мають силу і владу, тобто вищих і нижчих. Типовою ілюстрацією авторитарної особистості може бути біографія А. Гітлера [1, с. 220].

Пізніше, у роботі «Втеча від свободи», виданої у 1941 р., Е. Фромм визначив авторитарний характер як особливий тип соціального характеру, що становить психологічну базу нацизму, і детально проаналізував його структуру. У своїй роботі він розглянув такий феномен, як прагнення відмовлятися від незалежності своєї особистості і з'єднати своє «я» з кимось або з чимось, щоб знайти силу, якої немає в індивіда. Індивідів, що мають таку схильність, Е. Фромм описує як людей з авторитарним характером.

Специфічними особливостями авторитарного характеру є, з погляду Е. Фромма: любов до сильного і ненависть до слабого, обмеженість і скупість в усьому (у грошах, почуттях, емоційних проявах, мисленні), аж до аскетизму, агресивність, пов'язана із загальною тривожністю і є для даного типу особистості домінуючим способом психологічного захисту, обмеженість кругозору, підозрілість, ксенофобія (боязнь усього «чужого» і незнайомого, що сприймається як джерело небезпеки), «заздрісна цікавість стосовно знайомого»,

безсилля і нерішучість, схиляння перед минулим, пов'язане з нездатністю відчувати себе повноцінною особистістю [1, с. 222]. Найбільш важливий елемент у структурі авторитарного характеру – «особливе ставлення до влади»: любов до сили самої по собі і презирливе ставлення до безсилих людей і організацій [1, с. 223].

У 1950 р. вийшла книга «Авторитарна особистість», написана Т. Адорно, Е. Френкель-Брунсвіком, Д. Левінсоном і Н. Сенфордом. Ця робота стала досить популярною, тому автором терміна «авторитарна особистість» іноді вважають Т. Адорно. Покладені в основу книги дослідження Т. Адорно розпочалися у Німеччині, а завершилися у США. Передбачалося, що емпіричні дані повинні завершити уявлення про авторитарну особистість, завдяки якій у Німеччині виник фашизм. Однак робота з американцями довела, що і в цій країні існує даний тип. У передмові до книги «Авторитарна особистість» німецький філософ М. Хоркхаймер зазначав, що авторитарна особистість – це новий антропологічний тип людини, який склався у ХХ ст.

Один з існуючих стереотипів полягає у тому, що авторитарна особистість – це завжди особистість обмежена, з низькими моральними цінностями, яка використовує насильство і зневагу до інших людей та діє відповідно до тактики силовика. У реальності – це тільки один із чинників. Авторитарна людина прагне до єдиновладдя і одноосібного управління, але досягати своєї мети вона може як шляхом сили та насильства, так і створюючи навколо себе атмосферу взаємної поваги і шани.

Основними рисами авторитарного типу особистості є:

- **консерватизм:** сувора прихильність до традиційних цінностей середнього класу;
- **авторитарне підкорення** (мазохістський компонент): перебільшена, всепоглинаюча емоційна пристрасть до підкорення (батькам, старшим, вождям), потреба у сильному лідері, «рабське» схиляння перед державою, некритичне ставлення до влади, підвладність зовнішньому маніпулюванню;
- **авторитарна агресія** (садистський компонент): схильність до засудження, нехтування і покарання людей, які не дотри-

муються традиційних настанов, потреба у зовнішньому об'єкті для розрядки стримування та придушення «ми – група» агресивних імпульсів (цим об'єктом зазвичай стає «вони – група», наприклад євреї чи чорношкірі);

- **анти-інтрацепція** (термін Г. Мюррея для позначення погляду на життя, який є суб'єктивним, внутрішньо мотивованим, образним): протидія суб'єктивності, творчості, придушення фантазії та уяви (що виявляються у протистоянні інтроспекції, поверховості світогляду, стереотипії), страх роздумів про людину, страх прояву справжніх почуттів та страх втрати самоконтролю, знецінення людини і переоцінка значущості об'єктивної фізичної реальності;
- **упередженість і стереотип**: віра у зовнішні (містичні або фантастичні) детермінанти індивідуальної долі, схильність до забобонів, ригідність (у психології – складність (аж до повної нездатності) змінити намічену суб'єктом програму діяльності відповідно до вимог ситуації) мислення, нетерпимість до невизначеності, схильність до примітивних і спрощених інтерпретацій людського світу, схильність до перенесення відповідальності за свої вчинки на зовнішні невідконтрольні людині інстанції, нездатність до свободи і самовизначення;
- **«комплекс влади»**: особлива схильність до мислення у категоріях «панування–підкорення», «сила–слабкість», «вождь–прихильники»; схильність до ідентифікації з наділеними владою фігурами; орієнтація на конвенціональні атрибути «Его»; перебільшення значущості сили і «жорсткості характеру»;
- **деструктивність і цинізм**: загальна дифузна ворожість; схильність до очорнення «людської природи» і до раціонально емоційно нейтрального обґрунтування «природної» ворожості проти «чужинців»;
- **проективність**: схильність вірити у те, що світ злий і небезпечний (проекція пригніченої агресивності зовні);
- **перебільшена заклопотаність сексуальним життям як своїм, так і оточуючих.**

Таким чином, ці «змінні» тісно пов'язані один з одним і утворюють «єдиний синдром, більш-менш стійку структуру в особистості, що робить людину сприйнятливою до анти-демократичної пропаганди». Цей «потенційно фашистський» тип особистості легко сприймає тоталітарну ідеологію і становить серйозну загрозу для демократії.

Універсальні риси авторитаризму. В історії людства існувало багато режимів, які так чи інакше підпадають під категорію авторитарних. Дуже часто авторитаризм за його характерними рисами визначають як дещо середнє між тоталітаризмом та демократією. Адже авторитаризм має характерні риси обох цих державних режимів.

У загальному вигляді найбільш характерними рисами авторитарних режимів є:

- 1. Відчуження народу від влади.** Авторитарна держава характеризується тим, що у ній звужена чи зведена нанівець сфера використання принципів виборності державних органів та посадових осіб, гласності їх діяльності, підзвітності та підконтрольності їх населенню. При авторитаризмі принцип всезагального виборчого права відмінюється або перетворюється на фікцію, відбувається обмеження або імітація участі широких народних мас у розв'язанні життєво важливих проблем суспільного життя. Панує принцип призначення. Вираженням такого вищенаведеного обмеження є відсутність або непостійне чи малозначне для населення функціонування обраних народом органів влади. Для авторитарного режиму характерне звуження кількості суб'єктів, які формують органи влади, аж до однієї людини. Маси у центрі та на місцях від влади відмежовуються.
- 2. Автократизм (самовладдя) або невелика група носіїв влади.** Ними можуть бути одна особа (монарх, тиран, диктатор) або група осіб (військова хунта, олігархічна група та ін.).
- 3. Значний централізм у керівництві суспільством.** У центрі та на місцях відбувається концентрація та централізація влади певною особою, групою осіб або декількох тісно взаємопов'язаних державних (або партійних) органів,

рішення яких повинні виконуватися беззаперечно. У тому випадку, якщо керівництво держави формується внаслідок державного або військового перевороту (як це трапилося 11 вересня 1973 р. у Чилі, коли було повалено президента Сальвадоре Альєнде і розпущено уряд Народної єдності), авторитарний режим називається *хунтою*. Всередині неї іноді виділяється сильний харизматичний лідер (наприклад, в Індонезії ним став генерал Сухарто, який був головнокомандувачем сухопутними силами), вплив якого є дуже великим. Однак зазвичай він не схильний одноосібно приймати рішення [23, с. 30].

Немає розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, скерованого на запобігання необґрунтованій її концентрації. При цьому держава ставить виконавчу владу над законодавчою та судовою. Відбувається зниження ролі представницьких державних органів. Оскільки влада зосереджується в руках очільника держави, представницькі органи з провідних перетворюються у другорядні, декоративні, маріонеткові установи, а нерідко і скасовуються. Парламент не має реального впливу на вироблення політичного курсу, законотворчість і діяльність виконавчих органів влади не контролює. Парламентські вибори мають формально-показовий характер, оскільки проводяться в умовах відсутності або обмеження легальної боротьби партій (часто взагалі на безальтернативній основі), а тому фактично являють собою призначення. Органів самоуправління на місцях зазвичай немає, вони замінюються призначеними з центру чиновниками. Виконавчі органи влади мають законодавчі та судові повноваження (юридично або фактично). Реальна політична влада зосереджується в руках правлячої групи або однієї особи – очільника держави. Типова риса авторитарного режиму – монополія на владу з боку будь-якої політичної або соціальної групи, однієї або декількох осіб, фактичне відчуження народу від влади.

4. Керівництво та управління суспільством у всіх сферах життєдіяльності здійснюється здебільшого командно-адміністративними, наказовими методами. На всіх рівнях

державного механізму домінує правило жорсткого обов'язкового підпорядкування низових ланок вищим. Держава володіє правом втручатися у будь-яку сферу життя, контролювати діяльність усіх сторін життєдіяльності суспільства. З процесу прийняття та реалізації політичних рішень загалом виключається застосування методу взаємного погодження позицій у ході обговорення державних проблем.

5. **Домінування у політичній системі однієї правлячої партії.** Авторитарний режим, як визначає його іспанський вчений Х. Лінц, – це «спосіб правління з обмеженим плюралізмом». Дозволяються лише ті політичні об'єднання, які підтримують існуючий режим або лояльні до нього. З іншого боку, ті організації, які загрожують його владі, опиняються поза законом. Авторитаризм характеризується тим, що держава не забороняє легальну опозицію, але звужує простір для її діяльності. При авторитарному режимі може існувати багатопартійна система, але правляча партія домінує у політичній сфері. Дана партія зазвичай зрощується з державним апаратом, а її монополію на владу закріплює закон. Діяльність інших громадських об'єднань допускається лише за умови їх підпорядкування владі та регулювання з її боку. Громадські об'єднання, а також ЗМІ, які виступають проти режиму, зазнають репресій та забороняються.
6. **Відсутність єдиної ідеології.** В умовах авторитарного режиму ідеологія не доводиться до такої міри деталізації та догматизації, як при тоталітаризмі. Авторитарний режим здебільшого ідеологічно індиферентний. Авторитарні держави не ставлять своїм завданням здійснення глибоких змін у свідомості суспільства.
7. **Спостерігається здебільшого неправовий характер діяльності влади.** Роль права та закону в умовах авторитарного режиму стає другорядною: влада отримує повноваження, законом не обмежені та закону не підпорядковані. Конституція не розглядається як Основний закон та основа правопорядку. Її заміняють накази очільника держави, партійні директиви або армійські накази, які набувають сили закону.

Право не володіє пріоритетом над державою, а тому діяльність влади загалом часто має неправовий характер. Це створює умови для беззаконня та свавілля. З метою утримання населення у покорі режим застосовує насилля, яке стає важливим інструментом суспільного регулювання. Гіпертрофовану роль у суспільстві відіграють каральні органи. Суд, інші правоохоронні органи втрачають самостійність та стають виконавцями волі влади. Держава стає неправовою.

8. **Утискання прав та свобод громадян.** Для авторитаризму характерне «несприйняття» демократичних прав та свобод. Авторитарний режим відмінняє юридично або зводить нанівець фактично більшість демократичних прав і свобод громадян, особливо це стосується політичних та особистих прав. Останні зазвичай лише проголошуються, а на практиці повністю не реалізуються. Немає будь-яких реальних гарантій прав особи, соціальних спільнот, організацій. Особа відчувається від влади та перетворюється на об'єкт маніпулювання. Встановлюється абсолютний примат інтересів влади над інтересами окремого громадянина. Суверенітет, недоторканність особи повною мірою не забезпечуються. Плюралізм думок існує в суворо обмежених рамках. Закон переважно стоїть на варті інтересів держави, а не конкретної особи.
9. **Армія, поліція, органи безпеки використовуються для придушення опозиційних сил, які виступають проти режиму.** Армія стає головною опорою влади. Великий, у деяких країнах навіть переважний вплив у політичній сфері, мають позаконституційні органи, в яких головну роль відіграють військові. В історії відомо не один режим, який був авторитарним, але й одночасно процвітаючим та підтриманий народом. Але потенційна можливість використання сили залишається. Диктаторами, що здійснювали свою владу з опорою на армію, зокрема є Ідріс Дебі (Чад), Франсуа Бозізе (ЦАР), Дені Сассу-Нгесо (Конго), Омар Бонго (Габон) та деякі інші.

10. **Відмова від повного тотального контролю над суспільством.** Обмежене втручання або невтручання держави у політичну сферу і насамперед в економіку. Держава вирішує, головним чином, питання забезпечення суспільного порядку і державної безпеки, оборони і зовнішньої політики. Хоча може впливати на стратегію економічного розвитку і проводити досить активну соціальну політику, не руйнуючи при цьому механізми ринкового саморегулювання. Органи державної влади всебічно заохочують прагнення своїх громадян до трудової активності, придбання ними власності, участі у різноманітних економічних програмах. Наявність жорсткої податкової політики в умовах авторитарного режиму поєднується з цільовими державними кредитами на розвиток галузей матеріального виробництва. Держава бере на себе обов'язок фінансування програм у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров'я [23, с. 31].
11. **Усі засоби масової інформації та їх утримання беруться під суворий контроль держави.** Хоча при авторитарному режимі засобам масової інформації дозволяється критикувати окремі недоліки державної політики та окремих посадових осіб, однак ЗМІ повинні бути лояльними до режиму. Може існувати цензура як спеціальний державний інститут.

Таким чином, управління різними сферами життя суспільства при авторитаризмі не настільки тотальне, немає жорстко організованого контролю над соціальною та економічною інфраструктурами громадянського суспільства, над виробництвом, профспілками, навчальними закладами, масовими організаціями, засобами масової інформації. Автократія не вимагає демонстрації відданості з боку населення, як і при тоталітаризмі їй достатньо відсутності відкритого політичного протистояння. Однак режим нещадний до проявів реальної політичної конкуренції за владу, до фактичної участі населення у прийнятті рішень з важливих питань життя суспільства. Тому авторитаризм придушує основні громадянські права.

Для того, щоб зберегти необмежену владу, в авторитарному режимі циркуляція еліт відбувається не шляхом конкурентної боротьби на виборах, а кооптацією (вольовим введенням) їх у керівні структури. Через те, що процес передачі влади у подібних режимах відбувається не шляхом встановлених законом процедур заміни керівників, а насильно, ці режими не є легітимними. Однак, навіть незважаючи на те, що авторитарні режими не спираються на підтримку народу, це не заважає їм існувати протягом тривалого часу та достатньо успішно вирішувати стратегічні завдання. Прикладом ефективних з точки зору проведення економічних та соціальних реформ можна назвати авторитарні режими у Чилі, Сінгапурі, Південній Кореї, Тайвані, Аргентині, країнах арабського Сходу.

Відмітні риси авторитаризму від тоталітаризму

За своїм характером авторитаризм певною мірою подібний до тоталітаризму. В історії дуже часто авторитарні режими приходили на зміну тоталітарним. Це відбувалося тоді, коли наступала криза тоталітаризму, що зумовлювало деякі послаблення у політичному житті.

Тоталітаризм інколи розглядають як крайню форму авторитарного режиму. Але наявність деяких спільних рис (свавілля лідерів, значний репресивний апарат, обмеження прав людини, використання сили при вирішенні конфліктних ситуацій, відсутність реального поділу влади, формально вільний характер виборів у законодавчі органи, відсутність альтернативності вибору) не дає підстав для їх ототожнення. Тому доречно розглянути відмінності двох режимів.

1. При **тоталітаризмі** ядром політичної системи є партія-гегемон, яка монополізувала державну владу, при **авторитаризмі** – держава (у деяких випадках правляча еліта створює для себе «партію влади»).

2. При **тоталітаризмі** партія-гегемон забороняє всі елементи суспільно-політичного плюралізму, опозиційні партії і рухи. Ініціатива допускається тільки у межах створених «зверху» і «патронованих» партією суспільних організацій. При **авторитаризмі** має місце обмежений плюралізм. Правляча влада у певних межах допускає інакодумство і підконтрольну опозицію.
3. При **тоталітаризмі** особлива роль відводиться ідеології. Вона виконує дві важливі функції: легітимацію цього режиму і мобілізацію мас на виконання поставлених партією завдань. Для об'єднання народу навколо влади у свідомість мас через ЗМІ, мистецтво, освіту втілюються потрібні для пануючої партії стереотипи. Потужна пропагандистська машина «малює» утопічні завдання, «велике майбутнє» – комуністичний або расовий рай. Одночасно створюється «образ ворога», яким є «реакційні класи» або «нижчі народи», прибічники інших ідеологій. Теза про зовнішніх і внутрішніх ворогів має виправдовувати жорсткі методи управління, обмеження свободи особистості, масові репресії і весь уклад життя, що нагадує життя в облозі. Що стосується **авторитаризму**, то тут не може бути певної детально розробленої ідеологічної доктрини. Інструментом консолідації суспільства є релігія, націоналізм, традиції. Політичні еліти сучасних авторитарних режимів інколи намагаються запропонувати масам «ідеологію розвитку», яка пояснює завдання економічної і соціальної модернізації суспільства.
4. **Тоталітарна влада** спирається на широку підтримку народу. Для такого режиму характерний культ вождя партії, який, як вважає народ, є харизматичним, його наділяють надприродними властивостями, він є непогрішним, мудрим. Тоталітаризм широко використовує такі форми мобілізації мас, як вибори, урочисті збори, всенародні обговорення, мітинги. Особливо часто використовував організацію масових маніфестацій і смолоскипову ходу А. Гітлер. Він прекрасно розумів, що масою легше маніпулювати, тому що людина, потрапивши у маси, часто втрачає здатність критично сприймати інформацію, а її свідомість розпорошується у загальному колективному настрої.

Авторитаризм може залишатися байдужим до проблеми легітимації влади, не звертається, як правило, до інтенсивної мобілізації народу на підтримку влади. Для цього режиму характерна деполітизація мас, інферентне або вороже ставлення до влади. Не маючи масової підтримки, авторитарна влада знаходить опору в бюрократії, армії, церкві, великих підприємницьких прошарках, намагається використати історичні традиції або націоналістичні гасла. Можливі випадки авторитаризму, що спираються на харизму лідера.

5. Необхідно наголосити ще на одній принциповій відмінності режимів. **Авторитарний режим** не намагається встановити тотальний контроль над усіма сферами життя, зберігає автономність особистості і суспільства у неполітичних сферах. Допускаючи, як правило, вільні ринкові відносини в економіці, заохочуючи приватне підприємництво, деякі сучасні авторитарні режими демонструють високі темпи економічного зростання (сучасний Китай, Сінгапур, Південна Корея, Чилі).

Таким чином, у межах кожного типу політичних систем існує безліч модифікацій, які пояснюються співвідношенням держави та суспільства, політичних сил, гілок влади, стилю політичного керівництва. Авторитарний режим можна розглядати як своєрідний компроміс між тоталітарним та демократичним політичними режимами. Він ліберальніший, ніж тоталітаризм, але жорсткіший, антинародний, ніж демократичний.

Тоталітаризм	Авторитаризм
Тотальний контроль держави над усіма сферами суспільного життя	Контроль держави лише за політичною сферою
Єдина ідеологія	Відсутність єдиної ідеології
Єдина, добре організована, побудована за ієрархічним принципом масова політична партія	Можлива багатопартійність
Плюралізм відсутній	Допускається обмежений плюралізм (без реальної боротьби за владу)

Закінчення таблиці

Тоталітаризм	Авторитаризм
Не обмежена законом влада спирається на терор і масові репресії	Не обмежена законом влада спирається на силу та вибіркові репресії
Командно-адміністративна економіка	Можлива як командна, так і ринкова економіка
«Активна» несвобода особи (державна змушує громадян активно демонструвати лояльність до режиму, надавати йому активну підтримку)	«Пасивна» несвобода особи (громадян не змушують активно демонструвати свою лояльність та прихильність до режиму. Головне – не виступати проти існуючого режиму, не брати участь в опозиційних рухах)

Класичні та сучасні різновиди авторитаризму

Авторитарні режими дуже різноманітні. У сучасній науці існує декілька класифікацій авторитарних режимів.

За ставленням авторитарних режимів до традицій вирізняють *традиційний* і *новий авторитаризм*. *Традиційним* вважається *авторитаризм*, який спирається на традиційні цінності, репродуковані політичні структури, що формувалися протягом століть. *Новий авторитаризм* виник у ХХ ст. як результат процесів лібералізації, індустріалізації, модернізації. Традиційний авторитаризм є дуже стабільним, а новий авторитаризм перебуває під загрозою повалення.

Одна з найбільш відомих типологій була запропонована **Х. Лінцем**, який, на підставі основних чинників – плюралізму, ідеологізації, мобілізації та конституційності влади лідера, виокремив такі різновиди авторитарних режимів [38, с. 272]:

- *Військово-бюрократичний режим*, який часто називають *преторіанським*. Такий режим формується після захоплення державної влади військовими та існує у вигляді військової диктатури. Особливість військового режиму в тому, що посади у правлячій еліті обіймають, зважаючи на позицію

в армійській ієрархії. Форми військового правління – від особистої диктатури одного генерала або полковника до хунти. Однак через свою спеціальність військові не можуть самостійно здійснювати управління в усіх сферах та змушені запрошувати до співпраці професійних чиновників – бюрократію, разом з якою формують політичну еліту держави. Особливостями військово-бюрократичних режимів є опора на силові ресурси, відсутність чіткої ідеології, нетерпимість до опозиції. Режим може бути і безпартійним, і багатопартійним, але найчастіше існує одна проурядова, але не масова партія.

Основна ідеологічна мета режиму – недопустити незалежну, непідконтрольну йому участь у владі певних груп (найчастіше нижчих верств, а також етнічних, релігійних та культурних меншин), які були залучені до політичного життя у попередній період. Військових та бюрократів зазвичай об'єднує страх перед революцією знизу, тому усунення впливу на суспільство радикально налаштованих інтелектуалів є для них необхідною умовою його подальшого розвитку. Дану проблемну ситуацію режим вирішує за допомогою насильства та закриття доступу інтелектуалів до політичної сфери через виборчі канали.

Політичні передумови для військово-бюрократичних режимів створюються зазвичай у суспільствах з низьким економічним, соціальним та культурним рівнем розвитку, де були запроваджені ліберально-демократичні парламентські інститути, але не склалася діюча партійна система або партії неспроможні сформувати стабільний уряд. Виникають умови для таких режимів і в слаборозвинених багатонаціональних державах, де етнічні конфлікти призводять до націонал-шовінізму та збільшення політичного впливу армії.

Американський політолог А. Степан вважає, що преторіанство, посилення суспільного невдоволення та безпорядку, довгострокова неефективність влади здатні спричинити заміну громадянської правлячої еліти на військову, а отже, встановлення військового авторитаризму. Суспільство преторіанського типу відрізняється від демократичних суспільств з широкою громадянською участю (тобто партиципаторних) відсутністю

інститутів або лідера, які могли б бути посередниками між учасниками відкритого політичного конфлікту. До того ж преторіанство робить неможливим консенсус між соціальними групами з приводу процедур та методів прийняття рішень, залагодження конфліктів, що й призводить до використання будь-яких засобів, найбільш ефективним з яких є військова інтервенція у політичну сферу.

Втручання військових у політику, а також встановлення військово-бюрократичного режиму можуть стимулювати такі чинники: особлива військова корпоративна свідомість, організаційні проблеми самої армії та держави загалом, інституційні інтереси армійських лідерів.

Класичним прикладом такого режиму є правління А. Піночета в Чилі (1973–1990 рр.), військової хунти в Аргентині, Бразилії, Перу, Південно-Східній Азії. А. Піночет стверджував: «Жодне листя не ворухнеться в Чилі без мого відома» [13, с. 40]. Генерал Мартінес (Сальвадор) філософствував: «Найбільший злочин вбити комаху, ніж людину» [13, с. 40]. Жертвами його антикомуністичних чисток у 1932 р. стали 40 тис. селян. Гасло генерала Ріоса Монтта (Гватемала): «Християнин повинен носити із собою Біблію та кулемет» [13, с. 40]; в результаті його «християнської кампанії» 10 тис. індіців були вбиті та понад 100 тис. втекли до Мексики [13, с. 40].

Жорстокість військових режимів до своїх опонентів можна порівняти з безпощадністю тоталітарних: за час правління військової хунти в Аргентині, за різними оцінками, зникли від 20 до 30 тис. осіб, 2,3 тис. були вбиті. У Чилі під час військового перевороту 1973 р. загинули 5 тис. осіб, а 2 тис. були покарані у наступному році, дуже багато зникли без вісти.

Загалом через стадію військово-бюрократичних режимів у другій половині ХХ ст. пройшло більшість країн Латинської Америки та Африки. Крім того, військово-бюрократичний режим був характерний для Польщі у 1926–1939 рр. у період та після смерті Ю. Пілсудського, Литви у 1926–1939 рр. у період А. Сметони, диктатури «чорних полковників» у Греції (1967–1974 рр.), військового перевороту в Панамі (1968 р.), Аргентині (1976–1983 рр.), Бразилії (1964–1979 рр.), Парагваї (1954–1989 рр.).

➤ **Корпоративний режим** встановлюються у суспільствах з цілком розвиненим економічним та соціальним плюралізмом, де мобілізація громадян досягла необхідного рівня для їх ефективної політичної участі. Корпоративне представництво інтересів – альтернатива занадто ідеологізованої масової партії та доповнення до однопартійного управління. Однак, незважаючи на ідеологію корпоратизму, жоден з подібних режимів не відмовився від єдиної (навіть слабкої) партії, яка виникала у результаті злиття деяких недемократичних організацій або була створена зверху.

При такому режимі суспільство поділено на корпорації, тобто визнані владою групи інтересів (муніципалітети, «вертикальні» профспілки, які представляють не працівників, а окремі сфери економіки). У свою чергу, правляча група приймає ключові рішення на основі узгодження інтересів провідних корпорацій. Таким чином, від інших недемократичних режимів корпоративізм відрізняється тим, що надає громадянам можливість відстоювати свої інтереси та обмежено впливати на владу.

Класичним прикладом корпоративних режимів є Іспанія при генералі Ф. Франко (після дототалітарного періоду) та Португалія при А. Салазарі (1932–1968) із заснованою ним Новою державою (порт. *Estado Novo*).

Франкістська концепція стверджувала, що народ бере участь в управлінні державою через родину, муніципалітети, «вертикальні» профспілки та інші «органічні одиниці». У Латинській Америці відсутність широкої політичної мобілізації мас не раз дозволяла впроваджувати корпоративне представництво інтересів. Так, у Мексиці президент Карденас провів перебудову Інституційно-революційної партії, яка монополювала правила багатьох десятиліть. Якщо раніше до партії входили тільки урядові чиновники та політики, то зміна структури (вона була поділена на чотири сектори – робітничий, селянський, народний та військовий) дозволила увести до неї маси для збільшення партійних рядів та більш тісного зв'язку еліти і громадян. Це також зміцнювало основи політичного режиму.

Ознаки корпоративного режиму простежувалися також у фашистській Італії Б. Муссоліні, який найчастіше відносять до тоталітарних режимів. Також корпоративні (або цехові) режими були, зокрема, у Латвії у 1934–1940 рр. у період К. Улманіса, у Чехословаччині (Словаччині) у 1939–1945 рр. у період Й. Тісо. Найбільшого поширення даний тип політичного режиму набув у країнах Латинської Америки, зокрема у Гватемалі, Нікарагуа (до 1979 р.), на Кубі під час правління Батісти.

➤ *Дототалітарний режим.* Вважається, що саме особливості періоду інституціоналізації автократії (ідеологія, організаційна база нового режиму, особистісні характеристики лідера, склад еліти) визначають авторитарний або тоталітарний характер. Складні тоталітарні структури не можуть бути створені у короткі строки (крім крайніх випадків дезорганізації суспільства після громадянських війн, окупації та ін.). Таким чином, йдеться про дототалітарну стадію політичного розвитку.

До порядків такого типу Х. Лінц відносить *фашистські мобілізаційні режими*, які порівняно з військово-бюрократичними та корпоративними авторитаризмами з їх єдиною слабкою партією є менш плюралістичними та ліберальними, більш партиципаторними та «демократичними». Йдеться про держави, де раніше була встановлена демократія, а після приходу до влади фашистських лідерів почалася еволюція у тоталітарному напрямі. Велика заідеологізованість та висока мобілізація громадянської підтримки роблять внутрішню опозицію режиму майже неможливою. Однак подальший розвиток дототалітарного режиму може призвести до формування вже повного, типового тоталітаризму.

Однак дототалітарною владою не обов'язково буде фашизм, який подолав демократичну стадію. *Дототалітарний характер* режиму обумовлює важливі політичні, соціальні та культурні чинники, серед яких:

- ✓ єдина масова партія, заснована на радикальній ідеології, яка вже перебуває при владі, однак ще не монополізувала політичну сферу та не створила всі необхідні атрибути тоталітарного режиму;

- ✓ такі інститути, зокрема, як армія, церква, групи інтересів, зберігаючи достатню автономію, легітимність та ефективність, прагнуть до обмеження плюралізму на свою користь;
- ✓ ситуація суспільної невизначеності, коли одні очікують, що колишні політичні та соціальні структури зуміють поглинути тоталітарний рух, а інші сумніваються в успіху цього процесу.

У такій ситуації прототалітарна партія, яка спирається на масові або військові організації, може за допомогою методу тиску увійти до правлячої еліти, в якій її лідери (разом з представниками інших партій) створюють опозиційну або напівлояльну до демократії коаліцію. Подібним чином сформовані – нібито конституційні – уряди обмежують громадянські свободи, забороняють одні партії, нейтралізують або долучають до себе парламентські фракції інших партій та в результаті створюють одну, вже достатньо більш сильну прототалітарну організацію. Саме відносно високий вплив прихильників тоталітарного розвитку в даній новоствореній партії вирішує політичний характер майбутнього режиму.

Прикладом дототалітарного режиму можна вважати Німеччину в перші роки після приходу до влади нацистів. Крім того, дототалітарний (або ж фашистський мобілізаційний) режим був характерний для Угорщини у 1919–1938 рр.

- **Постколоніальний авторитаризм** у другій половині ХХ ст. був досить поширений у країнах Африки та Азії, які звільнилися від колоніальної залежності. Однопартійні мобілізаційні авторитарні режими, які виникли після отримання колишніми колоніальними державами незалежності, створюються знизу та можливі у суспільствах з низьким рівнем економічного розвитку і невеликою за чисельністю економічною елітою. Переважна більшість таких країн через низький рівень економічного розвитку, домінування традиційних цінностей, відсутність досвіду державного будівництва були не готові до встановлення демократії. Як правило, постколоніальна незалежність є такою лише з формально-юридичної точки зору: екс-метрополія зберігає дуже сильні позиції у цих державах. Основою для мобілізації широкої суспільної

підтримки нового режиму частіше стають націоналістичні гасла захисту незалежності, які затьмарюють значимість будь-яких внутрішніх конфліктів. Відповідь режиму на зростання напруження у суспільстві – непослідовна політика, яка поєднує насильство над опозицією зі спробами включити її (кооптувати) до бази підтримки та до структур влади. Подібні політичні методи зміцнюють становище націоналістичних лідерів (зазвичай харизматичного типу через слабкість традиційного доколоніального авторитету та відсутність раціонально-легального типу).

У перехідній до постколоніального авторитаризму ситуації насамперед загострюються економічні проблеми, через відсутність професіоналів різко знижується управління суспільними процесами та, навпаки, зростають очікування громадян. Так створюються умови для появи антисистемної (нелояльної) опозиції, що змушує правителів обмежити або взагалі припинити спроби вільного політичного змагання. Найбільш сильна (домінуюча) партія стає єдиною. Ця партія однак не здатна сформувати тоталітарні механізми мобілізації громадян через невідповідність між її ідеологічною риторикою та прагматичною політикою, тому рівень політичної участі при новому режимі залишається достатньо низьким. Остання обставина визначає нестабільність позицій лідерів постколоніального авторитаризму – для таких держав характерні перевороти, вбивства правителів.

Класичними прикладами таких режимів є Індонезія при Сукарно, Єгипет при Г. Насері, Танзанія при Д. Ньєрері.

➤ **Режим расової (етнічної) демократії** – це тип авторитарного режиму, де політичний процес можна було б назвати демократичним, оскільки до участі у ньому допущено певну расову або етнічну меншість, але інші подібні групи виключені з політики юридично або фактично, до того ж із застосуванням насильства. Прикладом такого режиму є ПАР (Південно-Африканська республіка) у період політики апартеїду, яка характеризувалася максимальним обмеженням прав корінних народів цієї держави (позбавлення виборчого права, проживання у резерваціях тощо).

Цей режим зближується з демократичним, якщо розглядати за рівнем політичної участі та можливостями опозиції уряду всередині конкретної групи. Расова (етнічна) квазідемократія цілком може допустити демократичні змагання та гарантувати будь-які інші свободи. Однак розвиток політичної свідомості виключеного з політики етносу майже завжди створює опозицію режиму – принципову, нелояльну, нелегальну. Водночас, як правило, ненасильницьку, адже відкритий силовий конфлікт лише посилює жорсткість авторитаризму, спрямовуючи його до тоталітаризму з формально демократичними інститутами, широкою масовою підтримкою та радикальною ідеологією.

Спроби встановити демократію в етнічному, культурному, лінгвістичному, релігійному відношенні суспільствах, сегменти яких мають виразну самоідентифікацію, можуть закінчитися встановленням режиму, схожого з расовою демократією. Але расова етнічна демократія являє собою також можливу попередню стадію розвитку демократії у суспільствах вищезазначеного типу, де до певного часу немає згоди між групами, що її створюють.

➤ **Султаністський режим** можна розглядати як граничну форму автократії. Цей вид авторитарного режиму названий так тому, що влада правителя у країнах, де він застосовується, порівнюється з владою середньовічних султанів. Офіційно посада керівника таких держав може мати різні назви, але у більшості випадків вони обіймали посаду президента. Крім того, при султаністському режимі існує можливість передачі влади у спадок, хоча законодавчо це і не закріплено. Султаністські режими характеризуються максимальною концентрацією влади в одних руках порівняно з іншими автократичними системами. Їх відмітною рисою є відсутність ідеології, політичної мобілізації, плюралізму, заборона багатопартійності, а також абсолютна автократія. Прикладами султанізму були Гаїті (1957–1986 рр.) за правління Франсуа Дювальє і його сина Жан-Клода, Домініканська Республіка за Рафаеля Трухільйо, Філіппіни за Фердінанда Маркосі, Ірак за Саддама Хусейна, персональна тиранія Барре у Сомалі (1969–1991 рр.), Уганда за Аміна (1971–1979 рр.), Нікарагуа за Сомоса (1936–1979 рр.).

Крім того, політологи виділяють також *посттоталітарний, соціалістичний, егалітарно-авторитарний* та *авторитарно-інегалітарний режими*.

➤ *Посттоталітарний режим* – це особливий тип авторитарних режимів, який формується у суспільствах, що йдуть шляхом від тоталітаризму до демократії. При цьому фаза авторитаризму зовсім не обов'язкова на цьому шляху, але вона неминуча у тих колишніх тоталітарних країнах, де швидко не вдалося побудувати повноцінне демократичне суспільство.

Зазвичай посттоталітарні режими розвиваються після життя тоталітарного лідера-харизматика, коли починається процес так званої «рутинізації харизми» (тобто спроби законсервувати ідеали попереднього правління). Оскільки культ особи слабне, то істотно зростає рівень бюрократизації правлячої еліти.

Головними характеристиками посттоталітаризму є: послаблення впливу поліційних служб або їх нейтралізація за допомогою армії, вирішення кризи управління шляхом створення центру влади вже у вигляді колективного, а не персонального керівництва, переутвердження ролі партії як колишнього джерела легітимності лідера, поступовий процес детоталітаризації (тобто вилучення найбільш жорстких характеристик режиму), щоб уникнути радикального перевороту, бюрократичне номенклатурне керівництво, яке рекрутується з рядів правлячої партії, відсутність політичного плюралізму.

Політологи виділяють три стани режиму. *Ранній* посттоталітаризм найбільш подібний до тоталітарного правління, однак відрізняється від нього зазвичай появою обмежень на владу лідера (СРСР при М. Хрущові 1953–1964 рр.). У *пізньому* посттоталітаризмі влада все більш терпимо ставиться до критики режиму (Чехословаччина 1977–1989 рр.). При *зрілому* посттоталітаризмі значно змінюються всі характеристики попередньої системи владарювання, незмінною залишається лише керівна роль партії (Угорщина 1982–1988 рр.). При зрілому посттоталітаризмі розвивається соціальний плюралізм, може навіть формуватися паралельна політична культура, з'являються антитоталітарні публікації *самвидав*.

Водночас у посттоталітаризмі змінюється ставлення до ідеології і з боку суспільства, і деяких представників еліти.

Типові представники посттоталітарних авторитарних режимів – країни колишнього СРСР, окрім держав Прибалтики.

- **Соціалістичний авторитаризм** виявляється в особливостях розвитку соціалістичного суспільства в окремих країнах світу. Він формується на основі особливого сприйняття соціалізму всередині цих держав, нічого не має спільного з так званим європейським соціалізмом або справжньою соціал-демократією. У державах з подібною формою правління існує однопартійна система і немає легальної опозиції. Найчастіше у країн із соціалістичним авторитаризмом доволі сильною є роль лідера. Крім того, досить часто соціалізм поєднується з націоналізмом у більш ліберальній формі. Серед сучасних країн соціалістичний авторитаризм найбільш виражено представлений у Венесуелі, Мозамбіку, Гвінеї, Танзанії.
- **Егалітарно-авторитарний режим** – сучасний комунізм у світі (В'єтнам, Китайська Народна Республіка, Куба, Венесуела), закритий режим з монолітною структурою та руйнуванням приватної власності.
- **Авторитарно-інегалітарний** – режим з диференційованою структурою еліти, яка контактує з економічно привілейованими групами приватних інтересів, але через закритість режиму населення залишається бідним і безправним.

Інша класифікація авторитарних режимів була запропонована польським політологом Є. Вятром. Крім військового режиму, він виділяє ще чотири різновиди авторитаризму [3, с. 74]:

- **Теократичний режим**, який спирається на релігійні традиції та норми, де до влади приходять фанатичні релігійні клани. До встановлення такого режиму найбільш схильні ісламські країни, в яких вплив релігії на життя суспільства є особливо важливим. Класичним прикладом є ісламістський режим, який виник у результаті антишахської революції 1979 р. в Ісламській Республіці Іран. Владу захопила клерикальна

політична сила на чолі з імамом Хомейні. Цей режим формально володіє класичними інститутами влади (президентом, міністерствами, парламентом). Однак реальна політична влада зосереджена в руках релігійних авторитетів, а шариату (кодекс релігійних законів ісламу) наданий статус чинних законодавчих норм.

- **Персоніфікований режим**, коли влада ототожнюється з єдиним харизматичним лідером. Лідер спирається не на корпоративну підтримку соратників, а на потужний репресивний апарат. Такий режим подібний до султаністського режиму згідно з класифікацією Х. Лінца. Влада належить політичному лідеру без сильних інститутів влади (крім поліції). Встановлюється тип персональної тиранії у результаті перевороту. Такий різновид авторитарного режиму, як правило, досить нестійкий, оскільки складно утримувати владу без підтримки населення, без достатніх підстав її легітимності. Бажання лідера протриматися при владі якнайдовше призводить до загострення конфлікту. Прикладом персоніфікованого режиму можна вважати Лівію при М. Каддафі або Ірак при С. Хусейні, а також режими Іді Аміна в Уганді та «імператора» Бокасси в Центрально-Африканській республіці.
- **Абсолютистські монархії** спираються на авторитет спадкової влади та існують в умовах абсолютної, іноді дуалістичної монархії. Монарх наділений необмеженою владою в усіх сферах держави, виборних представницьких органів немає, уряд призначається монархом, виконує його волю і підзвітний тільки йому. Основні приклади авторитарного режиму подібного типу – це Непал (до 2007 р.), Ефіопія (до 1974 р.), а також сучасні держави – Саудівська Аравія, Катар, ОАЕ, Бахрейн, Кувейт, Марокко. До того ж остання країна є не абсолютною монархією, а типовою конституційною (дуалістичною). Але, незважаючи на це, влада султана в Марокко настільки сильна, що цю країну можна вважати авторитарною державою.

- **Неоавторитарний режим** є наслідком незавершеного переходу від авторитаризму до демократії. В умовах неоавторитарного режиму влада вузької групи осіб існує на тлі демократичного фасаду (багатопартійна система, вибори, легальна опозиція). Водночас більшість сучасних вчених здебільшого класифікують такі режими, як гібридні, тобто які мають ознаки як демократії, так і авторитаризму.

Проблему типології авторитаризму досліджував також американський дослідник С. Хантінгтон. Оцінюючи перспективи розвитку демократії у світі, у своїй роботі «Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття» він сформулював такі типи авторитаризму:

- а) **авторитарний націоналізм**, який характеризується прагненням створити соціальні та політичні переваги представникам однієї групи (нації) населення (нині такі системи характерні для деяких країн на пострадянському просторі – Узбекистану, Туркменістану);
- б) **релігійний фундаменталізм** (іслам, конфуціанство і буддизм), який визначається великим впливом традиції і релігії на розвиток авторитаризму (Іран, Пакистан);
- в) **олігархічний авторитаризм**, при якому вплив на важелі влади мають представники найбільш багатих верств суспільства;
- г) **популістська диктатура**, особливістю якої є вождизм. Для цього типу режиму характерна ідеологічна мобілізація мас, спрямована на підтримку загальнонаціонального лідера (яскравими прикладами популізму можуть бути режими Насера в Єгипті, Каддафі в Лівії). Одним із головних засобів легітимізації влади, які використовуються режимом, є: маніпулювання плебісцитом, залучення народу до політики через маніфестації, демонстрації, мітинги підтримки.

Так, французький політик та публіцист Ш. Моррас, крім вищезазначених типів авторитарних режимів, виділяє **партійний та режим особистої влади**.

Особливість **партійних режимів** полягає у здійсненні монопольної влади будь-якою партією або політичним

угрупованням, яке не обов'язково формально представляє інститут партії. Найчастіше це однопартійні режими, але до них можуть бути віднесені і форми правління аристократичних (Марокко, Непал) або сімейних груп (Гватемала), а також правління перших осіб держави з їх «згуртованими» командами (Білорусь).

Режими особистої влади (Індія при І. Ганді, Іспанія при Ф. Франко, Румунія при Н. Чаушеску) персоналізують усі політичні відносини перед громадськістю. Жорсткий характер правління у поєднанні з певними традиціями некритичного сприйняття влади нерідко зумовлює економічний ефект, активізацію населення і зростання легітимності режиму. Однак така система влади нерідко провокує політичний терор з боку опозиції.

В. Сухонос розрізняє **традиційні авторитарні режими олігархічного типу**, а також **демоністичні авторитарні режими нової олігархії**. У першому випадку влада сконцентрована у кількох найбагатших сімей, які контролюють економічне і політичне життя країни. Зміна лідерів зазвичай проходить у результаті перевороту, закулісної боротьби, маніпуляцій з виборами. Наведені вище режими були/або є характерними насамперед для Латинської Америки, де пануюча олігархія пов'язана з католицькою церковною верхівкою. Другий тип авторитаризму з'являється у результаті виходу на передові позиції національної буржуазії, яка встановлює тісні контакти з військовими. Прикладами можуть бути режими Алжиру, Камеруну, Тунісу.

Таким чином, авторитарні режими не слід розглядати як знаряддя вираження інтересів меншості. Сучасні авторитарні режими використовують досить різноманітні ресурси, а не тільки засоби примусу і політичні репресії. Їх особливістю є помітне зменшення частки методів ідеологічної обробки і політичного примусу. Авторитаризм частіше використовує економічні стимули: створення можливостей зростання добробуту для широких верств суспільства, проведення ефективної соціальної політики. Практична ефективність деяких авторитарних режимів (наприклад, у Південній Кореї,

Сінгапурі, Тайвані) дозволила їм не тільки вирішити завдання технологічної модернізації, помітно підвищити рівень життя населення, а й залучити на свій бік широкі верстви суспільства.

У зв'язку з цим можна зазначити, що авторитарні режими володіють значними мобілізаційними і орієнтаційними можливостями завдяки здатності концентрувати ресурси на стратегічних напрямках розвитку. Досягаючи економічної та соціальної ефективності, авторитарні режими формують демократичну систему цінностей, зацікавленість громадян у політичних і громадянських правах і свободах, потребу в свободі інформації, незалежність мислення, нетерпимість до свавілля і насильства.

Сильні та слабкі сторони авторитаризму. Реформаторські можливості сучасних авторитарних режимів

Узагальнюючи та систематизуючи історичний досвід функціонування авторитарних систем та режимів, можна виділити найбільш стійкі структурні особливості організації цього типу влади. Так, в *інституційній сфері* авторитаризм вирізняється насамперед організаційним закріпленням влади вузької елітарної групи (або лідера). Суперництво конкуруючих елітарних груп за владу, як правило, здійснюється у формі заколотів, путчів, переворотів. Прагнення тих, хто має владу, утвердити своє становище підкріплюється повним домінуванням структур виконавчої влади над законодавчою та судовою. Недооцінка та ігнорування представницьких органів, що означає розрив держави з інтересами широких соціальних верств, обумовлює низький рівень громадянської участі та слабкість горизонтальних зв'язків всередині суспільства. Таке постійне «відтинання» механізмів представництва інтересів населення скорочує соціальні джерела влади та способи її легітимізації і зрештою визначає й слабкість вертикалі влади.

Політичний плюралізм у політичних системах авторитарного типу жорстко дозований. Множинність політичних сил, яка ініціюється владою, не здатна загрожувати порядкам, які склалися. Водночас концентрація в одних руках владних прав та повноважень практично означає повне усунення опозиції з політичної арени. Жорсткий стиль владарювання не дає можливості інституціалізувати компроміс у політичному житті, налагодити пошук консенсусу при прийнятті державних рішень.

З *нормативної точки зору*, авторитаризм вирізняється постійним та переважним застосуванням силових методів регулювання соціальних та політичних конфліктів. Як зазначає Х. Лінц, для цього типу влади характерна чітко окреслена компетенція влади та її функцій у цілком передбачених межах. Правила гри суворо підтримують панування однієї групи. Концентрація влади передбачає систематичне використання переважно закритих від громадськості способів прийняття рішень, прагнення поставити під контроль основні форми суспільної самодіяльності, у тому числі в економічній сфері. Зважаючи на те, що у таких суспільствах, як правило, складаються політичні відносини багатих та бідних верств населення, влада характеризується високим рівнем нестабільності.

В *інформаційно-комунікативній сфері* для авторитаризму характерний низький статус ідеологічних способів утримання та закріплення влади, засилля односторонніх каналів в основному офіційного інформування суспільства. На інформаційному ринку повністю домінують проурядові ЗМІ, відсутні свобода слова, гарантії рівної конкуренції. У громадській думці через усвідомлення доволі поширеної корупції та продажності влади формуються настрої пасивності та розчарування у владі.

Авторитарні політичні системи досить часто використовують деякі демократичні інститути, зокрема вибори, плебісцити для надання собі респектабельності в очах міжнародного співтовариства та своїх громадян, ухилення від міжнародних санкцій. Так, наприклад, неконкурентні або напівконкурентні вибори використовувалися авторитарними або напівавторитарними режимами у Мексиці, Бразилії, Південній Кореї, Казахстані та у багатьох інших державах.

Відмітною рисою таких виборів є обмеження або лише уявна конкурентність (коли всі кандидати влаштовують владу), повний чи частковий контроль владою їх офіційних результатів. При цьому у влади існує багато способів забезпечити собі формальну перемогу: монополія на засоби масової інформації, відсіювання небажаних осіб ще на стадії висування кандидатів, пряма фальсифікація бюлетеней або результатів голосування тощо.

Авторитаризм іноді визначають як спосіб правління з обмеженим плюралізмом. Він цілком сумісний з економічним, соціальним, культурним, релігійним, а частково з ідеологічним плюралізмом. Його вплив на суспільний розвиток має як *слабкі*, так й *сильні сторони*. До *слабких сторін* відносять:

- непередбачуваність політики авторитарної влади;
- обмеженість інститутів політичного вираження суспільних інтересів;
- повна залежність політики від амбіцій та позиції голови держави або групи вищого керівництва;
- відсутність у громадян можливостей запобігати політичним авантюрам або свавіллю.

Водночас авторитарна політична система має свої переваги, які особливо відчутні в екстремальних ситуаціях. До *сильних сторін* авторитарного режиму відносять порівняно великі переваги:

- влада здатна протягом тривалого часу забезпечувати політичну стабільність та суспільний порядок;
- ефективно мобілізувати суспільні ресурси на вирішення певних завдань;
- долати спротив політичних супротивників.

Усе це робить політичну систему достатньо ефективним засобом проведення радикальних суспільних реформ.

Нині є загальноприйнятим, що в умовах економічної та політичної відсталості, нерозвиненості індустріального суспільства авторитарні режими можуть бути більш ефективними, ніж політичні системи, які копіюють західну модель демократії. Механічне запозичення західних цінностей без урахування особистих проблем та потреб неминуче призводить до економічного хаосу, соціальної та політичної нестабільності.

Відсталим країнам та тим, які звільнилися від колоніальної залежності, потрібна не демократія та політична свобода, а політична стабільність та суспільний порядок, умови в яких уряд спроможний реалізувати програму реформ та економічної модернізації. Тому важливо, щоб при владі була більш-менш ефективна еліта, очолювана «освіченим» диктатором.

Фактори послаблення стабільності авторитарних режимів

Будь-який авторитаризм внутрішньо суперечливий, складно передбачуваний та потенційно нестабільний. Як правило, умови, які дозволяють йому утриматися при владі, не стільки політичні, скільки соціальні та економічні. *Політично* в авторитаризмі здебільшого немає ні стабільного джерела влади, ні надійної опори у вигляді масового руху. До того ж авторитаризм нерідко адаптується та існує в умовах сегментованого суспільства, в якому жодне з конкуруючих політичних угруповань не має шансів сильно похитнути правлячу еліту.

Водночас *соціальний* авторитаризм має великі шанси для виживання. Демократія має тенденцію до стабілізації лише у відносно сприятливих соціально-економічних умовах стійкого зростання валового внутрішнього продукту та доходів населення. Тоталітаризм, як правило, також демонстрував значні та досягнуті у рекордно короткі строки економічні досягнення. Початок кінця тоталітарних режимів багато в чому і пов'язаний з їх недостатньою соціально-економічною ефективністю. Якщо в економічному фундаменті відбуваються помітні зміни до гіршого, то під загрозою розпаду опиняються як тоталітарна, так і демократична форми правління. У цьому розпаді соціально-економічних основ і прихована головна причина виникнення авторитарних режимів. Якщо з приходом до влади цим режимам не вдасться змінити становище на краще, то найімовірніше їх спіткає участь попередників.

Таким чином, можна сформулювати п'ять основних чинників послаблення авторитарних режимів, з якими ці режими змушені стикатися у повсякденній діяльності.

По-перше, це соціально-економічна нестабільність, нерідко пов'язана з послабленням стимулів економічної активності та розчаруванням мас у політиці і політичних діячах.

По-друге, це дилема легітимності авторитаризму, пов'язана з відсутністю чітко вираженого джерела влади, авторитет якого не може бути поставлений громадською більшістю під сумнів. Режим може бути за своєю природою військовим, бюрократичним, партійним або персоніфікованим, однак найчастіше ця влада армії, партії, бюрократії або близьке оточення вождя може виявитися недостатньою для мобілізації громадської підтримки та організації суспільного консенсусу.

По-третє, з наведеним вище пов'язана й ідеологічна нездатність авторитарних режимів.

По-четверте, перед авторитаризмами постійно постає дилема конкуренції еліт, явища, в цілому неминучого у переважній більшості суспільств, але такого, що постійно викликає у правлячої групи роздратування та спричиняє нові труднощі. Вибір, який виникає у цьому випадку перед авторитарним режимом, – це вибір між інституціалізацією конкуренції еліт або її остаточним придушенням. Перший шлях – великий та практично незворотний крок у бік демократії, другий шлях – до тоталітаризму.

По-п'яте, існує й дилема участі, без якої ніякий авторитарний режим не може вважати вирішеним фундаментальне завдання забезпечення соціальної та політичної стабільності. Проблема може бути коротко сформульована таким чином. Відсторонюючись від масової політичної участі, режим тим самим ізолює себе від суспільства та раніше чи пізніше остаточно «зависне у повітрі». Однак, залучаючи до політики суспільство, дозволяючи вільні чи для початку не дуже вільні всезагальні вибори, режим робить ще більш істотний у напрямку до демократії крок. Одного разу, наважившись на це, режим повинен буде змиритися з тим, що у подальшому процедура виборів має шанси перетворитися у невід'ємну характеристику політичного процесу.

Отже, такі основні загрози перешкоджають стабільності авторитарного режиму та створюють рано чи пізно ситуацію політичного переходу.

Феномен гібридних політичних режимів у політичному просторі

Американський політолог Л. Даймонд ще у 1996 р., констатуючи кінець «третьої хвилі» демократизації, наголосив, що головною причиною її «спаду» став перехід деяких країн не до ліберальної демократії, а до проміжних форм політичних режимів – гібридних [17, с. 69].

Термін «гібридний режим» набув широкого розповсюдження з 1980-х років. Його виникнення було спричинене таким феноменом політичної реальності кінця ХХ ст., як поява значної кількості політичних режимів, які являють собою симбіоз ознак авторитаризму та демократії (звідси й назва – гібридні). Таким чином підкреслюється, що в сучасному світі залишилося досить мало режимів, що спираються виключно на силу й авторитарні методи правління. Більшість недемократичних режимів прагнуть легітимізувати себе перед населенням за допомогою введення демократичних процедур. При цьому самі процедури залишаються під контролем правлячих еліт.

Виникнення «гібридних режимів» було обумовлене масовими спробами побудови демократичних режимів в Африці, Азії, Латинській Америці та Східній Європі. Цей процес (який отримав назву «третьа хвиля демократизації») характеризувався протиріччям між активно запровадженими демократичними процедурами (вибори, діяльність представницьких органів влади) та об'єктивною неготовністю суспільства до встановлення демократії в її сучасному розумінні (відсутність дієздатної системи інститутів громадянського суспільства, домінанта патерналістських настроїв). Внаслідок цього політичні режими деяких країн, які задекларували перехід до демократії, вийшли за межі авторитаризму, але не набули загалом базових ознак демократичного режиму. При цьому гібридні режими, поява яких насамперед розглядалася лише як етап переходу до демократії, продемонстрували достатньо високий рівень стабільності. Як зазначає Т. Карозерс: «Більшість «перехідних країн» не є ані повністю диктаторськими, ані тими, які прагнуть до демократії, а до того ж їх не можна назвати й перехідними.

Вони перебувають у стабільній «Сірій зоні», зміни в якій можуть не лише відбуватися десятиліттями» [8].

Існує декілька **дефінітивних моментів**. *По-перше*, гібридний режим завжди характеризується сукупністю неоднозначних інститутів та інституцій, які підтримують атрибути минулого. *По-друге*, гібридний режим – це своєрідна ідея «корумпованості» попереднього режиму, яка має один чи більше атрибутів характеристик цього режиму, проте не в змозі досягнути інших характеристик, які роблять її повністю демократичною або авторитарною. Саме тому для визначення гібридних режимів варто враховувати попередній інституційний досвід розвитку. На цій основі термін «гібридний» може бути застосований до усіх тих режимів, які були авторитарними (традиційними), проте у яких нещодавно розпочалися лібералізаційні і трансформаційні перетворення. Крім того, має йтися про ті режими, які після періодів розвитку мінімальної демократії (у зазначеному вище сенсі) характеризуються втручанням непередставницьких центрів впливу, що зумовлює лімітацію політичного плюралізму, але без створення стабільного авторитарного режиму. Отже, можливі три гіпотези походження гібридних режимів, які найкраще експлікуються таким чином: 1) від авторитарного режиму; 2) від режиму традиційного типу (традиціоналізму, монархізму, султанізму); 3) від кризи режиму демократії (переважно мінімальної демократії). Додатковим ракурсом формування гібридних режимів може бути результат процесів деколонізації, які відбувалися у суспільствах, що ніколи не були стабільними авторитарними або демократичними за своєю суттю. При цьому, як свідчить політична практика, кількість гібридних режимів збільшується переважно за першим сценарієм.

Таким чином, **гібридний політичний режим** можна визначити як *змішаний тип політичного режиму, який виникає внаслідок незакінченого демократичного переходу та характеризується поєднанням ознак авторитаризму та демократії, або це такий режим, де існують окремі демократичні інститути (такі як змагальні вибори), але зберігаються авторитарні практики.*

Гібридний режим характеризується такими *ознаками* [13, с. 63]:

- ✓ наявність зовнішніх атрибутів демократії (вибори, багато-партійна система, легальна опозиція);
- ✓ низький ступінь представлення інтересів громадян у процесі прийняття політичних рішень (недієздатність груп інтересів, у тому числі профспілок, або їх підконтрольність державі);
- ✓ низький рівень політичної участі населення (яке зазвичай обмежується голосуванням на виборах);
- ✓ декларативність політичних прав та свобод (формальне закріплення при обмеженій можливості практичної реалізації);
- ✓ низький рівень довіри громадян до політичних інститутів.

На сьогодні виділяють такі гібридні режими: **делегативна демократія, диктобланда та демокрадура.**

Делегативна демократія Г. О'Доннелла. Концепцію делегативної демократії запропонував у 1994 р. аргентинський політолог Гільєрмо О'Доннелл для опису однієї з різновидів імітаційної демократії. Даний тип демократії був описаний Г. О'Доннеллом на основі узагальнення досвіду політичного розвитку нових демократій в Аргентині, Бразилії, Перу, Еквадорі, Болівії, на Філіппінах, у Кореї і посткомуністичних країнах. Її принципова відмінність полягає у тому, що вона не належить до представницької демократії і не прагне бути такою.

Ознаками делегативної демократії є [41, с. 58; 13, с. 64]:

- регулярні вибори голови виконавчої влади, яка на кілька років стає вищим виразником інтересів нації;
- відсутність будь-яких обмежень виконавчої влади, крім неформальних відносин і термінів переобрання її голови;
- формальний характер законодавчої влади;
- радикальний характер політики, що проводиться загально-національним лідером;
- систематичне перевищення президентом конституційних меж своєї компетенції (аж до незаконного розпуску парламенту);
- низький рівень інституалізації влади;
- наявність громадянських прав і свобод;
- слабка політична участь громадян (обмежується виборами, які існують для легітимації президентської влади);
- відсутність механізмів узгодження інтересів.

Президент розглядається як втілення єдності нації, головний захисник і знавець її інтересів. Політика його уряду може слабо нагадувати його передвиборчі обіцянки: адже перемога на виборах надає праву президенту самостійно виробляти політичний курс, не побоюючись протидії інших інститутів влади. Припускається, що ця політична фігура по-батьківськи піклується про всю націю, а політичною базою президента має бути рух, який долає фракційність і примирює політичні партії. Як правило, у країнах делегативної демократії кандидат у президенти запевняє, що він вище політичних партій і групових інтересів. Існуючі конституційні інститути – парламент, суд – розглядаються як перешкода на шляху діяльності демократично обраного президента. Однак делегативній демократії притаманна і демократична традиція. Вона більш демократична, але менш ліберальна порівняно з представницькою демократією. Делегативна демократія має різко виражений мажоритарний характер: шляхом справедливих виборів вона формує більшість, яка дозволяє будь-кому на кілька років стати єдиним втіленням і виразником вищих інтересів нації [41, с. 55].

Однак очевидно, що будь-яку протидію – з боку конгресу, політичних партій, груп інтересів, вуличного натовпу – необхідно ігнорувати. Звісно, ці уявлення слабо пов'язуються із сухими аргументами технократів, і тоді міф делегування зазнає краху: президент відсторонює себе від більшості політичних інститутів та організованих інтересів і один несе відповідальність як за успішність, так і за провали своєї політики.

Водночас «делегативні демократії», безсумнівно, більш схильні до згортання і зведення нанівець демократії порівняно з представницькими демократіями через їх інституційну слабкість і хаотичну політику. При цьому автор зазначає що таке відбувається рідко, пояснюючи це поточною ситуацією у світовій політиці, коли провідні світові держави є представницькими демократіями і намагаються поширити цю форму правління [41, с. 60].

Диктабланда та демокрадура Ф. Шміттера. Значну популярність у науковій літературі мають два «крайні» різно-

види гібридних режимів, які виділив Ф. Шміттер: диктабланда та демокрадура (у сучасній науці найчастіше вживаються тотожні їм терміни «диктократія» та «демократура»). На підставі морфології слів Ф. Шміттер та Г. О'Доннелл пов'язували термін «диктабланда» із загальним значенням «помірна диктатура», а термін «демокрадура» трактували як «жорстка демократія» [13, с. 64].

В основу класифікації Ф. Шміттера покладено категорію «лібералізації» (свобода політичної діяльності) та «демократизації» (наявність регулярних виборів). При цьому і диктабланда, і демокрадура не передбачають наявність розвиненого громадянського суспільства.

Диктабланда (диктократія) – тип гібридного режиму, який виникає внаслідок проведення «лібералізації» політичної системи без її «демократизації». «Диктабланда» – гра слів: по-іспанськи слово «диктатура» закінчується на «*dura*», тобто «жорстка», тоді як *blanda* означає «м'яка». Уперше так був названий нетривалий (1930–1931 рр.) режим генерала Дамасо Беренгера в Іспанії, але у подальшому іспанські політологи та іспаністи інших країн охоче використовували цей термін для опису режиму Ф. Франко, особливо на пізній стадії його розвитку.

Особливостями диктабланди є [40, с. 47]:

- надання громадянам індивідуальних політичних прав;
- наявність багатопартійної системи (у тому числі, опозиційних партій);
- непідконтрольність влади громадянам (у тому числі, нерегулярне проведення виборів або їх фальсифікація).

Класичними прикладами диктабланди Ф. Шміттер називає політичні режими, які склалися у країнах Центральної Африки, а також у Кенії та Кот д'Івуарі.

Демокрадура (демократура) – тип гібридного режиму, який виникає внаслідок проведення «демократизації» політичної системи без її «лібералізації».

Слово «демокрадура» було вперше, як вважають, запропоновано уругвайським письменником Едуардо Галеано і утворено

шляхом контамінації слів «демократія» (ісп. *democracia*) і «диктатура» (ісп. *dictadura*). Однак потім аргентинські політологи Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер переосмислили його внутрішню форму і надали йому більш складний зміст. Початок цьому було покладено у спільній роботі Г. О'Доннелла і Ф. Шміттера «Стадії виходу з авторитарного правління: обережні висновки про сумнівні демократії».

Термін «демократура» був введений швейцарським політологом-африканістом Максом Лініжером-Гума у книзі «Демократура: замаскована диктатура, підмінена демократія», мабуть, незалежно від запропонованого Едуардо Галеано терміна «демокрадура».

Особливостями демокрадури є [13, с. 64–65]:

- регулярне проведення виборів;
- відсутність реальної політичної конкуренції (яка може обумовлюватися гарантованою перемогою на виборах правлячої партії, виключенням з участі у них окремих сегментів суспільства або позбавленням виборних посадових осіб можливості реального управління).

Це означає, що вибори (за умови, що вони взагалі проводяться), багатопартійність і політична конкуренція допускаються тільки тією мірою, якою вони не загрожують владі правлячої еліти. Фактично політична участь більшості розглядається як пряма демонстрація підтримки правлячої еліти. Прикладами демокрадури Ф. Шміттер називає політичні режими, які у 1980-х – середині 1990-х років функціонували у Гватемалі та Сальвадорі [40, с. 51].

На рубежі 2000-х років В. Меркель і А. Круассан запропонували концепт «**дефектної демократії**», яка являє собою систему панування, в якій доступ до влади регулюється за допомогою значущого та діючого універсального «виборного режиму» (вільних, таємних, рівних і всезагальних виборів), але при цьому немає інших гарантій базових політичних та громадянських прав і свобод, а горизонтальний владний контроль та ефективність демократично легітимної влади є досить обмеженими. Особливу увагу В. Меркель та А. Круассан

звертають на те, що у «дефектних демократіях» неформальні правила та зразки (клієнтелізм, персоналізм, всеосяжна корупція або картелі акторів, що виникають поза конституційними межами) підривають та обмежують порядок функціонування формальних, демократично легітимованих інститутів.

«Дефектну демократію» потрібно розуміти як демократію, у якій часткові режими не є вже взаємно вбудованими, а логіка конституційної демократії внутрішньо або зовнішньо порушена. Це означає, що «дефектні демократії» – це не обов'язково транзитні суспільства (або гібридні режими), які розвиваються у напрямі демократії чи автократії з метою відновлення системної рівноваги. Залежно від їхньої політичної влади, а також соціальної, економічної та культурної вбудованості вони можуть утверджуватися і протягом тривалих періодів часу. Чимало таких «дефектних демократій» стали традиційними у Східній Європі та Латинській Америці [8].

З цього приводу В. Меркель виділяє **чотири базові типи «дефектних демократій»**:

1) **«ексклюзивна (виключаюча) демократія»** («*exclusive democracy*») характеризується відмовою одному або більше сегментам населення у загальному виборчому праві за расовою ознакою, етнічним походженням, статтю, власністю, освітою або політичними поглядами; 2) **«неліберальна демократія»** («*illiberal democracy*») – виконавча і законодавча влада неістотно обмежені судовою, конституційні норми недостатньо «зв'язують» дії уряду, а індивідуальні громадянські права частково умовні або взагалі ще не встановлені; 3) **«делегативна демократія»** («*delegative democracy*») – законодавча і судова влади здійснюють обмежений контроль над виконавчою гілкою, у той час, як уряд у своїх діях рідко дотримується конституційних норм; 4) **«опікунська демократія»** або **«демократія із закритими політичними сферами»** («*tutelary democracy or democracy with reserved domains*») – групи вето – військові, мілітаризовані рухи та загони, міжнародні концерни – позбавляють демократично обраних представників народу доступу до певних політичних сфер [17, с. 69].

В. Меркель виокремив такі різновиди політичних режимів у країнах Східної Європи (при цьому автор розуміє регіон Східної Європи у широкому плані): 1) *ексклюзивні демократії* – Латвія; 2) *неліберальні демократії* – Албанія, Болгарія, Хорватія, Македонія, Молдова, Румунія, Росія, а також Україна; 3) *делегативні демократії* – немає; 4) *доменні (опікунські) демократії* – немає; 5) *ліберальні демократії* – Естонія, Польща, Литва, Словаччина, Словенія, Чехія й Угорщина; 6) *автократії* – Білорусь. Прикладами делегативних демократій у світі було визначено Аргентину й Південну Корею, *доменних демократій* – Чилі, Еквадор та Індонезію, а серед *ексклюзивних демократій* у світі виокремлено Бразилію, Гватемалу і Таїланд. З-поміж країн Латинської Америки виокремлено тільки одну *ліберальну демократію* – Уругвай. Аналогічна ситуація спостерігається і в країнах Азії – йдеться про Тайвань [8].

З початку 2000-х років найбільше визнання у політичній науці отримали концепти «змагального авторитаризму» Л. Вей і С. Левіцкі та «електорального авторитаризму» А. Шедлера.

Л. Вей та С. Левіцкі визначають гібридний тип режиму як **змагальний авторитаризм**, якому притаманні регулярні конкурентні вибори, але які проходять несправедливо. Змагальний авторитаризм характеризується тим, що у ньому існують формальні демократичні інститути і опозиція, правила гри часто змінюються на користь правлячої групи, яка володіє значними ресурсами, при цьому обмежуючи доступ до них опозиції, а перемога на виборах останньої не розглядається як впевнене очікування. Демократичні правила та норми настільки часто порушуються можновладцями, що такий режим важко назвати демократичним [17, с. 70]. Зокрема, опозиційні лідери регулярно потерпають від утисків влади, яка запроваджує цензуру в ЗМІ та намагається фальсифікувати результати виборів. За журналістами, опозиційними політиками і людьми, які критикують уряд, може вестися стеження, їм можуть погрожувати, залякувати або навіть заарештовувати [37, с. 53]. Водночас вибори

регулярно відбуваються та залишаються конкурентними – опозиційні кандидати мають можливість для перемоги, та й іноді перемагають.

В опозиції у таких режимах, незважаючи на утиски, залишаються реальні можливості впливу на владу. Завдяки збереженню значимих демократичних інститутів у режимах змагального авторитаризму існують сфери, в яких опозиційні сили можуть періодично кинути виклик, послабити, а іноді навіть перемогти авторитарних керівників [37, с. 54]. В останньому випадку відбудеться перехід до демократії.

Отже, такий політичний режим не є демократією. Водночас необхідно зазначити, що елементи чистого авторитаризму за винятком обмеження доступу до ЗМІ, застосовуються у таких режимах рідко і вибірково, як правило, тільки за умови реальної загрози діючій владі.

Австрійський політолог А. Шедлер виділяє **«електоральний авторитаризм»**, який він розглядає не тільки як гібрид демократії і авторитаризму, але і як самостійну форму правління, яка не є ні дійсно демократичною, ні повністю автократичною, а має власні механізми легітимації і функціонування.

Режими електорального авторитаризму проводять регулярні вибори вищої виконавчої і законодавчої влади. Але вони істотно і систематично порушують ліберально-демократичні принципи свободи і справедливості їх проведення з метою використання виборів як інструменту авторитарного правління, а не як «інструменту демократії». Це свідчить про широке використання фальсифікацій під час проведення виборів, на додаток до вже свідомо несправедливого їх характеру через нерівний розподіл ресурсів і проведення вибіркових репресій проти опозиції. Робиться це для отримання повної і безкомпромісної перемоги на виборах правлячою групою [42, с. 527].

Вибори у режимах електорального авторитаризму проводяться при загальному виборчому праві, до того ж режим намагається досягти максимальної явки з метою підвищення легітимації. Вибори характеризуються тим, що хоч і мінімальною мірою, але є плюралістичними, змагальними і відкритими.

Опозиція допущена до виборів, і хоч і не має шансів на перемогу, але може мати певну кількість місць в органах влади. Крім того, проти неї не проводяться масові репресії, але від вибіркових вона не застрахована [42, с. 528].

Електоральний авторитаризм є своєрідним ідеальним авторитарним режимом, оскільки набув якості для підтримки стабільності як від демократії так і від авторитаризму. Однак, на відміну від демократії, влада не змінюється, може протягом тривалого часу не змінюватися ні у демократичний спосіб, оскільки вибори контролюються, ні насильницьким шляхом на інший авторитарний режим, тому що еліта консолідована, а противників усувають.

Але найчастіше, як і будь-який неконкурентний режим, електоральний авторитаризм схильний до старіння еліти, помилок в управлінні економікою через втрати найбільш компетентних прихильників з побоювань конкуренції з їхнього боку, і як наслідок втоми громадян від режиму. Таким чином, все це може призвести до втрати влади за кількома можливими сценаріями, такими як: революція, проведення лібералізації під тиском суспільства і, як наслідок, перехід від електорального до змагального авторитаризму і в подальшому – до демократії.

Отже, у ХХІ ст. сукупність підходів, які узагальнюються концепціями гібридних режимів, посідає чільне місце у політичній науці. Концепції делегативної демократії, диктабланда, демокрадури, електорального авторитаризму, змагального авторитаризму, дефектної демократії та інші стали загально-визнаними. Вони вплинули, якщо не на переосмислення, то принаймні на спроби зміцнити концептуальні засади класичних теорій авторитаризму та демократії.

Основні моделі переходу від авторитаризму до демократії

Існує безліч аналітичних моделей переходу від недемократичних режимів до демократичних. Наявність великої кількості цих моделей пояснюється не тільки методологічними розбіжностями авторів, але також і багатоваріативністю процесу демократизації: усі переходи від недемократичних форм правління у країнах Південної Європи чи Латинської Америки, Азії, Африки і колишнього СРСР дуже різноманітні, що ускладнює їх зведення до будь-якої єдиної схеми.

Одна з перших спроб створення моделі переходу від недемократичних режимів до демократичних була зроблена Д. Растоу. Необхідними попередніми умовами автор вважає *національну єдність і національну ідентичність*. Згідно з Д. Растоу демократичний перехід передбачає **три фази**: «*підготовча фаза*», відмітною рисою якої є не плюралізм, а поляризація політичних інтересів; «*фаза прийняття рішення*», на якій укладають пакт або пакти, що містять вироблення і усвідомлене прийняття демократичних правил; «*фаза звикання*», коли відбувається закріплення цінностей демократії, а також політичних процедур та інститутів.

На думку Д. Растоу, важливим у здійсненні процесу демократизації є *досягнення компромісу*. Коротко автор виділяє таку послідовність етапів при переході до демократії: «від національної єдності як підоснови демократизації через боротьбу, компроміс і звикання – до демократії».

Іншу модель запропонували Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер, які виділили три основні стадії переходу до демократії [40, с. 70]:

- ✓ **лібералізація**, яка передбачає процес інституціоналізації громадянських свобод без зміни владного апарату; результатом цього стає побудова «опікунської демократії» (тобто здійснюється опіка найчастіше військового апарату над демократичними інститутами);
- ✓ **демократизація** – період інституціоналізації демократичних норм і правил, успішність якого залежить від виконання

двох умов: демонатажу колишнього авторитарного режиму і свідомого вибору політичними силами демократичних інститутів і процедур; у процесі демократизації відбувається зміна всієї структури політичної влади і підготовка вільних змагальних виборів, які формують основу демократичної політичної системи;

- ✓ ресоціалізація громадян, яка передбачає засвоєння ними нових демократичних норм і цінностей.

Модель А. Пшеворського складається з двох періодів: *лібералізації* та *демократизації*, яка ділиться на дві стадії, – «звільнення з-під авторитарного режиму» і «конституювання демократичного правління». Лібералізація характеризується нестабільністю і різною спрямованістю. Її результатом стає або посилення існуючого раніше авторитарного режиму, або перехід до першої стадії демократизації. «Звільнення з-під авторитарного режиму» відбувається менш болісно при досягненні компромісу між реформаторами (всередині авторитарного блоку) і помірними (всередині опозиції). Заключна частина процесу демократизації реалізується шляхом переговорів. У цілому модель А. Пшеворського побудована на виділенні особливої ролі характеру співвідношення політичних сил, що беруть участь у конфлікті та досягненні згоди.

Усі представлені моделі мають загальні переваги і недоліки. Можна виділити такі їх переваги: по-перше, всі вони тією чи іншою мірою свідчать про можливість недемократичної альтернативи розвитку; по-друге, всі вони акцентують увагу на тому, що важливою умовою і змістом одного з етапів є згода еліт.

Недоліком цих конструкцій є те, що більшість з них скоріше описує конкретний випадок демократизації на прикладі окремо взятої країни або невеликої групи країн, і не являє собою універсальну модель переходу від недемократичних форм правління до демократичних.

У зв'язку з цим у політичній науці робляться спроби створення синтетичних (узагальнених) моделей демократизації, які узагальнюють варіанти побудови демократії у різних країнах.

Одна з таких спроб належить А. Мельвілю. На його думку, в найбільш успішних випадках модель переходу до демократії підпорядковувалася певній логіці дій і подій.

Як правило, південноєвропейські та латиноамериканські демократизації починалися зверху, тобто від правлячої еліти, яка складалася з реформаторів і консерваторів. Розпочинанню реформ сприяла попередня «лібералізація», яка могла характеризуватися поєднанням політичних і соціальних змін, – послабленням цензури у ЗМІ, відновленням певних індивідуальних юридичних гарантій, звільненням більшості політичних в'язнів та ін.

Реформатори, проводячи реформи поступово, намагалися протистояти консервативним силам режиму. Це призводило до зростання суспільного напруження і загострення конфліктів. Вирішення даного протиріччя відбувалося не як перемога однієї політичної сили над іншою, а як «оформлення особливого пакта між сторонами, що змагаються, який встановлює «правила гри» на наступних етапах демократизації та певні гарантії для тих, хто програв» [40, с. 71]. Після цього відбувалися установчі вибори, у результаті яких до влади приходили не політики, які проводили реформи, а представники опозиції, потім – «вибори розчарування», які передавали владу представникам старих правлячих еліт, які загалом не прагнули до реакційної реставрації старого режиму. Таким чином відбувалася інституціоналізація демократичних процедур, яка була основою для побудови у майбутньому консолідованої демократії.

У цій моделі враховується та обставина, що «демократичний транзит» зовсім необов'язково означає процес переходу від встановлення формально демократичних інститутів і процедур до демократичних результатів, тому як окремий етап виділяється фаза консолідації демократії.

Проте синтетичні моделі демократизації не можуть бути визнані універсальними через те, що створити модель, яка містить у собі всі можливі варіанти розвитку подій, неможливо. Так, наприклад, модель А. Мельвіля орієнтована насамперед на успішний випадок демократизації. Емпіричний матеріал

про східноєвропейські моделі переходу від авторитарного режиму до демократичного свідчить, що вони мають суттєві відмінності від латиноамериканських. Більше того, процес демократизації у різних посткомуністичних країнах істотно відрізняється. Так, якщо деякі країни, зокрема Угорщина, Польща, дають нам приклади транзиту та багато в чому відповідають класичним моделям, то такі країни, як Болгарія демонструють можливість іншого розвитку: у цих країнах відсутні «обов'язкові» умови і елементи «класичних» моделей, що спричиняє значні відхилення у результатах переходу.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте основні підходи до осмислення авторитаризму як політичного феномену.
2. За яких причин та в яких умовах формується авторитаризм?
3. Якими рисами характеризується авторитарний політичний режим?
4. Яке значення має ідеологія для характеристики авторитарного політичного режиму?
5. Назвіть загальні риси та відмінності авторитаризму та тоталітаризму.
6. Назвіть класичні та сучасні різновиди авторитаризму.
7. Які типи авторитарних режимів виділяє Є. Вятр? Назвіть їх характерні риси.
8. Назвіть сильні та слабкі сторони авторитаризму.
9. Назвіть чинники послаблення стабільності авторитарного режиму.
10. Дайте визначення гібридного політичного режиму.
11. Які типи гібридних режимів існують? Охарактеризуйте їх.
12. Чи може сучасна демократична держава трансформуватися в авторитарну?
13. Назвіть та охарактеризуйте основні моделі переходу від авторитаризму до демократії.

Проблемно-пошукові завдання

1. Теоретик абсолютизму Т. Гоббс стверджував, що численні природні особи об'єдналися в єдину громадянську особу, або під впливом страху, або сподіваючись на захист. Отже, той, хто володіє верховною владою, стоїть над законом, адже він творить його сам. Прокоментуйте даний вислів Т. Гоббса. Чи поділяєте ви такий його погляд на авторитаризм?
2. Авторитаризм є єдиним із типів політичних режимів, альтернативних тоталітарному і демократії. За своїми характеристиками він займає немовби проміжне становище. Сформулюйте основні риси авторитаризму. Які його риси, на ваш погляд, спільні з тоталітарними, а які з демократією?
3. У пошуках шляхів виходу з кризи і прискорення реформ дослідники перехідних процесів часто апелюють до авторитарного правління як засобу проти анархії, корупції, неефективності демократичних дискусій в умовах, коли потрібно діяти. Сильна авторитарна влада могла б, на їх думку, стати ефективним засобом остаточного зламу тоталітарних структур, проведення політичних і економічних реформ, поступового створення дієспроможних демократичних інститутів. Яка ваша думка з цього приводу? Аргументуйте свою відповідь.
4. Як ви вважаєте, чи можна розглядати авторитаризм як шлях суспільної трансформації? Наведіть свої аргументи «за» чи «проти».
5. Як зазначає німецький політолог В. Меркель, оскільки в авторитарних системах «нав'язування політичних уподобань і цілей повинно здійснюватися, як правило, ієрархічно-репресивно, то наслідком цього у більшості випадків є одночасна втрата обох найважливіших джерел легітимації, необхідних для стабілізації політичної системи, а саме: «селективної і дифузної підтримки» населення». Про яку найважливішу проблему всіх авторитарних режимів йдеться? Аргументуйте свою відповідь.

Тестові завдання

1. Хто з мислителів охарактеризував авторитаризм як «благо для суспільства, а ті, хто тримали владу, належали до особливої соціальної страти, своєрідної еліти, яка керує державою за допомогою механізмів придушення для «збереження суспільства» від небажаних наслідків»?
  - а) Арістотель;
  - б) Платон;
  - в) Цицерон;
  - г) Конфуцій.

2. Коли вперше у соціальну науку було введено термін «авторитаризм»?
  - а) у 30-40-х роках ХХ ст.;
  - б) у 70-х роках ХХ ст.;
  - в) у 30-40-х роках ХІХ ст.;
  - г) у 70-х роках ХІХ ст.

3. Політичний режим необмеженої політичної влади однієї або кількох осіб при збереженні свободи особи і суспільства у неполітичних сферах – це ...

4. Авторитарний режим означає:
  - а) сильну президентську владу;
  - б) військову диктатуру;
  - в) сильну владу прем'єр-міністра;
  - г) усі відповіді правильні.

5. Одна з форм правління, заснована на необмеженій та безконтрольній владі однієї особи в державі, – це ...
  - а) меритократія;
  - б) медіакратія;
  - в) автократія;
  - г) охлократія.

6. Який тип автократії, заснований на відносній самостійності державної влади як інституту і його апарату, незалежності останніх від певних соціальних сил, передбачає обмежене втручання держави у суспільне життя, яке діє, як правило, лише у політичній сфері?
- а) тоталітарний тип;
  - б) авторитарний тип;
  - в) усі відповіді правильні.
7. В основу автократичних політичних режимів покладено так звану _____, яка являє собою існуючий особливий тип особистості (особистісний синдром, або соціальний характер), що відрізняється специфічною конфігурацією базисних установок, які роблять людину особливим чином схильною до конформізму, беззаперечного підкорення владі, прийняття тоталітарних ідеологій і тоталітарного політичного режиму.
- а) концепцію «тоталітарної особистості»;
  - б) концепцію «демократичної особистості»;
  - в) концепцію «меритократичної особистості»;
  - г) концепцію «авторитарної особистості».
8. Чи характерно для авторитарного політичного режиму керівництво та управління суспільством у всіх сферах життєдіяльності, яке здійснюється в основному командно-адміністративними, наказовими методами?
- а) так;
  - б) ні;
  - в) за певних обставин.
9. Даний тип авторитарного політичного режиму формується після захоплення державної влади військовими та існує у вигляді військової диктатури. Оберіть правильну відповідь.
- а) дототалітарний режим;
  - б) військово-бюрократичний режим;
  - в) персоніфікований режим;
  - г) теократичний режим.

10. Як ще називають військово-бюрократичний режим?
- а) преторіанський;
  - б) олігархічний;
  - в) постколоніальний;
  - г) неоавторитарний.
11. Даний тип авторитарного політичного режиму встановлюється у суспільствах з цілком розвиненим економічним та соціальним плюралізмом, де мобілізація громадян досягла необхідного рівня для їх ефективної політичної участі. Про який тип авторитарного режиму йдеться?
- а) посттоталітарний;
  - б) режим особистісної влади;
  - в) корпоративний;
  - г) військово-бюрократичний.
12. Даний тип авторитарного режиму спирається на релігійні традиції та норми, де до влади приходять фанатичні релігійні клани. До встановлення такого режиму найбільш схильні ісламські країни, в яких вплив релігії на життя суспільства є особливо важливим. Це який тип авторитарного режиму, як:
- а) популістська диктатура;
  - б) олігархічний режим;
  - в) корпоративний режим;
  - г) теократичний режим.
13. Чи можна віднести до слабких сторін авторитарного політичного режиму а) непередбачуваність політики авторитарної влади; б) обмеженість інститутів політичного вираження суспільних інтересів; в) повну залежність політики від амбіцій та позиції голови держави або групи вищого керівництва; г) відсутність у громадян можливостей запобігати політичним авантюрам або свавіллям?
- а) так;
  - б) ні;
  - в) лише а) та б);
  - г) лише в) та г).

14. Термін «гібридний режим» став досить поширеним ...
- а) з 1980-х років;
  - б) з 1990-х років;
  - в) з 1970-х років;
  - г) з 2000-х років.
15. Змішаний тип політичного режиму, який виникає внаслідок незакінченого демократичного переходу та характеризується поєднанням ознак авторитаризму та демократії, або це такий режим, де існують окремі демократичні інститути (такі як змагальні вибори), але зберігаються авторитарні практики, називається ...
16. Чи характерні для гібридного режиму такі ознаки, як:
- а) наявність зовнішніх атрибутів демократії (вибори, багатопартійна система, легальна опозиція); б) низький ступінь представлення інтересів громадян у процесі прийняття політичних рішень (недієздатність груп за інтересами, у тому числі профспілок, або їх підконтрольність державі); в) низький рівень політичної участі населення (яке найчастіше обмежується голосуванням на виборах); г) декларативність політичних прав та свобод (формальне закріплення при обмеженій можливості практичної реалізації); д) низький рівень довіри громадян до політичних інститутів?
- а) ні, немає характерних ознак;
  - б) ні, лише а) та в);
  - в) лише б) та д);
  - г) так, усі ознаки є характерними.
17. Ким було запропоновано у 1994 р. концепцію делегативної демократії?
- а) Г. О'Доннеллом;
  - б) Ф. Шміттером;
  - в) Г. Лассуелом;
  - г) М. Вебером.

18. Тип гібридного режиму, який виникає внаслідок проведення «лібералізації» політичної системи без її «демократизації», – це ...
- а) дефектна демократія;
  - б) делегативна демократія;
  - в) диктобланда;
  - г) меритократія.
19. Л. Вей та С. Левіцкі визначають гібридний тип режиму як _____, якому притаманні регулярні конкурентні вибори, але які проходять несправедливо. Про який тип гібридного режиму йдеться?
- а) диктобланда;
  - б) змагальний авторитаризм;
  - в) дефектна демократія;
  - г) електоральний авторитаризм.
20. Хто з дослідників, узагальнюючи досвід руху авторитарних режимів до демократії на прикладах Туреччини, Греції, Іспанії, Португалії, Аргентини, Бразилії, Чилі, Південної Кореї, Філіппін, східноєвропейських країн, дійшов висновку, що перехід до демократії є найбільш імовірним в умовах мирних змін і відбувається у трьох формах: реформа згори; швидкий розпад; реформа, узгоджена між владою та опозицією?
- а) Є. Вятр;
  - б) Д. Істон;
  - в) М. Вебер;
  - г) Г Алмонд.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно ; под ред. В.П. Култыгина. – Минск : Беларусь, 2001. – 416 с.
2. Бацак К. Ю. Авторитарія // Енциклопедія історії України : у 10 т./ редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. – Київ : Наук. думка, 2003. – Т. 1: А–В. – 688 с.
3. Вятр Е. Трансформация тоталитарных и авторитарных режимов в современные демократии / Е. Вятр // Лекции по политологии: В 2 т. – Таллинн, 1991. – Т. 1. – С. 73–83.
4. Гаврилюк Г. И. Происхождение дефектных демократий / Г. И. Гаврилюк // Гілея : наук. вісн. – Київ, 2016. – Вип. 106. – С. 321–325.
5. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс ; сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко // История политических и правовых учений : хрестоматия для юридических вузов и факультетов. – Харьков : Факт, 1999. – 278 с.
6. Дзюбенко Ю.М. Детермінанти авторитарних відкатів: загальне та особливе / Ю.М. Дзюбенко // Грані. – 2015. – № 9. – С. 50–54.
7. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін. ; за заг. ред. В.О. Ріяки. – 2-е вид., допов. і перероб. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
8. Концепт «гібридного режиму»: компаративна політологічна операціоналізація. – Режим доступу : <https://studopedia.info/6-79892.html>
9. Лавренова К.О. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / К.О. Лавренова; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2017. – 221 с.
10. Литвин В. С. Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу : навч. посіб. / В. С. Литвин. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 632 с.

11. Муляр В. Авторитарність – не бальзам. Але й не анафема / В. Муляр // Віче. – 1993. – № 7. – С. 12–25.
12. Павловський М. Криза демократії – основа для розвитку авторитаризму / М. Павловський // Віче. – 2000. – № 4. – С. 40–52.
13. Подлесный Д. В. Политология : учеб. пособие / Д. В. Подлесный. – Харьков : Изд-во НУА, 2016. – 164 с.
14. Політологічний енциклопедичний словник / [уклад. : Л. М. Герасіна та ін.]; за ред. М. П. Требіна ; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, Харків. асоц. політологів. – Харків : Право, 2015. – 814 с.
15. Політологія : підручник / М. М. Вегеш та ін. ; за ред. М. М. Вегеш. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Київ : Знання, 2008. – 384 с.
16. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія / О. В. Радченко; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харків. регіон. ін-т держ. упр. – Харків : Магістр, 2009. – 379 с.
17. Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації / А. Ремізов // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2012. – Вип. 3. – С. 67–72.
18. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – Київ, 2016. – № 3. – С. 35–50.
19. Сааданбеков Ж. Авторитаризм и демократия на Востоке / Ж. Сааданбеков. – Астана : Фолиант, 2004. – 58 с.
20. Сарбаш К. О. Специфіка гібридного політичного режиму: трансформаційні процеси в сучасній Україні / К. О. Сарбаш // Гілея : наук. вісн. – Київ, 2014. – Вип. 85. – С. 310–314.
21. Скакун О. Ф. Теорія держави та права : підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. – 520 с.
22. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : монографія / В. В. Сухонос ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Україн. акад. банків. справи; Юрид. факультет. – Суми : Університетська книга, 2003. – 336 с.

23. Сухонос В. В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демокраїї (теоретико-методологічний аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Сухонос; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2000. – 185 с.
24. Тимчук О. Л. Політико-правові особливості сучасних авторитарних політичних режимів / О. Л. Тимчук // Вісн. Запороз. нац. ун-ту. – 2009. – № 2. – С. 48–54.
25. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. – Харьков : Константа, 2006. – 351 с.
26. Шаповал В. М. Самодержавство / В. М. Шаповал // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Київ : Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 432.
27. Шаповаленко М.В. Хвилі авторитаризму/демократії в концепціях демократизації / М.В. Шаповаленко // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Серія: Питання політології. – Харків, 2014. – № 1132. – Вип. 27. – С. 30–35.
28. Шипунов Г. Авторитарний політичний режим: теоретико-методологічні підходи до визначення / Г. Шипунов // Вісн. Львів. ун-ту. – Серія : Філософсько-політологічні студії. – 2014. – Вип. 5. – С. 329–338.
29. Шипунов Г. Концептуальні засади транзитологічної парадигми: історія становлення / Г. Шипунов // Вісн. Львів. ун-ту. – Серія : Філософсько-політологічні студії. – 2012. – Вип. 2. – С. 103–114.
30. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник / П. П. Шляхтун. – Київ : Либідь, 2002. – 576 с.
31. Щекин Г. В. Социальная теория и кадровая политика : монографія / Г. В. Щекин. – Киев : МАУП, 2000. – 576 с.
32. Bzezinski Z., Friedrich C. Totalitarian Dictatorship and Autocracy / Z. Bzezinski, C. Friedrich. – Cambridge : Harvard University Press, 2014. – 456 p.
33. Geddes B. Minimum-winning Coalitions and Personalization in Authoritarian Regimes / B. Geddes // Annual Meetings of the American political science association. – Chicago, 2004. – 32 p.

34. Geddes B. Autocratic Regimes and Transitions: A New Data Set / B. Geddes, J. Wright, E. Frantz // Perspectives on Politics. – 2014. – Vol. 12. – № 2. – P. 313–331.
35. Gilbert L. Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes / L. Gilbert, P. Mohseni // Studies in Comparative International Development. – 2011. – Vol. 46. – № 3. – P. 270–297.
36. Kendall-Taylor A. How Autocracies Fall / A. Kendall-Taylor, E. Frantz // The Washington Quarterly. – 2014. – Vol. 37. – № 1. – P. 35–47.
37. Levitsky S. Elections without Democracy. The Rise of Competitive Authoritarianism / S. Levitsky, L. Way // Journal of Democracy, 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 51–65.
38. Linz J. J. Totalitarian and Authoritarian Regimes / J. J. Linz. – Colorado : Lynne Rienner Publishers, 2000. – 343 p.
39. McFaul M. Transitions from Postcommunism / M. McFaul // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16. – № 3. – P. 5–19.
40. O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P.C. Schmitter. – Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
41. O'Donnell G. Delegative Democracy / G. O'Donnell // Journal of Democracy, 1994. – № 5. – P. 55–69.
42. Schedler A. The logic of Electoral Electoral Authoritarianism / A. Schedler ; ed. by Andreas Schedler. // Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition. – Boulder, London : Lynne Rienner Publishers, 2006. – P. 523–540.
43. Sharp G. From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework for Liberation / G. Sharp. – New York : The New Press, 2012. – 160 p.
44. Svolik M. Power sharing and leadership dynamics in authoritarian regimes [Електронний ресурс] / M. Svolik // American journal of political science. – 2009. – Vol. 53. – № 2. – P. 477–494.
45. Wahman M. Authoritarian regime types revisited: updated data in comparative perspective / M. Wahman, J. Teorell, A. Hadenius // Contemporary Politics. – 2013. – Vol. 19. – № 1. – P. 19–34.

Розділ 3. ДЕМОКРАТІЯ

Сутність демократії: основні підходи та виміри

Поняття демократії із розвитком суспільства змінюється і модифікується. Полісна демократія античності, комунальна демократія європейського середньовіччя, представницька демократія Нового часу настільки істотно різняться між собою, що їх досить складно об'єднати одним спільним визначенням. Отже, демократія – явище досить мінливе, яке набуває різноманітних конкретних форм на різних фазах свого розвитку.

Етимологія слова «демократія», тобто його основне значення, походження і тлумачення, широко відома, це – народовладдя, коли джерелом влади визнається народ, якому вона повинна належати. Народовладдя у державі засноване на певній системі цінностей: свободі, рівності, суверенітеті народу, правах людини тощо.

Вперше вжив термін «демократія» давньогрецький мислитель Фулідід, предметом дослідження якого був еллінський поліс.

У міру ускладнення політичного розвитку людського суспільства визначення демократії отримувало найрізноманітніші тлумачення. Уже в античній Греції Протагор, Горгій, Тразімах, Псевдо-Ксенофонт по-різному трактували поняття демократії. Наприклад, відомо скептичне ставлення Платона і Арістотеля до демократії як до «неправильної форми» правління.

У своїй праці «Політика» Арістотель сформулював загальне, первинне, просте визначення поняття демократії. Його можна назвати першоджерелом, але потрібно пам'ятати при цьому, що мислитель вважав демократію найбільш невдалою формою правління серед усіх можливих: «Більш-менш

чистою демократією є така, що забезпечує рівність, – вона передбачена законом даної держави, і бідні не зазнають більшого пригнічення, ніж багаті; верховна влада не належить жодному з цих прошарків, і обидва вони беруть у ній участь. Якщо, як вважають деякі, свобода і рівність є найважливішими ознаками демократії, то це відображено, головним чином, у тому, щоб всі брали участь у державному управлінні. А тому що народ представляє у демократії більшість, і постанови більшості мають вирішальне значення, такий державний устрій і є демократією» [34, с. 83]. На сьогодні, на нашу думку, це визначення можна вважати утопічним, оскільки ні суто теоретично, ні технічно всі члени суспільства не можуть брати участь у державному управлінні. Це недоцільно й непотрібно. Отже, Арістотель розуміє демократію як практику самовизначення вільних та рівних людей. Тобто йдеться про ту суспільну процедуру, коли люди вільно та спільно визначають, яке керівництво їм обрати, яку саме владу бажано мати.

Давньогрецькі мислителі пов'язували демократію як форму держави із суспільним життям і умовами суспільного розвитку. Цю думку пізніше розвивали і середньовічні європейські теоретики державного устрою, а також перші американські «батьки-засновники» демократії. Так, наприклад, один із засновників американської моделі демократії Дж. Медісон вважав демократію компромісом влади більшості з владою меншості, який досягається рівноправністю усіх дорослих громадян у політичному процесі, з одного боку, і обмеженням їх суверенітету, з іншого. При цьому головною умовою демократії є відсутність тиранії. А це повністю суперечить нормативному визначенню демократії і є практично неможливим.

Політична наука пройшла у своєму вивченні демократії три стадії і зберегла й донині відповідно три підходи до визначення сутності демократії:

- 1) *традиційний інституціоналізм*, який сприймає демократію як максимальну законність;
- 2) *біхевіористський (поведінковий) підхід* у комбінуванні з соціологією політичних інститутів;

3) *функціоналістський підхід*, який поєднує в собі елементи першого і другого підходів і робить акцент саме на реальному функціонуванні інститутів демократії на основі конституційних норм із урахуванням поведінки політичних «акторів», тобто громадян і політичних груп.

Але існують й інші класифікації підходів до визначення сутності демократії. Так, наприклад, С. Хантингтон вважав, що «сучасне вживання поняття «демократія» бере свій початок від революційних переворотів у західному суспільстві кінця XVIII ст. У середині XX ст. у ході дебатів про зміст слова «демократія» виокремилися три основні напрями. Демократія як форма правління почала визначатися виходячи або із джерел влади уряду, або з цілей, яким слугує уряд, або з процедур його утворення» [35, с. 15].

При визначенні демократії за джерелом влади або цілями уряду виникають двозначність і неточність, які спричиняють серйозні проблеми. За інших систем правління людина стає лідером за правом народження завдяки щасливому жеребу або багатству, спеціальному навчанню, у результаті застосування насильства, кооптації, призначення або складання екзамену. Основна процедура демократії – обрання лідерів людьми, якими вони керують, шляхом змагальних виборів. Найбільш повне сучасне формулювання такого поняття демократії дав Й. Шумпетер. Він визначив демократію як форму правління, «інституціональне пристосування для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують можливість впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у гонитві за голосами громадян» [10, с. 23]. Це визначення дано з огляду на емпіричні дослідження реальних форм правління в історії держави і досить добре відображає реалії сьогодення.

Аналітик С. Каспе вбачає два базові підходи до аналізу визначення демократії – нормативний і дескриптивний. Нормативний підхід виходить із уявлення про принципову можливість і необхідність побудови ідеальної моделі демократії з подальшим приведенням наявної соціальної реальності у відповідність до цього ідеалу. Цей підхід відповідає на питання щодо того, чому демократія повинна існувати.

Дескриптивний підхід прагне до з'ясування того, «як демократія стає можливою», ґрунтуючись на досвіді тих реальних суспільств, демократичність яких є очевидною лише тому, що у випадку невизнання цього факту термін «демократія» втрачає будь-який позитивний сенс. При дескриптивному підході йдеться таким чином не про конструювання ідеальної моделі, але про виявлення ідеального типу в умовах, коли ціннісний вибір на користь демократії вже зроблено (хоча він і може бути переглянутий).

Найбільш загальноповживане визначення демократії, як зазначено вище, ототожнює її з «народовладдям». Це визначення стало майже класичним. Воно є універсальним, оскільки може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії і є нібито носієм загальнолюдських цінностей демократії. Відповідно до цього демократія і визначається як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. Найлаконічніше сутність такого розуміння демократії сформулював А. Лінкольн, окресливши її у відомому висловлюванні: «*government of the people, by the people, for the people*» (правління народу, здійснюване народом і для народу). Однак таке суто етимологічне (засноване на перекладі з грецької мови) тлумачення демократії багатьом науковцям видається занадто спрощеним. На їхню думку, воно відображає лише початкову стадію розвитку демократії, зокрема демократії античної або афінської, яка поширювалася на невеликі за розміром та чисельністю населення міста-поліси і була формою безпосередньої участі всіх громадян у політиці. Ці дослідники вважають, що слово «демос» мало у Стародавній Греції інакше значення, ніж слово «народ» і означало найімовірніше масу, і притому часто масу не громадянську. Варто також зазначити, що за підрахунками різних фахівців правоздатне населення афінського полісу за часів розквіту демократії становило від 40 до 50 тис. серед 340–350 тис. мешканців, так що будь-яке «правління більшості» було неможливе.

Хоча цілком зрозуміло, що визначення демократії як народовладдя, якщо мати до нього суто науковий підхід, а не

робити висновки про повноту і рівень розвитку демократії за переліком декларованих прав і свобод громадян або за іншими формальними ознаками, цілком може бути застосовано лише до ідеалу демократії, коли народовладдя означає лише систему соціально-економічних і конституційних гарантій та забезпечено реальним використанням громадянами своїх політичних прав і їх масовою участю в управлінні справами держави і суспільства, в суспільно-політичному житті.

У політико-правовій теорії визначення поняття демократії має декілька вимірів, які виявляють її сутність повною мірою: по-перше, демократія – це форма держави, по-друге, демократія – це форма плюралістичної організації громадянського суспільства і висловлюючих його інтереси політичних партій, профспілок і інших суспільних організацій, по-третє, демократія є політичним світоглядом і відповідним суспільно-політичним рухом. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо.

Якщо розглядати демократію як форму держави, то вона найчастіше протиставляється аристократії або олігархії. Такою є традиція, започаткована в античній політичній думці.

Поняття «демократія» використовується не лише для характеристики певної форми держави, але і як форма устрою будь-якої організації, де забезпечується (хоча б формально) рівноправна участь членів в управлінні й прийнятті рішень.

Демократія як принцип внутрішньої організації і діяльності політичних та суспільних об'єднань – явище високорозвиненого громадянського суспільства. Але це явище неоднозначне: одна справа – участь партій і суспільних рухів у суспільно-політичному житті країни, де всі підпорядковані єдиним для всіх законодавчим нормам, які стверджують міжпартійну демократію, і зовсім інша справа – внутрішньопартійна демократія, де дефіцит демократії відчувається нерідко доволі гостро.

Дефініція демократії часто ототожнюється з таким поняттям, як політичний режим. Базуючись на визначенні політичного режиму як однієї з трьох внутрішніх форм держави (разом з формою правління і формою державного устрою),

ототожнення демократії з політичним режимом можливо, але лише у межах демократичної форми держави і її політичної системи.

Водночас потрібно мати на увазі, що форми політичного режиму більш рухомі і більш різноманітні порівняно з демократичною формою держави. Так, режим особистої влади генерала Ш. де Голля зберігав усі демократичні інститути французької держави, змінювалися лише методи здійснення влади. Отже, можна зазначити, що демократичний політичний режим – це втілений зміст демократичної форми держави, повсякденна політична практика демократії. Це система правління, яка задовольняє три основні вимоги: 1) чесну і всеохоплюючу конкуренцію (регулярну і ненасильницьку) між індивідуумами або організованими групами (насамперед політичними партіями) за будь-які дещо значущі посади в уряді; 2) високий рівень політичної участі у регулярних і законних виборах, коли жодна соціальна група не позбавлена такої участі; 3) таку якість громадянських і політичних свобод, яка забезпечує цілісність політичної конкуренції та політичної участі.

Але існує також й інша точка зору. Професор Стенфордського університету, американський політолог Ф. Шміттер зауважує, що «сучасна демократія – це дуже складна мережа інститутів з різноманітними каналами представництва і центрами владного прийняття рішень. Її найголовніша складова – громадянство (*citizenship*) – не полягає лише у періодичному голосуванні на виборах. Громадянство може виявлятися і у впливі на підбір кандидатів, і в участі в асоціаціях або рухах, і у зверненні до влади, і в «нешаблонних» («*unconventional*») акціях протесту тощо. Так само і відповідальність влад забезпечується не тільки традиційними механізмами територіальних виборчих округів і законодавчими процедурами. Вона може реалізовуватися і в обхід їх, безпосередньо фокусуючись – через функціональні канали або за допомогою процесів торгу – на виборних або призначених посадових особах всередині державного апарату.

Через ці причини сучасну демократію потрібно розглядати не як «режим», а як сукупність «приватних або часткових (*partial*) режимів», кожен з яких інституціоналізований навколо своєї особливої ділянки суспільства для репрезентування тієї або іншої соціальної групи та вирішення властивих їй конфліктів. У межах таких приватних режимів і відбувається конкуренція та об'єднання партій, асоціацій, рухів, територій і всіляких клієнтел у їхній боротьбі за державні посади та вплив на політичний курс країни. Владні органи, які відрізняються один від одного за своїми функціями і рівнями, взаємодіють з їхніми представниками і мають законні підстави стверджувати про свою відповідальність перед особливими групами інтересів (і прагнень) громадян» [34, с. 267–268].

Деякі науковці також розглядають демократію як політичний світогляд і політичну цінність. Це є так званий ціннісний підхід – типова ознака «людського виміру» політики, суспільного життя загалом. Поняття «цінність» вказує на те, якого значення надає людина тим політичним реаліям, з якими вона має справу, який сенс для її існування мають суспільна справедливість, рівність, влада, наявність чи відсутність опозиції тощо. Ціннісні орієнтації – надання переваги певним смислам чи відторгнення останніх – є внутрішньою, духовною мотивацією людської поведінки, вони багато в чому зумовлюють діяльнісні програми особистості, її «проект» життя.

На практиці ціннісні підходи та орієнтації виявляються у тих оцінках, які людина застосовує до обставин, політичних подій, життєвих ситуацій та конфліктів, до самої себе.

Демократія як політичний світогляд – це відображення у свідомості громадян самого змісту демократії, насамперед ідей свободи і рівності прав. Створюючись на основі суспільних відносин, демократія завжди мала своє теоретичне обґрунтування у цих ідеях та уявленнях про них. Правомірно стверджувати і про «зворотне відображення» цих ідеалів у функціонуванні політичних інститутів.

Започаткував розробку проблематики демократії у її соціально-ціннісному значенні своїми працями Ю. Хабермас («Теорія комунікативної дії», «Мораль і комунікація»).

Демократія як політична цінність найчастіше сприймається як синонім прав і свобод громадян в їх формально-абстрактному або конкретному виявленні. Ідеї і принципи демократії, які втілюються у зміст форм демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія. Носієм і виразником цієї цінності має бути і суспільна думка, яка є відносно самостійним соціальним феноменом стосовно суспільної свідомості загалом, а в умовах організованого громадянського суспільства – і інститутом демократії. Достатньо навести хрестоматійну промову Перикла при похованні воїнів або клятву афінян для того, щоб зрозуміти, яку цінність для вільних громадян мала демократія. Демократичні ідеї – невід’ємна частина спадщини італійських гуманістів і французьких буржуазних демократів XVIII ст.

Загальновідомо, яку роль відіграли в ідейній підготовці буржуазних революцій концепції демократів. Для французького мислителя Ш.-Л. Монтеск’є свобода і громадянська рівність – основні цінності демократії. Засновник першої у світі кафедри конституційного права в університеті Феррари Дж. Компаньоні вважав головною цінністю демократії те, що при демократії народ створює закони, він же їх і виконує. Складну еволюцію пройшла система демократичних цінностей французького філософа Ж.-Ж. Руссо – від ідей народного суверенітету та народного представництва до «демократичної теократії», натхненної християнською вірою. Для американського політичного діяча А. де Токвіля найвище благо демократії – рівність можливостей. Німецький політолог Р. Альбрехт переконаний, що у ході історичного розвитку англосаксонської демократії викристалізувалися дві її основні цінності: ідея конституційної держави та концепція природних прав. Визнання демократії як соціальної і політичної цінності, зазначав італійський соціолог В. Парето, зовсім не означає, що вона є абсолютною цінністю. На його думку, такий феномен суспільного життя, як демократія, також не уникнув фетишизації, як і аналогічні персоніфіковані «соціальні божества» – Прогрес, Пацифізм, Соціалізм.

В сучасній західній політичній науці ціннісні аспекти демократії не втратили свого значення і дотепер. Наприклад, для Й. Шумпетера демократія – це метод інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень для загального блага. На думку Ж. Бюрдо, нинішня демократія – це філософія, спосіб життя, релігія і лише як похідне від цього – форма правління. Для відомого італійського конституціоналіста Дж. Мараніні демократія – кінцева мета, вища цінність будь-якої влади. Не викликає сумніву, що при усьому різноманітті відтінків змісту демократії у ціннісних настановах західної політико-правової думки демократія як політична та правова цінність і світоглядний ідеал стала невід’ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян.

Останнім часом все більше дослідників розглядають проблему демократії як політичний процес, елемент політичної динаміки. При цьому найчастіше цей аспект демократії пов’язується з демократичною процедурою. Значний внесок у розробку цього поняття, безсумнівно, зробив Р. Даль. На його думку, будь-який процес вироблення обов’язкових колективних рішень повинен відповідати кожному з таких критеріїв.

«1. *Рівне право голосу.* Правило визначення результатів у вирішальній стадії повинно враховувати, і враховувати рівною мірою, висловлені побажання кожного громадянина відносно цих результатів. Інакше кажучи, право голосу повинно бути розподілено між громадянами на рівній основі.

2. *Дійова участь.* Кожний громадянин повинен мати реальну рівну можливість виражати у ході процесу вироблення обов’язкових колективних рішень свої побажання про те, що стосується кінцевих результатів цього процесу.

3. *Чітке розуміння.* Для того, щоб побажання громадянина були виражені точно, кожний громадянин повинен мати відповідну рівну можливість визначити і обґрунтувати свій вибір питання, яке розглядається, у межах необхідних для даного рішення строків.

4. *Кінцевий контроль з боку народу за порядком денним.* Лише народові має належати виключне право приймати

рішення, що визначають те, які предмети необхідно, а які непотрібно розглядати у порядку, який би відповідав першим трьом критеріям.

5. *Розширювальний принцип.* Демос повинен включати в себе усіх дорослих членів суспільства за винятком тимчасово мешкаючих і осіб, яких визнано розумово неповноцінними» [4, с. 49].

Р. Даль вважав, що демократичний процес (процедура) повинен виходити з самої природи демократичного розвитку суспільства і використовуватися як народом, так і керуючими на всіх стадіях управління. Особливості і закономірності сучасного демократичного розвитку різних країн світу підтверджують точку зору Р. Даля.

Можна стверджувати, що сучасна демократія найчастіше постає перед нами як техніка управління, як рутинна процедура, яка зобов'язана щоденно відповідати на запити суспільства. Безумовно, нинішня демократія отримує досить різноманітні інтерпретації як своєрідний комплекс політичних інститутів і практик, як певні права, як суспільний і економічний лад, як система забезпечення очікуваних результатів і унікальний процес прийняття спільних колективних рішень. Українські вчені В. Цветков і В. Горбатенко дали загальне політико-правове визначення демократії: «Демократія – це певний порядок суспільних відносин, який визначає відносини держави, влади і громадянина, його правове становище у суспільстві, порядок, заснований на певній системі цінностей й ідеалів конкретного суспільного устрою та панівного світогляду» [7, с. 68].

Отже, можна зазначити, що нині існують різноманітні підходи до обґрунтування визначення демократії. Узагальнюючи їх, насамперед потрібно виділити ціннісну групу обґрунтувань. Вони розглядають демократію як самоцінність, незалежно від її реального статусу у суспільстві і в державній формі правління. Один напрям ціннісного обґрунтування демократії ототожнює демократію зі свободою, інший – з рівністю і соціальною справедливістю.

Також існує раціонально-утилітарна група аргументів на користь демократії. Цей підхід полягає у трактуванні демократії як найбільш раціональної форми суспільно-політичного устрою.

Він розглядає демократію як найбільш ефективну форму правління з точки зору урахування і гармонійного поєднання інтересів усіх верств населення та соціальних груп. Мається на увазі, що демократія є найбільш динамічною формою реагування на соціальні процеси, вона дозволяє знаходити оптимальне вирішення проблем і питань, які виникають у ході цих процесів. Демократія розглядається як механізм пошуку, селекції і відбору найбільш ефективних політичних рішень при реалізації ініціатив окремих осіб, соціальних груп і громадських організацій.

Раціонально-утилітарне обґрунтування демократії міститься у системних теоріях (Н. Луманн, К. Дойч та ін.). Системні теорії розглядають демократію як найбільш раціональну форму державного правління не з точки зору гуманістичних цінностей, а як найкращий спосіб адаптації до зовнішніх умов, можливість збереження та розвитку найкращих соціальних умов для громадян. Проте системні обґрунтування демократії підпадають під критику вчених, які обстоюють загальнолюдські цінності, гуманізм і моральні імперативи здійсненні влади.

Таким чином, проаналізовані визначення демократії дають змогу скласти достатньо повне уявлення про багатоманітність існуючих дефініцій демократії, що утворюються з огляду на природу демократії і відображують той чи інший її сутнісний аспект, той чи інший її прояв на практиці. Інакше кажучи, всі ці визначення у сукупності становлять цілісне уявлення про багатогранне явище демократії.

К. Оффе й У. Пройсс цілком слушно зауважують, що нині поняття «демократія» використовується як універсальна формула опису широкого спектра найрізноманітніших суспільств з відповідними режимами керування і політичної участі.

Можна цілком погодитися з У. Черчілем, який досить афористично зазначав, що демократія – не найкращий політичний устрій, але кращого людство ще не винайшло. Безперечно, демократія не є ні універсальним засобом організації суспільства, ні вищою формою суспільного розвитку, а це – лише та інституційна матриця, у межах якої організується управління цим суспільством.

Слід визначати демократію як суспільно-політичну систему, засновану на рівних можливостях, а не на ієрархії та привілеях, як систему соціального забезпечення і перерозподілу, що спрямована на звужування соціальної нерівності, як систему управління, яка гарантує права та інтереси меншості через контроль влади більшості і як систему управління, слугуючу інтересам народу, незалежно від його участі у політичному житті.

Концепції та моделі демократії

Головна суперечність демократії – це суперечність між ідеєю демократії як повновладдям народу і неможливістю її практичного втілення. Різне теоретичне вирішення цієї суперечності між ідеалом демократії та її реальністю відобразилося в існуванні різноманітних концепцій демократії.

У сучасній політичній науці існують дві великі групи концепцій демократії. Це **ідентитарні** та **конкурентні концепції демократії**.

Передусім потрібно розглянути *ідентитарні концепції* демократії. Фундатори та прихильники цих концепцій стверджують гомогенність, збіг інтересів як владних структур, так і керівників та підлеглих, заперечують законність і можливість конфлікту інтересів різних груп, не сприймають принцип представництва, а визнають лише владу народу, реалізовану через референдуми, всенародні опитування тощо. Ідентитарна демократія ґрунтується на розумінні народу як єдиного цілого, яке об'єдналося добровільно у певний єдиний організм, і в якому кожна окрема людина є його членом, який змушений виконувати загальну волю. Такі демократії були поширені, головним чином, у стародавньому світі, зокрема у Стародавній Греції, Стародавньому Римі, а також у вічових республіках Стародавньої Русі.

У Європі ідеї ідентитарної демократії у XVIII ст. були сприйняті і набули розвитку у працях Ж.-Ж. Руссо та К. Шмідта. На їхню думку, уся влада повинна належати народу.

Особистість не володіє правами, а добровільно відчужує їх на користь своєї громади, оскільки громада повинна турбуватися про те, щоб задовільнити усі потреби своїх членів.

Серед найбільш поширених різновидів ідентитарних концепцій демократії можна виокремити колективістські та марксистські або соціалістичні моделі демократії.

У колективістській моделі демократії Ж.-Ж. Руссо влада народу, який має цілковитий суверенітет, є абсолютною. Не допускаються поняття більшості і меншості, однаково як і урахування думки цієї меншості. Меншість повинна підкорятися волі більшості, у якій зосереджена єдина влада народу. Воля народу висловлюється на загальних зборах, де безпосередньо формуються управлінські рішення. Завдання влади полягають лише у технічному виконанні прийнятих рішень.

В основу ідейних поглядів марксистів на демократію покладено усвідомлення її як суспільно-класового феномена. Жодна організація влади, у тому числі демократична, сама по собі не може усунути класових розбіжностей та антагонізмів, демократія не може бути надкласовою або позакласовою, тобто політична влада вторинна щодо її суті – класового змісту і панування. Головне – сутність влади, а не форма її організації. Класова зумовленість демократії стала розмежувальною лінією марксизму та інших політичних течій.

Коротко основні позиції марксистської моделі демократії можна визначити таким чином:

- 1) у класовому суспільстві демократія завжди має класовий характер;
- 2) демократія як політичне явище – це форма виявлення інтересів і відносин класів;
- 3) демократія передусім пов'язана зі здійсненням державної влади та є формою держави;
- 4) сутність, тенденції розвитку, інститути, форми демократії визначаються всією сукупністю соціально-економічних та духовних процесів класового суспільства;
- 5) нове історичне піднесення демократії виникає під час революційної перебудови буржуазного суспільства.

Як свідчить історія розвитку людства, у повноцінному вигляді ідентитарна демократія не була реалізована на практиці.

Деякі її ідеї, наприклад, принцип безпосереднього і рівного голосування, принцип народного суверенітету вперше відображені на батьківщині автора теорії Ж.-Ж.Руссо – у Франції. Проте вони також стали обґрунтуванням і виправданням якобінського терору, а в конституції 1793 р. принцип рівноправності поширювався лише на революціонерів-якобінців і їх однодумців.

Ідентитарна демократія є яскравим прикладом крайнощів у розумінні народовладдя, проте основна її цінність полягає у тому, що її можна використати як точку відліку при якісному аналізі інших форм демократії.

Таким чином, якщо розглядати загалом ідентитарні концепції демократії, можна виокремити певні загальні риси. Головними серед них є такі:

- визнання народу єдиним однорідним цілим, що має загальну волю і інтерес ще до свого усвідомлення;
- заперечення відмінних поглядів опозиції, визнання її патологією, ворогом народу, якого потрібно насильно усунути;
- єдине трактування свободи як активної участі у політичному житті, державних і суспільних справах;
- ототожнення правлячої еліти, яка нібито служить народу, з нацією, соціальною групою, при реальній беззахисності особистості перед повним свавіллям держави;
- підміна «природних прав людини» загальнодержавними, згідно із соціалістичною теорією тотожними їм;
- декларування прямого народного управління, при якому керівники в органах управління є не самостійними і відповідальними особами, що діють у межах законів, а лише провідниками його волі;
- підміна юридичної процедури участі громадян у державному управлінні турботою правлячої комуністичної партії про створення соціальних умов для публічного виявлення своїх інтересів.

Інша (друга) група концепцій демократії має назву *конкурентних демократій*. До конкурентної демократії належать такі її форми, при яких влада у державі здобувається у

ході політичної боротьби між різноманітними групами населення за встановленими законами процедурами. У конкурентних демократіях виникає проблема урахування інтересів меншості і їхнього захисту, оскільки гасла рівності, справедливості та свободи не можуть стосуватися лише тих партій, які перемогли у ході боротьби за владу. Існує багато моделей конкурентної демократії, але ми розглянемо лише основні з них.

Соціал-демократія.

Ідея поєднання демократії із соціалізмом належить Е. Бернштейну: «Демократія – це засіб і мета одночасно. Вона є засобом завоювання соціалізму і формою здійснення соціалізму» [40, с. 190]. В принципі, за походженням, соціал-демократія є у чистому вигляді ідентитарною, проте насправді вона далеко відійшла від свого коріння і увібрала в себе різноманітні форми конкурентних демократій стосовно національних особливостей у різних країнах.

Соціал-демократія проголошує такі основні суспільні цінності:

- ✓ свобода в усіх її формах (індивідуальна і колективна);
- ✓ захист прав і свобод людини;
- ✓ поширювання демократії на політику, соціальну і економічну сферу;
- ✓ солідарність: окрема людина пов'язана з долею усього людства;
- ✓ самостійність у поєднанні з відповідальністю;
- ✓ пріоритет права;
- ✓ соціальний захист з боку держави;
- ✓ захист миру.

Репрезентативна демократія.

Концепція, яка обґрунтовує цю демократію, виходить з розуміння її як компетентного і відповідального перед народом представницького правління, що реально втілюється у парламентаризмі. Відносини між населенням і його представниками будуються на різноманітних формах контролю: електорального (через вибори), інституційного (через спеціальні установи), конституційного обмеження (шляхом встановлення компетенції

органів влади, посадових осіб). Одним із найбільш відомих прибічників репрезентативної концепції демократії є Р. Дарендорф.

Найбільш яскраво репрезентативна демократія виявляється у верховенстві парламенту при традиційному розподілі влади на законодавчу, виконавчу і судову. При цьому самі парламентарії розглядаються як представники народу загалом, але не певних територій чи соціальних груп, і які діють, керуючись власною совістю. За такої моделі демократії не існує народовладдя, оскільки народ довіряє вирішення питань соціальної справедливості та ведення усіх державних справ своєму обраному урядові.

Репрезентативна демократія має свої сильні сторони. До них можна віднести високу ефективність державної влади, яка забезпечує громадянські свободи, і реалізацію суспільних інтересів. Вважається, що така форма демократії здатна забезпечити стабільність і захист від негативних настроїв у суспільстві, яке схильне до мінливості. Безперечно, її позитивною рисою є також раціональність організації політичної системи шляхом формування влади з-поміж найбільш компетентних та відповідальних осіб, які приймають рішення.

Водночас противники цієї форми демократії виокремлюють і недоліки, які притаманні їй. Серед них:

- фактичне усунення народу від влади у проміжках між виборами, тобто демократія стає лише епізодом на період виборчих кампаній;
- неминуча бюрократизація системи державного управління;
- схильність до впливу з боку великого капіталу, який лобіює власні майнові інтереси;
- розквіт корупції;
- відчуження громадян від влади і від політичної діяльності загалом;
- широкі можливості для політичного маніпулювання;
- тенденція поступового відсторонення парламенту від реального механізму влади на користь її виконавчої гілки.

Прикладом репрезентативної демократії є Велика Британія – батьківщина парламентаризму.

Концепція елітарної демократії або демократичного елітаризму.

Цю модель було сформовано на основі концепції репрезентативної демократії. Її засновником вважають Й. Шумпетера (послідовники М. Вебер, Ф. Шміттер, К. Мангейм). Згідно з його баченням, безпосередня демократія з урахуванням некомпетентності більшості виборців завдає більше шкоди, ніж користі, тому роль електорату повинна бути обмежена вибором між політичними лідерами, які конкурують. Відібраній таким чином еліті і повинна доручатися повнота політичної влади та відповідальності.

Стрижнем елітистської концепції демократії є уявлення про «демократизацію» як односпрямований рух до деякого ідеального демократичного режиму, який характеризується вільними і відкритими виборами з відносно низьким бар'єром участі, справжньою політичною конкуренцією і широким захистом громадянських прав, насамперед свободою зібрань, інформації, комунікації, а також вибору політичних переваг. Такий політичний режим вважається еталонним, тоді як інші виявляються відступом від даного зразку або спроби наблизитися до нього. Відповідно припускається, що політична трансформація відбувається у межах біполярного континууму, який передбачає широку різноманітність систем, у тому числі «обмежену демократію», «напівдемократію», «псевдодемократію» тощо.

Елітарна концепція демократії, базуючись на ірраціональності як сутнісній рисі народу, визначає політичний процес як боротьбу між різними групами інтересів. Демократія залежить від носіїв влади – людей, які відіграють особливу роль в управлінні і наділені розпорядчою функцією на підставі закону. Норми, які визначають легітимні способи приходу до влади і відповідальність керуючих за свої рішення (тобто яким чином обирають представників громадян і як вони відповідають за свої дії), відрізняють демократичну систему від недемократичної.

Ця концепція розглядає демократію як правління еліт за згодою народу. Й. Шумпетер та його послідовники доводили, що народні маси досить байдужі до будь-яких процесів, які безпосередньо не пов'язані з їх повсякденним життям.

У більшості маса пасивна щодо питань політики, а тому легко піддається маніпуляціям професійних політиків. Пересічний громадянин прихильниками концепції елітарної демократії трактується як некомпетентний у політиці, здатний піддаватися ідеологічному впливові, маніпулюванню, невірноважений, схильний до егалітаризму, дилетант у політиці, який навряд чи може раціонально висловити загальну волю, яка спрямована на досягнення всезагального блага. Отже, народ потрібно переконати у тому, що відстоювання своїх інтересів і прийняття політичних рішень необхідно цілком довірити високопрофесійній меншості – еліті, яка у змозі раціонально використати демократичні механізми, зберігаючи при цьому свободу та можливість прийняття рішень. Тому виразником демократичних цінностей проголошується еліта. Розвиток демократії пов'язаний не з розширенням прямої участі мас в управлінні державою, а у створенні дієвих механізмів селекції та рекрутування ефективної еліти, що є підконтрольною населенню. При цьому народ повинен відігравати роль арбітра і мати можливість заміни правлячих еліт. Це твердження реалізується через процедуру виборів у парламент, який призначає виконавчу владу від імені парламентської більшості, яка у ньому представлена.

Таким чином, демократія, з точки зору елітарної концепції, має виконувати суто технічну роль. Її призначення полягає у відборі найбільш обдарованої і компетентної володарюючої еліти, яка має здатність взяти на себе відповідальність за керування державою.

Партиципаторна (або часткова) концепція демократії.

Партиципаторна (або часткова) концепція демократії (представники: С. Ліпсет, А. Лейпхарт) склалася під впливом критики репрезентативної демократії у 60–70-ті роки ХХ ст. і стала досить поширеною як концепція, що претендує на максимальну відповідність нормативному ідеалу демократії.

На противагу репрезентативній та елітарній концепціям демократії у партиципаторній концепції демократія розглядається як універсальний принцип організації всіх сфер державного життя та суспільних відносин і тому має панувати всюди, –

починаючи від родини, навчальних закладів, у виробничих відносинах, і закінчуючи політичними інститутами – у партіях, у державі. Громадяни мають право і можливості брати активну участь не лише як виборці під час електоральних змагань, у референдумах (справедливо зазначаючи, що і вибори, і референдуми проводяться нечасто), але й безпосередньо у політичному процесі, підготовці, прийнятті, реалізації політичних рішень, а головне – у здійсненні контролю за їх реалізацією. Ця концепція стверджує, що не існує галузей, які були б ізольовані від політики, тому всі вони перебувають у сфері демократичного політичного процесу. Теоретики партиципації вважають своєю метою всебічну демократизацію усіх сфер суспільного життя, самореалізацію особистості, соціальну емансипацію. На думку прибічників цієї концепції демократії, такий підхід забезпечує максимальне врахування інтересів народу при прийнятті рішень, збільшує його активність у суспільному і державному житті, міцно легітимізує владу в очах народу, виключає його відчуження від державного управління.

Партиципаторна модель – це модернізований варіант прямої демократії; згідно з нею безпосередній вплив народу на політичну владу – це не лише демократичний інструмент, але й вища демократична цінність, тому залучення народу до безпосереднього здійснення політичної влади повинно постійно розширюватися (за допомогою таких інститутів, як референдум, законодавча ініціатива, відкликання депутатів, всілякі праймериз).

Позитивною рисою цієї концепції демократії її прибічники вважають високий рівень інтелектуальної обґрунтованості рішень завдяки широкій участі мас у процесі їх прийняття. Безперечним позитивом партиципаторної концепції демократії є також і її спроба залучити широкі народні маси до державного управління, політичного процесу, подолати соціальну апатію населення і забезпечити таким чином втілення нормативного ідеалу демократії у життя.

Проте у прибічників партиципаторної концепції демократії існують і опоненти. Варто погодитися з ними у тому, що

політика не може бути сенсом життя усіх людей, універсальним способом організації не лише суспільних, але й особистих відносин, приватного життя. Адже відповідно до загального принципу демократії ідеї свободи і рівності належать виключно до питань взаємовідносин між державою і громадянами, у той час як примушування будь-кого з громадян у царині приватного життя є безперечним порушенням його прав.

Плебісцитарна (мандатна, партійна) концепція демократії.

Плебісцитарною, або мандатною, або партійною демократією є така теоретична модель демократії, в якій при безпосередньому волевиявленні народу його політичний вплив на владу обмежується схемою «схвалити/відмовитися». Дана концепція розвиває ідеї Ж.-Ж. Руссо і заснована на врахуванні сучасних політичних реалій.

Згідно з концепцією плебісцитарної демократії кожен громадянин повинен поважати закони, може їх схвалювати або відхиляти, висловлюючи таким чином своє ставлення до них. Це ставлення громадянин має змогу висловити під час демократичних виборів, обираючи з кількості запропонованих партійних програм ту, яка найбільш відповідає його інтересам. Оскільки партійну програму репрезентує партія, а вона висуває свого кандидата на виборні посади в органи державної влади, то перемагають ті кандидати, партійні програми яких найбільш відповідають інтересам народу. Влада у цій моделі формується шляхом прямих виборів, а кандидати на виборні посади висуваються від політичних партій, які становлять інтереси різних прошарків населення і соціальних груп. Інтереси меншості повинні враховуватися спеціально домовленими процедурами та закріплюватися законами.

На думку прибічників цієї концепції демократії, програми політичних партій адекватно відображають інтереси громадян, яких вони представляють, а їхній зміст сприяє правильному волевиявленню на виборах, оскільки виборець здатен оцінити положення партійних програм з точки зору своїх інтересів. Партійні програми у цьому випадку розглядаються як своєрідні мандати, накази, що отримані від прибічників партії і які обрані депутати парламенту та виконавча влада повинні виконувати.

Оскільки депутати і представники виконавчої влади об'єднані у своїй діяльності партійними програмами та отриманими від виборців наказами, то, на думку авторів теорії, це дозволяє досягнути ідентичності волі народу з політикою, яку здійснює уряд.

Класичним прикладом плебісцитарної демократії є Німеччина, де існує парламентська форма демократії і пропорційна система виборів.

Християнська демократія.

Християнські демократи належать до консервативного крила політичних течій. Також як і соціал-демократія християнська демократія не може бути класифікована як самостійна теорія державного управління. Це радше політичне підґрунтя, набір соціально-політичних інструментів здійснення влади на демократичних засадах.

У Європі християнські демократи репрезентовані партіями християнсько-демократичного напрямку – Народно-республіканським рухом у Франції, Християнсько-демократичною партією – ХДП в Італії, Християнсько-демократичним союзом – ХДС, який виступає у блоці з більш консервативним баварським Християнсько-соціальним союзом – ХСС у ФРН. Аналогічне становище склалося в Австрії, Бельгії та інших країнах.

Християнська демократія базується на природних і невід'ємних правах особистості та принципах свободи, справедливості, солідарності, субсидіарності і загального блага. На думку християнських демократів, основним завданням державної політики є приведення до відповідності особистого інтересу і загального блага. У розумінні християнських демократів держава – це засіб свободи і відповідальності громадян для вирішення загальних проблем та забезпечення правового і мирного співжиття (співтовариства). З огляду на наведене вище завданнями держави є:

- захист від військового і політичного насильства;
- забезпечення економічного добробуту;
- збереження елементарних засобів життя;
- забезпечення гідності людини, її прав, свобод і власності.

Головну роль у моделі християнської демократії відіграє принцип субсидіарності, який було виокремлено із соціального католицького вчення. Цей принцип регулює як відносини між особистістю і суспільством, так і відносини різних спільностей, включаючи державу. При цьому, оскільки держава є продуктом суспільства, вона повинна слугувати суспільству, а не навпаки. Принцип субсидіарності передбачає делегування кожним низовим рівнем ієрархії суспільних і державних органів таких функцій, які не можуть бути вирішені ними на своєму низовому рівні. Форми організації держави або органів державного типу, які є більш розвиненими і глибокими ніж попередні, можна і потрібно залучати тільки для того, щоб виконати такі завдання, вирішення яких перевищує можливості ініціативи окремої людини або вільного об'єднання.

Співтовариська, або погоджувальна, або консоціативна демократія.

Засновником цієї концепції є А. Лейпхарт. Консоціативну демократію можна визначити через чотири її характерні елементи, першим і найважливішим з яких є здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства. Вона може бути у декількох різних формах, наприклад, як кабінет великої коаліції у парламентській системі, як «велика» рада або комітет із широким обсягом дорадчих функцій, або велика коаліція за участю президента і вищих посадових осіб у президентській системі. Три інші важливі елементи консоціативної демократії – це (1) взаємне вето або правило «збіжної більшості», які є додатковою гарантією життєво важливих інтересів меншості; (2) пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподілу посад у державному апараті і коштів державного бюджету та (3) високий ступінь автономності кожного сегмента у керуванні своїми внутрішніми справами.

Консоціативною є демократія, за якої правлячі еліти, які сформовані з представників вищого суспільства, відкриті для вирішення сегментарних суперечностей суспільства на основі досягнутих домовленостей між різними суспільними групами і прошарками (сегментами). Модель консоціативної демократії

ґрунтується на концепції багатоскладового суспільства, в якому політичні протиріччя загалом збігаються з межами соціальних відмінностей: майнових, територіальних, мовних, культурних, релігійних, расових та ін. Суспільно-політичні організації у такому суспільстві формуються за цим принципом та репрезентують інтереси наведених сегментів суспільства. У різних суспільно-політичних організаціях, які представляють свої сегменти, зосереджені і політичні суперечності суспільства. Основним принципом вирішення існуючих суперечностей є відкритість еліт, які зосереджені у політичних структурах, завдяки чому не допускаються соціальні конфлікти. При цьому врегулювання конфліктів здійснюється не боротьбою за владу з метою наступного задоволення інтересів своєї соціальної групи, а процедурами узгодження взаємоприйнятних рішень, соціального консенсусу.

Однією з особливостей консоціативної демократії є критичне ставлення до нормативного положення теорії демократії про опору влади на більшість населення. Це протиріччя вирішується шляхом ротації урядової коаліції, зміною правлячими партіями одна одну через декілька років правління. Наступна особливість консоціативної демократії полягає у штучному завищенні представництва малих груп у структурі суспільства. Вона дозволяє більш ефективно обстоювати їх інтереси.

Проте у концепції консоціативної демократії існують і недоліки. Консоціативну демократію можна критикувати за те, що вона не зовсім демократична, і за те, що вона не має достатнього потенціалу для створення на її основі стабільної і ефективної системи влади. Вважається, що взаємне вето може паралізувати процес прийняття рішень, тобто сам механізм вирішення протирічч потенційно небезпечний через виникнення протиріччя, яке не можна вирішити. Федералізм на основі широкої автономії територіальних суб'єктів, який має ненасильницькими засобами вирішувати протиріччя між ними, може зруйнувати державу при наростанні таких протирічч між цими суб'єктами. Оскільки кожний суб'єкт політичних відносин – це не лише суб'єкт територіальний, який заснований

на інших суспільних інтересах, то кожний з них повинен мати власну організаційну управлінську структуру. До цієї структури надходять вимоги від представників суспільного сегмента, де вони систематизуються, узагальнюються і оформлюються у проекти законів та політичних рішень. Це спричиняє велику кількість таких структур у межах територіального суб'єкта і у масштабах держави. Тому система є громіздкою (імовільною), тією, що погано керується, і надто дорогою. До недоліків також можна віднести можливість затягування прийняття не вигідного для широкої коаліції більшості рішення, яке запропонувала коаліція меншості, через використання процедурних можливостей.

Хоча консоціативна, погоджувальна демократія існує у державах континентальної Європи достатньо довго і дозволяє досить ефективно вирішувати протиріччя між різними соціальними групами і верствами населення, така демократія найбільш ефективна для невеликих держав, які займають позицію нейтралітету в міжнародних відносинах.

Плюралістична концепція демократії.

Плюралістичною називають демократію, в якій народ розглядається як складне суперечливе утворення різних соціальних груп, що конкурують у боротьбі за владу, а інтереси громадян, які утворюють такі групи, реалізуються за допомогою взаємних компромісів на основі балансу суспільних інтересів.

Характерною особливістю плюралістичної концепції демократії є проголошення головною рушійною силою політики у сучасній демократичній державі так званих груп інтересів. Критиці піддається інститут класичної демократії – більшість. Як вважають Г. Ласкі, Д. Труман, Е. Френкель, Р. Даль та інші представники цієї концепції, демократія не є владою стабільної більшості, оскільки сама більшість мінлива, неоднорідна, ситуативно створюється шляхом компромісів із різноманітних суб'єктів політики: індивідів, груп. Це утворення аморфне і не є сталим. Призначення демократії – стимулювати багатоманітність, плюралізм у суспільстві, надати усім громадянам можливість відкрито висловлювати свої думки та ставити свої цілі, об'єднуватися у різноманітні групи, шляхом

суперництва та взаємних компромісів узгоджувати різноманітні інтереси. Держава розглядається як арбітр, що гарантує дотримання законності у суспільстві, застосування чесних правил гри у конфліктній взаємодії різних груп, запобігає монополізації влади.

Плюралістична концепція демократії є найбільш поширеною і розробленою серед інших концепцій. Вона містить в собі елементи інших концепцій демократії, створює складний механізм правління на основі всебічного врахування інтересів різних соціальних груп і прошарків населення. Ця концепція посідає проміжне місце між розумінням народу як єдиного цілого (у колективістських демократіях) і його розумінням як сукупності окремих індивідів (у ліберальних демократіях). Саме плюралістична концепція демократії виявилася найбільш життєздатною серед усіх інших концепцій демократії.

Дана концепція базується на тому, що різні соціальні групи, які репрезентовані на різних рівнях суспільного буття, зокрема сімейного, професійного, релігійного, здатні об'єднуватися у боротьбі за владу так само, як і заблокувати невігідне для такої коаліції рішення, яке приймається. У цьому випадку вони є своєрідною противагою, яка стримує тенденції монополізації влади. Баланс інтересів різних соціальних груп розглядається як динамічний процес конкурентної взаємодії на основі політичних блоків і компромісів. Отже, плюралістична концепція наголошує на тому, що пошук компромісних рішень покладено у сферу конкурентної боротьби між різними соціальними групами. Базовим елементом, рушійною силою політичного процесу є група, яка об'єднана спільним інтересом у будь-якій галузі суспільних відносин. Інтереси особистості, її права і свободи реалізуються всередині даної групи при збереженні первинного статусу особи як джерела будь-якої влади. Проте пріоритет надається саме групі як суб'єкту правовідносин у політичній системі. Між різними соціальними групами існують протиріччя і конфлікти, а політичний процес розглядається як вирішення таких конфліктів на основі пошуку компромісу.

Соціальною базою демократичної влади є баланс інтересів різних груп, який сторони шукають у ході політичної боротьби. Коаліції конкуруючих груп являють собою систему стримувань і противаг, яка самозароджується, та розповсюджуються як на інституціональну сферу, так і на соціальні відносини. Влада розподіляється між центрами політичного впливу – державними органами, партіями, політичними і суспільними організаціями, асоціаціями громадян та ін. При цьому самі центри впливу, групи і їхні коаліції повинні формуватися за демократичним принципом.

Плюралістичну концепцію підтримують і застосовують у багатьох країнах світу. Проте існують і критики цієї концепції.

По-перше, суспільне буття у ній розглядається як деяка гра за певними правилами, які приймають усі учасники політичного процесу. У цьому процесі виявляються усі суспільні відносини. Потрібно зазначити, що арбітром у цій грі є держава, яка повинна слідкувати за дотриманням встановлених правил. Критики плюралістичної концепції вважають, що розглядати суспільний розвиток з точки зору гри занадто легковажно.

По-друге, спірним є і положення про соціальні групи та їхні коаліції. У реальному житті поняття соціальних груп неконкретизоване, а їх монолітність і правосуб'єктність взагалі важко реалізуються. За статистичними даними, у країнах Заходу лише одна третина населення згодна активно брати участь у політичному процесі. Тому плюралістична модель відображає інтереси меншості населення і не відповідає нормативному ідеалу демократії.

Демократія класичного лібералізму.

Ця концепція демократії заснована на пріоритеті інтересів особистості і відокремленні їх від державних інтересів. Фундаторами ліберальної концепції, яка спочатку не вважалася демократичною, були Дж. Локк і Ш.-Л. Монтеск'є, які шукали шляхи захисту прав власників від свавілля монарха і його чиновників, подолання перешкод для індивідуальної підприємницької діяльності в умовах феодалізму.

Ліберальна демократія має такі *властивості*:

1. Реальна влада належить як фактично, так і відповідно до конституційної теорії – виборним чиновникам та особам, яких вони призначають, а не вільним від контролю (з боку суспільства) внутрішнім акторам (наприклад, військовим) або іншим державам.
2. Виконавча влада обмежена конституційно, а її підзвітність забезпечується іншими урядовими інститутами (незалежною судовою владою, парламентом, омбудсменами, генеральними аудиторами).
3. У ліберальній демократії не тільки не визначені заздалегідь результати виборів, не лише під час проведення останніх велика частка опозиційного голосування та існує реальна можливість періодичного чергування партій у владі, але і жодній групі, яка дотримується конституційних принципів, не відмовлено у праві створювати свою партію та брати участь у виборчому процесі (навіть якщо «загороджувальні бар'єри» й інші електоральні правила не дозволяють малим партіям досягати представництва у парламенті).
4. Культурним, етнічним, конфесіональним та іншим меншинам, так само, як і традиційно тим групам більшості, що дискримінуються, не заборонено (законом або на практиці) висловлювати власні інтереси у політичному процесі та використовувати свою мову і культуру.
5. Крім партій і періодичних виборів, існує багато інших постійних каналів висловлення та представництва інтересів і цінностей громадян. Такими каналами є, зокрема, різноманітні автономні асоціації, рухи і групи, які громадяни вільні створювати і до яких мають право приєднуватися.
6. У доповнення до свободи асоціацій і плюралізму існують альтернативні джерела інформації, зокрема незалежні засоби масової інформації, до яких громадяни мають необмежений (політично) доступ.
7. Індивіди мають основні свободи, зокрема свободу переконань, думок, обговорення, слова, публікацій, зібрань, демонстрацій і подання петицій.

8. Усі громадяни є політично рівними (хоча вони неминуче різняться за обсягом політичних ресурсів, які перебувають в їхньому розпорядженні), а наведені вище особисті і групові свободи ефективно захищені незалежною, позапартійною судовою владою, чії рішення визнаються і втілюються у життя іншими центрами влади.
9. Влада закону захищає громадян від свавільного арешту, вигнання, терору, тортур і невинуватого втручання в їхнє особисте життя не лише держави, але і організованих антидержавних сил.

Проте також потрібно зазначити, що ліберальна демократія має суттєві вади з точки зору соціальної справедливості і ефективності державного механізму. Насамперед необхідно звернути увагу на її соціальну обмеженість – вона не поширюється на більшість населення: на нижчі верстви суспільства, жінок (на початковому етапі існування), – тому вона не є владою народу у повному сенсі цього слова. Ліберальна демократія не поширюється на економічні і соціальні процеси та спричиняє перетворення суспільних відносин у конкуренцію великих власників, призводячи до розриву між інтересами більшості громадян країни з кланами цих власників. Участь громадян у політичному житті обмежується лише їхньою епізодичною участю у виборах. При цьому влада не є об'єктом ефективного суспільного контролю з боку громадянського суспільства. Для більшості населення проголошені права і свободи є всього лише нездійсненою декларацією, що ставить під сумнів таку демократичну концепцію. Крім того, пропаганда індивідуалізму, прагматизму суперечить природі людини як суспільної істоти, свідомість якої сформувалася саме на основі соціальних взаємовідносин людей.

Як приклад держави з ліберальною демократією, можна було б навести Японію, оскільки у ній з 1955 р. беззмінно править ліберально-демократична партія. У Японії існує двопалатний парламент, який обирає прем'єр-міністра. Проте насправді ліберальний характер тут лише уявний. Партія скла-

дається з груп і кланів, які постійно суперничають та по черзі захоплюють більшість у парламенті, а також змінюють уряди.

Ліберальні цінності найвищою мірою розвинені в суспільній свідомості народу США, вони традиційні для Великої Британії і деяких інших держав Північної Європи.

Делегативна концепція демократії.

Ця концепція, запропонована Г.О'Доннеллом, характеризується такими ознаками: неінституціональною демократією, що зорієнтована на суперпрезидентські режими, несформованістю багатьох інститутів демократії, що активізує клановість і корупцію, недостатністю різноманітних форм контролю: вертикального (електоральний, партійний та ін.), а головне – горизонтального, оскільки президент визнається вищим за політичні партії та групові інтереси і втілює у своїй особі всю націю. З цих позицій інші інститути – суди, законодавча влада є однією з перешкод до повноти втілення влади, делегованої президенту; непідконтрольність президента та правлячої еліти недопускає саму постановку питання про притягнення їх до відповідальності і можливість покарання посадових осіб у разі невиконання або неналежного виконання своїх посадових обов'язків, що неминуче позначається на якості управлінської діяльності; політична активність населення має дозований характер і дозволяється лише під час виборів (феномен електоралізму).

Розроблена на латиноамериканському підґрунті концепція делегованої або делегативної демократії сфокусована на постаті законно обраного президента, якому абсолютно підпорядковані партії, парламент, суд і всі інші політичні інститути. Він – «мудрий правитель» або навіть «батько нації» і править на власний розсуд. Персоналізація і концентрація повноважень в органах виконавчої влади робить президента єдиним відповідальним (формально, а не юридично) за ситуацію в країні. Тому звичайною є зміна популярності президента у країнах делегативної демократії від «посланого Богом рятувальника до поваленого правителя».

Ринкова або економічна концепція демократії.

У цій концепції (Е. Доунс, Е. Шатшнайдер, А. Вільдавскі) політичний процес ототожнюється з обміном в умовах конкуренції на ринку. Зокрема, голосування розглядається як обмін голосів виборців на певний політичний курс, а діяльність політиків – як діяльність підприємців, зайнятих на ринку завоюванням та зміцненням позицій шляхом торгу та через налагодження підтримки завдяки утворенню блоків і союзів.

Під економічною демократією розуміють спосіб управління господарськими підприємствами, який заснований на демократичних принципах. Загальне правило демократії проголошує не лише свободу приватної власності на засоби виробництва, але і справедливість економічних відносин. Воно базується на тому, що до кількості умов політичної рівності повинна входити і рівність у розподілі економічних ресурсів. При цьому повинна бути забезпечена ефективність економічної системи за критерієм співвідношення витрат і результатів, які досягнуто. Політична рівність громадян у такій моделі забезпечується захистом прав працюючих всередині підприємства (фірми). Рівність забезпечується при голосуванні. Голосуванням приймаються рішення з переліку висунутих альтернатив, голосуванням розподіляються доходи і визначаються частини прибутку, які сплачуються на заробітну плату, інвестуються у розвиток виробництва та ін. Розподіл особистих ресурсів здійснюється за допомогою податків, трансфертних виплат, обмеження використання грошей у політиці. Передбачається, що система самокерованих підприємств повинна скластися в єдиний економічний організм на основі широкого консенсусу, який забезпечить справедливий розподіл багатства і ресурсів, що ототожнюється із всезагальною справедливістю. Держава у моделі економічної демократії необхідна для забезпечення діяльності системи самокерованих підприємств. Вона виконує військову функцію, політичну, веде міжнародні справи, забезпечує бюджетно-фінансове і грошове регулювання, гарантує соціальне

забезпечення і охорону здоров'я, а також здійснює зовнішні функції захисту національної економіки від зовнішніх впливів, наприклад, митне регулювання. Крім того, держава несе відповідальність за стан довкілля і виконує деякі інші забезпечуючі функції.

Концепція економічної демократії в її класичному вигляді не набула практичного втілення у житті. Окремі її елементи було реалізовано у період розвиненого соціалізму в Югославії і Угорщині.

Основні положення економічної демократії відображено у новітньому варіанті у ринковій концепції демократії. Ринкова концепція економічної демократії заснована на законах ринкової економіки шляхом експансії цих законів і звичаїв на усі сфери, тобто не лише економічні, але і на соціально-політичні відносини. Тому ринковою демократією називають демократію, за якої різні соціальні блага розосереджуються між соціальними групами для того, щоб індивід, який має низький показник доступу до одних соціальних благ, міг би компенсувати цей дефіцит доступом до інших благ.

Найбільш типовим представником ринкової демократії є США.

Інформаційна концепція демократії.

Засновник інформаційної концепції демократії французький політолог М. Рокар вважає стрижнем демократії реальність взаємозв'язків між виборними особами, засобами масової інформації і виборцями.

Новизна цієї демократії полягає у тому, що її складовими є всезагальне виборче право і вільна інформація. Водночас необхідно додержуватися умови, що обидві складові використовуються чесно, без маніпулювання і політичного обману політтехнологів. Зрозуміло, що народ може реалізувати своє право вибору лише в умовах вільного розповсюдження інформації, коли відсутні політичні заборони і політичний терор. Якщо раніше демократія будувалася майже виключно на виборчих бюлетенях, то нині між виборцем і актом його вибору є інформація.

Інформація безпосередньо визначає демократичну дію громадян. При цьому виборче право почало втрачати ефективність. Навпаки, суспільна думка при здійсненні політики відіграє все більш зростаючу роль.

Концепція «суспільства співучасті» (*stakeholder society*).

Важливою особливістю даної концепції є те, що вона не обмежується лише сферою політики, а поширюється і на інші аспекти та напрями суспільної активності у тому числі на найважливіший економічний осередок суспільства – корпорацію.

На рівні суспільства концепція «співучасті» спрямована на залучення основних організацій, рухів і груп, з яких складається інфраструктура громадянського суспільства, до управлінського процесу. Проте і на цьому рівні вона передбачає залучення до процесу демократичної дії не лише політичних, але і економічних акторів і насамперед інститутів, які задають основні параметри промислової і фінансової політики. Крім розширення кола таких учасників демократичного процесу, взаємодія має обмежити надмірну владу фінансової олігархії та забезпечити більш ефективне співробітництво фінансів і промисловості в інтересах національної економіки.

Концепція інтегральної демократії.

Інтегральну демократію, або технодемократію пропонує канадський філософ М. Бунге. Він вважає, що новий устрій повинен бути заснований на науці. Ця демократія зможе розширити сучасну політичну демократію відносно народного представництва і співучасті у політичному процесі. А також повинна вплинути на економічне життя шляхом підвищення ролі кооперативної власності та самоврядування. Засобами для досягнення такої демократії М. Бунге вважає освічене правління народу в особі його гідного представника, а також залучення великої кількості експертів.

М. Бунге характеризує запропоновану ним концепцію демократії за такими основними ознаками:

– інтегральна технодемократія передбачає не повну, а кваліфіковану рівність, тобто комбінацію егалітарності і мерітократії;

- інтегральна демократія передбачає об'єднання кооперації і конкуренції;
- вона припускає централізовану координацію співтовариств шляхом створення федерацій і держав, у кінцевому підсумку світового уряду, до створення якого нібито прагне західний світ;
- вона передбачає створення дрібних і більш слабких держав, ніж будь-коли, оскільки добре упорядковане суспільство не потребує великого уряду: за нього таємно править таємний світовий уряд;
- в інтегральній демократії повинна розкритися цілковита свобода особистості у безнормативному суспільстві безнаціональних людей. Цю систему демократії, на думку М. Бунге, легко запровадити у колишніх соціалістичних країнах.

Результати аналізу сучасних теоретичних концепцій і моделей демократії свідчать про їх різноманітність, неоднотайність і багатосторонність. Це пов'язано як з практичними, тобто національними формами їх існування, так і реальним становищем домінуючої нації.

Отже, з огляду політичної теорії демократії можна зробити висновок, що особливості кожної базової концепції і додаткових політичних платформ певною мірою визначаються тим, яка саме нація і яким чином брала участь у створенні демократичної системи. Так, англійська, німецька, американська, французька, італійська та інші нації істотно вплинули на характер і особливості кожної з цих демократичних концепцій. До того ж створення певного типу або різновиду демократії регулювалося законами будівництва національних цивілізацій і культур.

Ознаки, параметри та принципи демократичного політичного режиму

Кожна країна, що розвивається демократичним шляхом, виробляє власну форму демократії, яка відповідає її особливостям і задовольняє її потреби.

Враховуючи багатоманітні визначення і трактування демократії, розглянемо спільні риси, які дозволять ідентифікувати той чи інший правлячий політичний режим як демократію.

Демократія має власні конституюючі ознаки. Водночас сама конституція розглядається як зовнішній обмежувач для правителів, який утримує їх від прагнення до розширення влади із зловживанням нею у кінцевому підсумку. До конституюючих ознак демократії, враховуючи сучасні тенденції, можна віднести наведені нижче критерії, наявність яких дозволяє розглядати ту чи іншу державу як демократичну.

По-перше, це законодавче проголошення верховенства влади народу, який є єдиним джерелом влади. У демократії джерелом влади є саме народ, а не будь-який інший суб'єкт політичного життя (монарх, духовенство, аристократія). Це найвищий суверен і носій верховної влади. Так, наприклад, у Конституції України стаття 5 містить таку норму: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [9, с. 7].

По-друге, демократія передбачає ротацію осіб, які перебувають при владі. Будь-яка посадова особа обирається на певний період і обмежена строком перебування при владі.

По-третє, усім громадянам надається рівне право на участь в управлінні державою. Практично це означає, що будь-який дієздатний громадянин має право висувати свою кандидатуру на будь-яку виборну посаду в державі. Громадяни мають право на створення політичних партій і громадських організацій, асоціацій і об'єднань з метою їх волевиявлення та участі у конкурентній боротьбі за владу.

По-четверте, демократія визначає підсумок дискусій під час прийняття рішень більшістю і прагне до підпорядкованості меншості волі більшості. Воля більшості у демократичному суспільстві інституціоналізована системою представництва. Але водночас потрібно зазначити, що у багатьох країнах розвинених демократій і парламентська меншість надійно захищена не тільки конституційними засадами та демократичними традиціями, але і регламентами представницьких органів. Так, у Франції регламенти базуються на тому, що під час організації дебатів пленарних засідань суворо дотримуються неписаного правила «трьох третин», відповідно до якого одна третина часу у виступах призначена для уряду, друга – для урядової більшості, а решта – для опозиції. Виступи у дебатах обмежуються часом, який надається не окремому депутату, а його групі. Проте, чим повніше захищені права меншості, тим ефективніше розвиваються демократичні процеси у суспільстві. За висловом видатного французького філософа А. Камю, «демократія – це не влада більшості, а захист меншості» [36, с. 276–277].

І, **по-п'яте**, громадяни мають право на доступ до інформації, яка стосується їх корінних суспільно-політичних інтересів. Безпрецедентний доступ кожного окремого громадянина до інформації і засобів висловлення індивідуальної політичної волі робить технічно можливим перехід від представницьких форм демократії до прямої, до того ж у будь-якому широкому масштабі, аж до всесвітнього. Інформація – це справжня «валюта демократії». Право на чесну, об'єктивну, повну інформацію – одне з визначальних демократичних прав.

Отже, перераховані вище критерії можна вважати мінімальними вимогами, які дозволяють, згідно з існуючими нині поглядами, класифікувати державу як демократичну.

Дуже цікавою також є американська методика визначення ступеня «демократичності» країни. Вона пропонує здійснити аналіз таких *ознак* держави, як:

- партійні системи;
- системи формування правлячих груп (самовисунення, партійне призначення, демократичні вибори);
- рівень реалізації прав і свобод громадян;

- характер конституційного обмеження влади і уряду;
- вертикальна рухливість суспільства в бік соціальної та економічної рівності;
- доступ до суспільних установ (вільний, обмежений);
- свобода друку (повна, неповна).

Американські політологи визначають демократію як процес застосування певних загальних принципів до реалій політичного життя, які змінюються. Вони виокремлюють *три групи характеристик (ознак)*, наявність яких дає підстави вважати суспільство демократичним.

По-перше, це існування політичних інститутів, що забезпечують представництво інтересів і реалізацію політичної волі більшості виборців, висловленої у ході вільних виборів.

По-друге, це суворе дотримання усього комплексу загально-визнаних громадянських прав і індивідуальних свобод людини.

По-третє, це поважання прав і інтересів існуючих у суспільстві груп меншостей (етнічних, релігійних, осіб, які мешкають на певній території з особливими умовами, політичних, професійних та ін.), навіть, якщо це суперечить волі більшості виборців.

Кожна з цих характеристик є важливою, але недостатньою для вираження сутності демократії як політичного режиму. Демократія існує лише там, де присутні усі ці три базові її характеристики, які інколи взаємодоповнюють, інколи взаємообмежують одна одну.

На підставі трьох таких вимірів, як політична участь, політична конкуренція і конституційний або конституційно-правовий вимір В. Меркель і А. Круассан розробили шість параметрів, на основі яких можна визначити демократію, а також політичні режими різних типів. Кожний з цих параметрів пов'язаний з одним із ключових питань.

1. *Легітимація панування*: як і в якому обсязі було легітимізоване панування? Демократії легітимізуються за принципом свободи і рівності реалізованого суверенітету народу, авторитарні режими – за «менталітетами», тоталітарні – за догматичними закритими світоглядами.

2. *Доступ до панування*: яким чином інституціонально регулюється доступ до політичного панування? У демократіях доступ до панування відкритий і інституціоналізований завдяки ефективним гарантіям всезагального, рівного, таємного, вільного (пасивного і активного) виборчого права.
3. *Монополія на панування*: ким приймаються або легітимізуються політичні рішення? В ефективних ліберально-конституційних демократіях подібні рішення повинні прийматися виключно представниками народу, які є прямо або опосередковано легітимізовані демократично.
4. *Зазіхання на панування*: чи є лімітованим зазіхання правлячих груп на панування або воно має всеохоплюючий характер? Тут порушується проблема поширення державної влади на публічну і приватну сфери. У демократіях поміж даними сферами існує межа, яка конституційно встановлена і захищається законом.
5. *Структура панування*: чи достатньою мірою державна влада контролюється декількома взаємообмежуючими гілками влади? Чи плюралістичною є структура панування або воно монополізовано однією єдиною гілкою влади? У демократіях усі три гілки влади розділені таким чином, що здатні ефективно контролювати одна іншу.
6. *Спосіб здійснення панування*: яким чином регулюється здійснення панування? У демократіях панування здійснюється відповідно до конституційно легітимізованих принципів та підлягає обмеженню і контролю.

Ці шість параметрів демократії вироблені з урахуванням визначення політичної категорії панування і можуть бути зведені до трьох вимірів: всезагальне виборче право (критерії 1, 2); ефективна монополія на панування з боку демократично легітимізованих урядів (критерії 3 і 4); ліберальна правова і конституційна держава (критерії 5 і 6).

Дані виміри дозволяють провести два термінологічні і аналітичні розрізнення. По-перше, якщо один із зазначених головних критеріїв не діє, то не може йтися про повноцінну конституційно-правову демократію. Вона є «дефектною».

По-друге, залежно від того, який з критеріїв трьох фундаментальних вимірів конституційно-правової демократії «ушкоджений», виявляється тип дефектної демократії. Використання поняття «дефектна» зовсім не передбачає, що йдеться про існування якоїсь «досконалої» моделі демократії. «Дефектність» демократії визначається ні в якому разі не порівнянням з деякими «ідеальними» або «довершеними» демократичними формами. Лише конституційно-правова демократична система в усіх трьох вимірах створює інституціональний мінімум для реалізації демократичних критеріїв панування. Словосполучення «дефектна» демократія стосується таким чином недоліків або обмежень цих інституціональних механізмів. Воно опосередковано свідчить про своєрідне «ушкодження» однієї або декількох характеристик влади, які вирізняють конституційно-правову демократію.

Отже, вимір 1: всезагальне виборче право.

У ліберальних конституційно-правових демократіях доступ до політичного панування гарантований всезагальним виборчим правом і проведенням вільних, всезагальних, таємних і чесних виборів (критерії 1 і 2). Якщо значний сегмент дорослого населення виключений з участі у виборах за ознакою раси, етнічного походження, статі, релігії, власності, освіти або політичних поглядів, то демократія є «дефектною». В. Меркель і А. Круассан називають цей специфічний тип «виняткова демократія», оскільки одна частина громадян є позбавленою виборчого права. Типовими прикладами тут є Швейцарія до 1971 р. (обмеження за статевою ознакою) і нинішня Латвія (обмеження за етнічною ознакою).

За допомогою критеріїв доступу до панування і легітимації панування виняткова демократія може бути відокремлена від конституційно-правової, з одного боку, і автократії, з іншого, як наведено нижче.

(1) *Обмеження активного і пасивного виборчого права.* На питання про громадянство навіть у ліберальних, конституційно-правових демократіях не завжди легко відповісти однозначно. Оскільки критерії, за якими встановлюється, які

люди мають право належати до демосу і таким чином мати можливість панування, і дотепер залишаються спірними. Поняття «демос» характеризує народ не територіально (мешканці), не етнічно (етнос), а політично. Водночас демократія як форма правління легітимізується через населення держави, яке є політичною одиницею дій і впливу. Особи, з яких складається демос як народ, наділений можливістю панування, визначається юридично за критерієм громадянства. Тому в конституційно-правових демократіях (в основних законах) повинні бути записані норми, які надають реальний шанс усім людям, що протягом тривалого часу не мають громадянства, отримати його при визнанні ними принципів демократичної правової держави.

На підставі даного твердження виняткова демократія має місце, по-перше, тоді, коли група, яка не входить до складу демосу, мешкає довгий час на території держави і незаконно дискримінується при отриманні громадянства. По-друге, демократія вважається «винятковою», якщо частина народу внаслідок соціальних або адміністративних чинників під час проведення виборів фактично позбавлена (навмисне чи ненавмисне) активного і пасивного виборчого права. Коли формальне виключення з демосу відбувається не на основі легітимних, законних критеріїв, а у результаті довільного рішення політичних влад, дефектна демократія перетворюється в автократію.

(2) *Обмеження вільних і чесних виборів.* У винятковій демократії демос охоплює лише частину дорослого населення. Водночас самі по собі вибори є вільними (Швейцарія до 1971 р.): на виборців (чоловіків) не накладається жодних обмежень активного і пасивного виборчого права. Умови політичної конкуренції рівні, тобто, інакше кажучи, кандидатам забезпечуються справедливі умови змагання. Лише фактичний розподіл поданих голосів визначає склад парламенту і уряду.

(3) *Обмеження суверенітету народу.* Відмінність між винятковою демократією і автократією полягає у тому, що носії

політичної влади не обираються. Тільки тоді, коли, як мінімум, члени національної легіслатури обираються у ході вільних і рівних виборів, існує принаймні виняткова демократія. Крім того, важливо, щоб прихід до влади був прямо або опосередковано легітимізованим. У парламентських системах правління це передбачає, що лише парламент, обраний шляхом вільних і рівних виборів, приймає рішення про призначення і відставку уряду. У президентських системах безпосередньо або опосередковано обиратися на вільних і рівних виборах повинен хоча б президент як голова виконавчої влади. Якщо ці умови не виконуються, має місце вже не виняткова демократія, а автократія.

Вимір 2: ефективна монополія на панування.

У конституційно-правових демократіях політичне панування здійснюється лише представниками народу, обраними на всезагальних і рівних виборах (критерії 3 і 4). Коли «групи вето» – такі, як військові, мілітаризовані рухи і загони або міжнародні концерни, – позбавляють демократичних представників доступу до певних політичних сфер, виникають територіальні і/або функціональні анклавні. Така демократія є «дефектною». Цей підтип дефектної демократії можна назвати «анклавним». Прикладами анклавних демократій є сучасні Чилі, Таїланд (до 1997 р.), Парагвай.

Подібні практики можуть виникати за активної участі військових як неконституційним шляхом (Парагвай), так і відповідно до конституції (нинішня Чилі). Хоча у випадку Чилі навіть конституція була прийнята у недемократичних умовах. Формальна законність таким чином не відповідає критерію демократично легітимізованих норм.

Вимір 3: ліберальна правова і конституційна держава.

Ліберальні демократії обмежені конституційно-правовими нормами і процедурами. Взаємний контроль гілок влади і забезпечення основних громадянських прав і свобод гарантовані (критерії 5 і 6). У будь-якому випадку повинні бути чітко розподілені повноваження виконавчої влади і органів правосуддя.

Суворе розмежування виконавчої і законодавчої влади, навпаки, не є обов'язковим. На практиці межа між цими владами стирається саме за парламентської (особливо консенсусно-демократичної) системи правління, де існує функціональне перетинання влад. Але і тут діє правило: законодавча влада належить лише легіслатурі.

Якщо обрані на вільних і рівних виборах представники народу порушують дані основні принципи демократії, взаємний контроль влад частково порушується завдяки діям поза парламенту або судової влади. Теж саме відбувається і у випадках, коли правова держава навмисне і перманентно «ушкоджується». Така демократія виявляється «дефектною». Цей підтип можна визначити як «неліберальну демократію». Приклади подібної демократії надають Росія, Словаччина, Аргентина, Філіппіни, Південна Корея.

Критерії демократії тісно взаємопов'язані з її **принципами**. Визначення теоретичних принципів демократії розпочалося, як відомо, ще за часів Стародавньої Греції. Перший і найбільш значущий принцип базується на самій етимології поняття «демократія», тобто йдеться про *принцип активної участі громадян у політичному житті*. Таке розуміння демократії актуалізує цінності рівності і свободи, до того ж усіх без винятку. Люди розглядаються не як абстрактна «маса», «натовп» із спільною волею, а як сукупність індивідів, кожен з яких має право чинити так, як він бажає. Демократична форма правління надавала найбільшу свободу людині-громадянину, ніби повертаючи її у «природний стан». Держава особливо сильна тоді, коли її громадяни характеризуються як високою політичною і правовою культурою, так і активною участю в управлінні державою. Особиста причетність громадян до загальнодержавної політики, відповідальність за стан справ у державі є необхідною умовою та передумовою формування сильної демократичної держави. Там, де немає активної участі громадян у вирішенні суспільних проблем, у суспільстві з'являються політична та соціальна пасивність, скептицизм, держава втрачає свідому підтримку своїх громадян, а це означає, що вона не може бути по-справжньому сильною.

Арістотелем був закладений другий принцип демократії – дії людей підпорядковані закону, тобто *принцип верховенства права і законності*. Це було певним обмеженням природних прав «вільної людини», що спричинило необхідність надання людині перших політичних прав, зокрема через виборність представницької влади.

Демократизм держави визначається не тільки тим, що народ має доступ до управління нею, а й тим, що у суспільстві утверджується верховенство права, якому підпорядковується як влада держави, так і влада народу. Арістотель зазначав, що стосовно того «кому має належати у державі народна влада, – впливає дуже чітко одне: правильні закони мають уособлювати державу, посадові ж особи, буде їх одна чи кілька, повинні мати вирішальний голос тільки у тому разі, коли закони у певному питанні не в змозі дати точної відповіді, тому що нелегко взагалі на їх підставі дати цілком певні настанови в окремих випадках... Закони такою ж мірою, як і форми державного управління, можуть бути поганими чи добрими, ґрунтуватися або не ґрунтуватися на засадах справедливості. Зрозуміло тільки одне, що закони мусять узгоджуватися з тією чи іншою формою державного устрою. А коли це так, то, безперечно, закони, які відповідають правильним формам державного устрою, ґрунтуватимуться на справедливості. Закони ж, що мають відхилення від цих форм, не ґрунтуватимуться на справедливості» [34, с. 79]. У демократичній, правовій державі, де найповніше втілюється принцип народовладдя, демократія і право органічно поєднані, оскільки їхня природа, соціальне призначення виникають з одного первинного джерела – народовладдя.

Демократія безпосередньо пов'язана з режимом законності, на основі якого здійснюється діяльність усіх державних органів, юридичних і фізичних осіб. Законність – невід'ємний елемент демократії. Справжня демократія не існує поза законом і над законом. Завдяки невід'ємним правам і недоторканості особистості, як зазначає Б. Кістяківський, державна влада у правовій, або конституційній державі не лише обмежена, але і підзаконна. Органи державної влади бувають дійсно

пов'язані законом лише тоді, коли їм протистоять громадяни, які мають суб'єктивні публічні права. Лише маючи справу з уповноваженими особами, які можуть висувати правові вимоги державі, державна влада виявляється змушеною обов'язково дотримуватися законів. Демократизм суспільства характеризується передусім відносинами між державою і громадянином. Цей зв'язок є соціально-політичними, економічними, моральними відносинами, але найсуттєвіша і найспецифічніша його ознака – правовий характер. Посилення правових основ у взаємовідносинах держави і громадян є невід'ємною частиною подальшого розвитку демократії.

Третім принципом демократії є *принцип виборності основних органів державної влади*. У Стародавній Греції цей принцип реалізувався жеребкуванням (несвідомим вибором), з певним зняттям відповідальності за свої дії. Але за умов формування спільної волі гетерогенної більшості з її здатністю відповідати за здійснений вибір постала потреба у вільних таємних виборах з поступовим залученням до них дедалі ширших прошарків населення.

Порядок виборів та зміна органів державної влади є важливими чинниками, які впливають на перспективи демократичної стабільності. Процедура виборів, що надає виборцям ефективний механізм для усунення від влади обраної особи, забезпечує більшу стабільність та законність, ніж у системі, де правила виборів або загальний баланс політичних сил роблять таку заміну важко здійсненою. Вибори і виборність як атрибут демократичного управління дають змогу виборцям критично оцінити діяльність державних і громадських структур та на плюралістичній, альтернативній основі реалізувати волевиявлення при здійсненні принципу народовладдя, відображаючи природну суперечливість думок і позицій.

Четвертим принципом демократії (за політичним мислителем епохи Відродження Н. Макіавеллі), який закладає обмеження сваволі людини, є консенсус (згода) народу, тобто це *принцип компромісу та консенсусу*. Поняття «народ» у Н. Макіавеллі набуває абстрактного значення: народ має єдину думку та утворює цілісність, яка діє, реагує

на Володаря (державу), легітимізуючи його своєю «дружбою» як уособлення тотальності всієї влади.

Ідея консенсусу має багатьох прихильників. Наприклад, Д. Ролз вважає, що соціальний контракт базується на консенсусах, які перетинаються і висловлюють згоду з приводу цінностей. На його думку, існують деякі глибинні соціальні і політичні принципи, з якими згодні усі люди, незважаючи на розбіжності з решти питань. Така ж сама думка простежується і у постмодерністських працях про «політику розбіжностей».

Звісно, були і існують нині суспільства з глибокими релігійними, етнічними й іншими відмінностями. Для встановлення демократії у таких «багатоскладових» суспільствах рекомендується здійснювати політику акомодатії, яка буде перешкоджати перетворенню відмінностей у конфлікт, назріванню громадянської війни. Ефективність подібної політики визначається тим, що акомодатія відмінностей є правилом консенсусу, за якого нівелюється демократичний принцип більшості. Його місце посідають консультації уряду з усіма соціальними групами, общинами і корпораціями для виявлення спільних інтересів. Якщо зазначена норма визнається усіма, суспільство функціонує як політичне утворення, хоча з усіх інших питань соціального консенсусу не існує.

Відсутність консенсусу основних політичних сил призводить до політичної нестабільності. А консенсус можливий лише тоді, коли всі соціальні верстви населення і політичні установи, що висловлюють їхню волю, готові до компромісу заради досягнення згоди щодо основного питання – утвердження сучасної демократії, що відповідає національним інтересам.

П'ятий принцип – *окреслення основних прав людини*.

Первинним, основоположним суб'єктом демократії є людина з її невідчуженими правами і свободами. Здійснення вищого принципу демократії – народовладдя. Людина вище держави. «У правовій державі, – зазначав Б. Кістяківський, – влада повинна бути організована так, щоб вона не пригноблювала особистість; у ній як окрема особистість, так і сукупність особистостей – народ повинні бути не лише об'єктом влади, але і її суб'єктом» [8, с. 63].

Високий правовий і суспільний статус особистості може бути забезпечений лише найвищим законом держави – конституцією. Наприклад, ст. 3 Конституції України проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [9, с. 7]. При цьому права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21). Конституція визначає демократичний порядок реалізації прав і свобод особистості, що знаходить відображення насамперед у забезпеченні верховенства правового закону. Це не тільки не суперечить поняттю свободи, а й становить її зміст. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24).

Шостий принцип – *розподіл влади для створення системи контролю за нею.*

Родоначальниками концепції поділу влади, яка є основою цього принципу, прийнято вважати Дж. Локка і Ш.-Л. Монтеск'є. Якщо Дж. Локк вважав основою поділу влади природу тих функцій, які виконують гілки влади, тобто їх функціональну специфіку, то для Ш.-Л. Монтеск'є головне – їх природа. Зважаючи на функціональну специфіку поділу влади, він все ж підкреслював його імперативне, ніж факультативне значення для збереження свободи. Ш.-Л. Монтеск'є писав про владу законодавчу, владу виконавчу, що опікується питаннями міжнародного права, і владу виконавчу, яка відає питаннями права цивільного, громадянського. Цю останню він називав судовою, уточнюючи, що «судова, у певному розумінні, зовсім не є владою» [36, с. 188].

Розмежування влади – це її взаємне збалансування. В іншому випадку настане «параліч» влади або диктатура і втрата політичної свободи людини. «Щоб не було можливості зловживати владою, – зазначав Ш.-Л. Монтеск'є, – необхідний такий порядок, за якого різні гілки влади могли б взаємно стримувати одна одну» [68, с. 137].

Гарантія дієздатності й стабільності демократичних інститутів не у розмежуванні трьох основних гілок влади, а у «стримуваннях і противагах», інституціоналізації «контрвлади»: чи то буде оформлення взаємодії між більшістю і опозицією, чи розподіл повноважень і відповідальності між центральним урядом і регіональними (там, де вони існують) чи навіть місцевими одиницями.

Механізм стримувань і противаг ґрунтується на таких основних положеннях:

- усі гілки влади мають різні джерела формування;
- кожна з гілок влади має свій строк повноважень, який не збігається з іншими;
- несумісність депутатського мандата із обійманням посади в апараті управління;
- право вето президента на прийнятті закони;
- можливість розпуску парламенту за певних обставин;
- вотум недовіри уряду з боку парламенту та процедура імпичменту глави держави;
- незалежність судового корпусу та ін.

Отже, жодна з гілок влади не може замінити або тимчасово підмінити іншу, тому що відсутність хоча б однієї з них робить неможливим існування демократії.

Функціональна природа держави відображає сутнісні принципи демократії, зумовлені її приналежністю до системи владовідносин. З огляду на те, що демократія є змістом і формою державності, взаємозв'язок функцій державного управління та демократії очевидний і необхідний. Зміст, спосіб реалізації функцій управління і демократична організація влади перебувають у прямій залежності. Рівень демократії є показником ефективності, культури та етики управління, цивілізованих форм реалізації його функцій. Форми й методи здійснення функцій державного управління, у свою чергу, сприяють розширенню і якісному поглибленню демократичних основ суспільства. Саме в одному з основних принципів демократії – функціональному поділі державної влади – закладено ідею ефективного функціонування кожної гілки влади і державного механізму загалом.

Однак розвиток демократичних держав свідчить, що функціональний поділ державної влади на три гілки ще не є достатньою гарантією дієвого контролю громадянського суспільства за діяльністю державного механізму. Світова практика вибрала шлях створення зовнішньої системи контролюючих органів за роботою державного механізму поза гілками влади.

Усвідомлення потреби у постійному зв'язку між людиною (суспільством) і Володарем (державою) зумовлює появу ще одного принципу демократії – *свободи слова для забезпечення об'єктивного висвітлення дій держави*, а отже – і надання можливості контролю за нею з відповідним реагуванням на її дії (як вважали Т. Гоббс і Дж. Лок), тобто принципу гласності і свободи засобів масової інформації. Це один із фундаментальних демократичних принципів, який набуває особливого значення в інформаційному суспільстві. О. Тоффлер зазначає, що демократичність суспільства залежить від ступеня інформованості його громадян.

Останнім, але надзвичайно важливим принципом, який внутрішньо притаманний усій політичній історії людства і фактично є основою для забезпечення дії всіх попередніх, є принцип *толерантного (терпимого) ставлення до всього, що існує у природі, зокрема принцип плюралізму*. Він визначає демократію вже не як форму правління, а як спосіб співіснування людей, і дозволяє враховувати різні погляди на політичний устрій суспільного життя.

Демократія заснована на плюралістичному устрої суспільства і держави. Плюралізм є елементом і якістю демократичної форми управління. Наприклад, «суспільне життя в Україні, – проголошується у Конституції, – ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України» (ст. 15) [9, с. 11]. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

Найяскравішим і найефективнішим вираженням плюралізму як принципу демократії є його тісна взаємодія з принципом виборності основних органів державної влади, тобто виборності представницьких органів, місцевого самоврядування, посадових осіб, громадських самодіяльних структур.

Демократичний принцип плюралізму не тільки припускає, але і враховує можливість пом'якшення суперечностей, що виникають. У демократичному суспільстві змагальність (політична, ідеологічна, конфесійна), як правило, не призводить до непримиренних конфліктів, оскільки суперництво думок і позицій компенсується терпимістю, толерантністю, коректністю щодо опонента та бажанням знайти компроміс, вирішити конфліктну ситуацію на основі консенсусу. Незаперечним є те, що справжня демократична система цінностей має спиратися на політичний плюралізм, позбавлений сприйняття опонентів у категоріях «образу ворога».

Ці принципи нині відіграють дуже важливу роль у політичному житті будь-якої держави. І лише тісний взаємозв'язок і взаємодія усіх цих принципів гарантує можливість реалізації демократичного процесу народовладдя.

Отже, тільки з урахуванням зазначених ознак, параметрів, критеріїв і принципів демократія здатна бути базовим елементом організації життя соціуму, сприяти перетворенню мешканців тієї чи іншої країни на справжніх громадян. А це, у свою чергу, є запорукою стабільності суспільства, гарантією його стійкого демократичного розвитку.

Таким чином, формування демократичного політичного режиму має базуватися на основі загальнотеоретичних критеріїв і принципів демократії, сформованих упродовж багатовікової історії розвитку людської цивілізації, але розглянутих крізь призму національної культури з внутрішньою логічною відповідністю специфічним національним характеристикам населення. І впроваджуватися вони повинні за допомогою об'єктивних механізмів еволюційного розвитку на всіх необхідних суспільних рівнях.

Переваги, ціннісні характеристики та рівні існування демократичного політичного режиму

Якщо проаналізувати якісний розвиток демократичного політичного режиму, то з'ясовується, що його еволюція підпорядковується одвічному головному прагненню людства – пошуку гармонії у відносинах між індивідом і суспільством.

У порівнянні з будь-якою можливою альтернативою у демократичного політичного режиму є принаймні десять переваг. До позитивних наслідків демократії, як наголошує Р. Даль, належать такі:

1. Звільнення від авторитарної або тоталітарної тиранії.
2. Дотримання основних прав і свобод громадян.
3. Свобода особистості.
4. Самовизначення.
5. Моральна автономія.
6. Можливість розвитку особистості.
7. Захист основоположних інтересів особистості.
8. Політична рівність.
9. Прагнення до миру.
10. Процвітання.

По-перше, демократія сприяє тому, щоб не допустити правління жорстоких і аморальних диктаторів. Протягом усієї історії людства, враховуючи і новітню, було чимало випадків, коли лідери, охоплені манією величності, хворобливою підозрілістю, користолюбством, ідеологічними, націоналістичними, релігійними упередженнями, або упевнені у своєму природженому праві керувати, керуючись виключно примхою, імпульсивним поривом, «настроєм», використовували надзвичайну могутність держави для того, щоб шляхом примусу і насильства досягти власних цілей. Кількість жертв деспотизму можна зіставити за масштабами з жертвами епідемій, голоду та війн.

Безперечно, що і правління народу, тобто демократія, зовсім не позбавлені серйозних недоліків. Як і усі інші уряди, «народні уряди» діяли несправедливо і жорстоко стосовно тих, хто опинився за межами своїх держав, і тих, хто мав особливий статус усередині країни, – іноземців, вихідців з колоній та ін.

Так, «народні уряди» нічим не поступалися недемократичним державам, які інколи поводити себе більш гуманно. У кількох випадках (як, наприклад, в Індії) колоніальна влада ненавмисне або свідомо сприяли створенню і впровадженню демократичних переконань та інститутів. Будь-яка політика держави, також і законотворча, незалежно від того, чи схвалена вона демократичною більшістю, олігархічною меншістю, або освіченим диктатором, неодмінно причиняє комусь шкоду. Отже, питання полягає не в тому, чи здатен уряд виробити свої закони таким чином, щоб жоден із них не обмежував інтереси будь-кого з громадян. Ніякий, навіть найдемократичніший уряд, не здатний взяти на себе подібні зобов'язання. Запитання потрібно ставити в іншій площині: чи дійсно шкода, яку заподіює демократія основним правам і інтересам громадян, є меншою, ніж шкода, яку чинить будь-який недемократичний режим? І вже хоча б, як мінімум, тому, що демократичний політичний режим не допускає до влади автократів, схильних цією владою зловживати, він найбільшою мірою відповідає обов'язковим критеріям, принципам і вимогам, які висувуються до нього, ніж будь-який недемократичний політичний режим. Але водночас потрібно пам'ятати, що могутність більшості зовсім не означає правоту цієї більшості в усьому.

По-друге, демократія гарантує громадянам ті основоположні права і свободи, які недемократичний режим не передбачає і передбачити не може. Демократичний політичний режим – це не лише спосіб управління державою. Це ще і система прав, оскільки права є невід'ємною частиною демократичних політичних інститутів. Права і дотримання прав стають найважливішим підґрунтям, з якого створюється процес демократичного правління. Якщо пригадати критерії демократії, то стає очевидним, що для реалізації цих норм політична система повинна у разі необхідності забезпечувати своїм громадянам дотримання певних прав.

Для того, що задовольняти вимогам демократії, притаманні їй права повинні бути реально доступні громадянам. Зафіксувати права на папері, звести їх у закон ще недостатньо – вони повинні бути практично втілені у повсякденне життя

суспільства і доступні для громадян. У противному разі політичний режим, щоб не стверджували лідери даної країни, не може вважатися демократичним, а демократичні атрибути стають тоді лише прикриттям недемократичної сутності даного режиму. Принадливість демократичних ідей настільки велика, що у ХХ ст. деспотичні режими часто маскувалися за допомогою «демократії» і «виборів». Тому демократії потрібні інститути, які створюються заради і для захисту основних демократичних прав і можливостей, потрібні не лише як логічна, але і як практична умова, без якої демократія не зможе існувати.

Отже, без прав і можливостей не може бути демократичного політичного режиму. Необхідність цих прав і можливостей цілком закономірна і доступна розумінню пересічних громадян та їх політичних лідерів. Наприклад, наприкінці ХVІІІ ст. «середньому американцеві» було абсолютно очевидно, що демократична республіка неможлива без свободи висловлення думок. І серед найперших дій Т. Джефферсона, обраного у 1800 р. президентом США, було скасування сумнозвісного Закону про підбурювання до заколоту, прийнятого за його попередника Дж. Адамса і обмежуючого свободу слова.

По-третє, демократія надає громадянам більш широкий діапазон особистої свободи, ніж будь-який інший політичний режим. Більше того, демократія не змогла б існувати, якщо б громадянам не вдалося створити і зміцнити культуру, яка розвивала ці ідеали і їх практичне втілення. Демократична система правління і демократична культура, що її підтримує, перебувають у складній взаємодії. Демократична культура, безперечно, ґрунтується на особистій свободі і таким чином підтримує додаткові права і свободи особи. Твердження давньогрецького державного діяча Перікла про афінську демократію також стосуються і сучасної демократії: «Свобода, якою ми користуємося у нашому правлінні, сягає і нашого повсякденного життя» [20, с. 300].

По-четверте, демократія допомагає людям захищати свої основоположні інтереси. Структура особистих потреб одного індивіда може відрізнятися від структури особистих потреб іншого індивіда. Більшості людей хотілося б мати

змогу впливати на ті чинники, від яких залежить, чи вдасться їм отримати свободу вибору, можливість скеровувати своє життя відповідно до власних цілей і намірів, смаків, уподобань, цінностей, зобов'язань, поглядів і переконань. Демократичний політичний режим захищає цю свободу і цю можливість краще, ніж будь-який інший з будь-коли існуючих політичних режимів. Дуже переконливо це сформулював Дж.-С. Мілль. Принцип, який поєднує у собі «і всеосяжну істину, і загальні передумови, які покладені в основу того, що стосується людських взаємовідносин», – писав він, – «... полягає у тому, що права і інтереси кожної особистості поважаються лише у тому випадку, якщо ця особистість сама здатна і за звичаєм схильна захищати їх... Людина може почувати себе у безпеці від зла, яке може бути заподіяне їй іншими людьми, лише тією мірою, якою вона наділена здатністю самозахисту і як вона цю здатність здійснює» [75, с. 43]. «Ми можемо захищати наші права і інтереси від свавілля уряду або тих, хто впливає на нього і скерує його дії, – продовжує Мілль, – лише у тому випадку, якщо будемо повною мірою визначати поведінку цього уряду. Отже, підсумовує він, «... немає нічого більш бажаного, ніж допуск усіх громадян до участі у системі верховної державної влади» [75, с. 55]. Це і є демократичне правління.

По-н'яте, лише демократія надає особистості максимальну можливість здійснити свободу самовизначення, тобто жити за законами, які особистість обирає для себе сама. У спільності (або у групі спільностей), до якої ми бажали б належати, діють певні норми і правила, яким нам як її членам доведеться підкорятися. Ми не можемо просто нав'язати свої бажання силою, тому повинні знайти спосіб уладнати протиріччя з іншими людьми мирним шляхом, тобто досягти з ними порозуміння.

По-шосте, лише демократичне правління надає громадянам максимальні можливості для моральної відповідальності. Громадяни формулюють свої моральні принципи і приймають на їх основі рішення лише після того, як були залучені до складного процесу обмірковування, обговорення, всебічного

і пильного вивчення усіх варіантів і їхніх наслідків. Моральна відповідальність надає громадянину статус самокерованого суб'єкта у випадку необхідності зробити вибір, який відповідає моральним принципам. Це зумовлює підвищення моральних вимог. І хоча надана громадянам можливість жити за законами, яким вони самі віддали перевагу, є обмеженою, але обмеженим є також і діапазон моральної відповідальності громадян. Якщо громадяни підпорядковуються колективно прийнятим рішенням (а саме так і відбувається) і якщо демократичний процес розширює можливості жити за законами, обраними громадянами для себе, до меж, недосяжних ні за яких недемократичних режимів, то це також дозволяє громадянам діяти як морально відповідальній особистості.

По-сьоме, демократія сприяє розвитку особистості найбільшою мірою, ніж будь-яка інша форма організації суспільства. Це твердження має емпіричний характер і ґрунтується на певних фактах.

Майже у кожної людини існує уявлення про ті людські якості і властивості, які вона вважає бажаними або зайвими: перші потрібно розвивати, другі – ліквідувати. Багато хто вважає, що доросла, тобто та, яка досягла певного розвитку своєї особистості людина, повинна вміти піклуватися про себе, діяти так, щоб самій, не покладаючись виключно на інших, захищати свої інтереси, усвідомлювати свої вчинки, обираючи найефективніші шляхи і зважуючи можливі наслідки кожного діяння, пам'ятати як про власні права і обов'язки, так і про права і обов'язки інших людей. Вона повинна мати здатність відкрито і вільно обговорювати з іншими людьми ті проблеми, з якими вони стикаються. Людина наділена здібністю від народження розвивати ці якості. Чи вдасться їй повною мірою розвинути їх, і якщо вдасться, то наскільки вона цілком справиться із поставленим завданням, – це залежить від певних обставин, у тому числі і від природи політичного режиму. Лише демократія забезпечує умови, за яких вищенаведені властивості мають найбільш повний розвиток. Усі інші режими звужують – інколи дуже різко –

той спектр дій, якими доросла людина може захистити свої інтереси, враховуючи інтереси інших, брати на себе відповідальність за важливі рішення і знаходити найкращі з них у вільному обговоренні з іншими людьми.

По-восьме, лише демократичне правління здатне забезпечити відносно високий рівень політичної рівноправності. Одна з головних переваг демократії полягає у тому, що за цього режиму політична рівність громадян здійснюється значно повніше, ніж в умовах іншого політичного режиму.

По-дев'яте, сучасні представницькі демократії не воюють одна з іншою. Цю важливішу позитивну якість демократичного режиму протягом тривалого часу не можна було передбачити. Проте в останнє десятиріччя ХХ ст. виявився приголомшливий і несподіваний ефект. У 1945–1989 рр. виникли 34 міжнародні збройні конфлікти, але не було жодного, який виник би між демократичними країнами. Це є справедливим і стосовно попереднього періоду: у другій половині ХІХ ст. країни з представницькими парламентами й іншими демократичними інститутами (на зразок виборчого права, наданого більшій частині чоловічого дорослого населення) одна з іншою не воювали.

Причини того, чому сучасні представницькі демократії одна з іншою не воюють, не зовсім зрозумілі. Можливо, завдяки високому рівню розвитку міжнародної торгівлі ці держави визнають за краще підтримувати одна з одною союзницькі відносини, а не воювати. Але також правильним є і те, що громадяни демократичних країн і їхні лідери оволоділи мистецтвом компромісу. Крім того, громадяни держав з подібним політичним ладом не викликають у них загрози, демократичні лідери схильні ставитися до таких громадян із довірою і бачити у них подібних до себе. І до того ж, як раніше, так і нині практика мирних переговорів, договорів, союзів і створення системи колективного захисту від недемократичних держав зміцнюють тенденцію до вироблення рішень мирним шляхом, а не під час збройних конфліктів. Отже, поширення демократії сприяє і зміцненню миру.

I, *по-десяте*, країни з демократичним ладом є більш процвітаючими, ніж інші. Взаємозв'язок матеріального достатку і демократичного устрою суспільства особливо явно виявився у другій половині ХХ ст. Пояснити це можна частково схожістю між представницькими демократіями і ринковою економікою, де держава майже повністю усувається від регулювання економіки, працівники можуть вільно змінювати місце роботи, приватні компанії ведуть конкурентну боротьбу за розширення збуту і зберігання ресурсів, а споживач має можливість вибору серед тих товарів і послуг, які пропонують йому конкуруючі поміж собою виробники. Наприкінці ХХ ст. простежувалася така закономірність: не в усіх країнах з ринковою економікою встановлена демократична форма правління, але в усіх країнах з демократичною формою правління діє ринкова економіка.

У демократій зазвичай є й інші економічні переваги над більшістю недемократичних режимів. Насамперед демократичні країни схвалюють прагнення своїх громадян до освіти, а освічені працівники сприяють науково-технічному прогресу, і таким чином економічному зростанню країни. Крім того, в демократичних країнах суворіше дотримуються законів, суди більш незалежні, майнові права краще захищені, договірні зобов'язання виконуються незаперечно, втручання в економічний процес з боку уряду чи політиканів, які діяли б за своєю невмотивованістю, малоймовірні. До того ж ефективність сучасної економіки багато у чому залежить від обміну інформацією, а в демократичних країнах комунікаційні «бар'єри» значно нижчі. Знаходити і передавати інформацію, здійснювати обмін інформацією простіше, легше і набагато безпечніше, ніж у більшості країн з недемократичними режимами.

Демократичний лад справді можна вважати одним із ефективних інструментів поліпшення добробуту громадян у певному суспільстві, оскільки історія свідчить про такі приклади. Проте дуже рідко демократичний лад впроваджувався саме з такими цілями: крім того, ринкові стихії нагадують «сліпі» закони природи, що залишаються здебільшого нейтральними до концепції урядування. Ані ринок сам по собі не гарантує

справедливості суспільних відносин, ані демократія сама по собі не сприяє прогресові національного господарства.

Розглядаючи позитивні характеристики демократії, необхідно підкреслити, що у політичній науці існують різні погляди на розуміння держави як сильної або слабкої. Сильна держава – це або ж демократична держава, що має ґрунтовну легітимність, або ж авторитарна чи тоталітарна держава з її адміністративно-командними методами управління та популістською політикою. Проте, якщо у державі немає свідомої підтримки населенням її політики, вона приречена на занепад. І на це дала відповідь історія. Єдиною альтернативою насильницьким, тоталітарним або авторитарним режимам є демократична держава.

Демократія завжди була носієм прогресу, рівноправ'я, поваги до людини, її прав і свобод. Вона не тільки не суперечила поняттю організованості, порядку, дисциплінованості, суворому дотриманню правових норм, а й передбачала поєднання високої правової культури з організованістю, відповідальністю та передбачуваністю у поведінці громадян.

Сильною є держава, якщо:

- ✓ вона є правовою державою з міцними демократичними традиціями;
- ✓ народ має високу політичну і правову культуру, свідомо бере участь у житті суспільства та держави;
- ✓ її сила вимірюється не чисельністю армії чи кількістю озброєння, а передусім розвиненою демократією, високим рівнем правової і політичної культури пересічних громадян та посадових осіб;
- ✓ є довіра народу до держави, її провідних органів та інститутів;
- ✓ існує взаємовплив і порозуміння між різними гілками влади;
- ✓ вона зменшує у своїй діяльності адміністративний ресурс та посилює роль демократичних важелів, закону, впливу міжнародного права.

Інакше кажучи, це є характеристика демократичної держави.

Велич і цінність демократії саме і полягає у тому, що вона не лише допускає, але і вважає необхідною постійну дискусію щодо мети загального блага, вільний обмін думками

щодо стратегії і тактики найдоцільнішої політичної діяльності як обов'язкову передумову інтелектуальної мобілізації всіх соціально відповідальних сил.

Справжня демократія не утворюється «офіційно», вона формується у глибинах суспільного життя і громадської культури, зростає знизу. Тільки у такому разі демократія є принципом організації життя соціуму загалом, виявляє себе як духовна та ідеологічна основа, що забезпечує стабільність держави, її орієнтацію на людину як на найвищу соціальну цінність. Саме у цьому значенні полягає гуманістичний сенс демократії, її «призначення». Демократія, яка не виражає життєві інтереси людей, позбавляється їхньої підтримки, приречена на те, щоб виконувати лише ритуальну роль, бути формальною.

Також демократія має, безперечно, моральне значення. Вона утворює той життєвий суспільний простір, який забезпечує рух до єднання соціально існуючого і морально «примусового», утворює духовний клімат, в якому моральна доброчесність існує не всупереч обставинам, а саме завдяки їм.

Для детального аналізу позитивних рис (переваг) демократії необхідно звернути увагу на те, що демократія є сукупністю моральних, політичних і правових цінностей. Потрібно зазначити, що передусім сама демократія є цінністю цивілізованого суспільства. Подібні цінності поза людським буттям не існують, вони стають соціальними орієнтирами і принципами поведінки особи та людських спільнот через соціальну свідомість, усвідомлення власних інтересів і здатність захищати та реалізовувати їх. Це означає, що демократія припускає наявність самоорганізації і самоуправління. Проте це не означає, що інституціоналізація системи демократичних цінностей передбачає їх однакове сприйняття всіма членами суспільства. Соціальне розшарування, ідеологічний плюралізм, специфіка психіки людини не можуть забезпечити ідентичне для всіх сприйняття ідеалів демократії. Прагнення до ідентичності – прямий шлях до стагнації суспільного розвитку, до диктатури, до автократії. Головним для демократичного

розвитку суспільства, забезпечення народовладдя, дотримання і реалізації цінностей демократії є підтримка більшістю її основоположних принципів.

Найважливішою цінністю та ідеалом демократії є *свобода* – особиста, соціально-економічна, політична, національна, мовна, культурна.

Проблеми співвідношення демократії і свободи досліджувалися з найдавніших часів. Так, ще Арістотель зазначав: «Основною засадою демократичного ладу є свобода. На загальну думку, тільки за цього ладу всі громадяни користуються свободою, оскільки до неї, як стверджують, прагне будь-яка демократія. Однією ж з умов свободи є почергові слухняність і володарювання. Справді, засада права за демократії полягає у тому, що рівність у ній здійснюється на підставі кількості, а не чесноти. І коли розуміти демократичне право саме так, то верховна влада у демократії має зосереджуватися в руках народу. І те, що буде схвалено більшістю, повинно вважатися остаточним рішенням, і воно вважатиметься справедливим. Говорять, що всі громадяни повинні мати рівні права; цим пояснюється й те, що у демократичних державах злидарі мають більше верховної влади у своїх руках, ніж заможні, – адже злидарі становлять більшість, тому й верховну силу має рішення більшості» [34, с. 80].

Історичний досвід підтверджує, що свобода може успішно розвиватися, поглиблюватися і розширяться лише на підґрунті демократії, що буттям свободи є демократія, що рівень демократизму, досягнутий суспільством, визначає і ступінь свободи цього суспільства та його членів. У свою чергу, свобода не є пасивною калькою демократії. Свобода – це активний стимул розвитку демократії.

Свобода особистості – ключова, визначальна, первинна цінність щодо всіх закономірних правил і свобод. Демократія – форма і процес втілення невідчужуваних прав і свобод громадянина, що отримує правове закріплення у Конституції і конституційних законах. Конституціоналізм – юридична база демократії. Надто важливим чинником справжньої демократії і проявом її сутності є ступінь суспільної та індивідуальної свободи.

Цінність демократії полягає не у тому, що вона є владою всіх, а у тому, що вона є свободою для всіх і саме тому є благом для тих, хто потребує свободи.

Для сучасної демократії надзвичайно важливим є співвідношення, *взаємозв'язок свободи і рівності*. Демократія не може існувати поза виключним рівнем соціальної, економічної і політичної рівності. У свою чергу, ця рівність, що так суттєва для демократії, загрожує свободі. Демократія потребує рівності, однак рівень рівності, необхідний для існування демократії, спричиняє ймовірність несвободи і можливість переродження демократичного режиму навіть у форму деспотії. Тобто реальна тенденція є такою, що демократичні системи прагнуть до самознищення, заміщення авторитарним режимом, водночас за ухвалення і підтримки з боку народу. Таким чином, класична демократія не усунула колізії між двома основоположними правами: правом на необмежену приватну власність і правом на самоврядування, тобто політичну рівність.

Важливим морально-ціннісним компонентом демократії є соціальна, політична, загальнолюдська *справедливість*. В. Горбатенко зазначає, що ідея справедливості сягає своїми витокami стародавнього світу. Платон називав справедливістю добродієність, що означає правильне ставлення до інших людей, а також загалом усі чесноти. Арістотель пов'язував справедливість із заслугами членів суспільства, на основі яких можна розподіляти певні блага. Юстиніан визначав її як постійну і вічну волю віддавати кожному належне. Середньовічні мислителі намагалися узгодити справедливість з ідеєю перерозподілу надлишкового багатства. Ф. Аквінський навіть вважав, що людина за надзвичайної потреби має право претендувати на чужу власність. На думку І. Канта, те, чого вимагає справедливість, має бути виконано незалежно від будь-яких обставин суспільного розвитку.

Загальнолюдські демократичні цінності не завжди і не всіма народами приймаються як загальнолюдські. Існують численні культури, в яких народ не розглядає подібні цінності, як необхідні атрибути соціальної справедливості і власного щастя. У таких державах і великих етнічних

об'єднаннях подібні цінності можуть бути не тільки безглуздими, але і небажаними, оскільки вони суперечать традиційній культурі народів.

Всезагальну рівність можна розглядати як надання усім людям однакових шансів на досягнення поставлених ними життєвих цілей. І цю ж саму тезу можна трактувати як рівноправне використання усіх благ, створених суспільством, усіма його членами однаковою мірою. Тому демократія, з точки зору забезпечення всезагальної рівності і соціальної справедливості, є здебільшого формальним, юридичним встановленням цих цінностей.

На рубежі ХХІ ст. демократія зіткнулася з новими випробуваннями. У багатьох розвинених країнах утвердилася влада, яка не відповідає справжній демократії, – влада корпорацій, коли фактично політична та економічна влада належить вузькому корпоративному прошарку суспільства, який здебільшого керується егоїстичними, корисливими прагненнями і нехтує інтересами народу. Таку суспільну систему називають корпоратократією, тобто це влада нечисленної групи людей, які її приватизували. Таким чином, класична демократія не усуває протиріччя між такими фундаментальними положеннями її змісту і повсякденними проблемами людського буття, як свобода і рівність, свобода і справедливість, індивідуалізм і колективізм.

Основоположною цінністю демократії є *пріоритет прав людини щодо прав держави*. Демократія як політичний режим виникла і розвивається передусім у межах держави, з якою пов'язані її основні інститути. Тому питання про співвідношення прав людини і прав держави пов'язане із соціально-правовою природою держави. Так, ідея правової держави передбачає обмеження її могутності на користь громадянського суспільства і гарантування пріоритету прав громадян щодо прав держави, а соціальний характер держави спрямований на забезпечення громадянських прав для всіх членів суспільства. Проблему правової держави ґрунтовно досліджував Б. Кістяківський, який зазначав: «Основний принцип правової, або конституційної, держави полягає у тому, що державна влада у ній обмежена.

У правовій державі владі визначені межі, які вона не повинна і не може порушувати. Обмеженість влади у правовій державі створюється визнанням за особистістю невід’ємних, непорушних і недоторканих прав. Насамперед у правовій, або конституційній державі визнається, що є визначена сфера самовизначення і самовияву особистості, в яку держава не має права втручатися» [8, с. 460].

Однією з найвищих цінностей демократії є *висока моральність суспільства*, без чого не може повною мірою реалізуватися жоден з принципів демократії. Мораль – це світорозуміння, цілісна система поглядів на суспільне життя і буття людини. Основою моралі демократичного суспільства є свобода людини, її пріоритет у всіх суспільно-політичних структурах, соціальна справедливість у суспільних відносинах. Визначальним у сутності демократії є людський чинник – люди зі своїми інтересами, потребами, поглядами, емоціями. Це, у свою чергу, визначає і сутність моралі, а тому демократія і мораль – категорії нерозривні. Суспільна мораль, психологія, культура, традиції – складові демократії. Цінності демократії та моральні чесноти – гідність, справедливість, відповідальність, порядність, повага взаємопов’язані і взаємообумовлені, вони «підживлюють» одна одну, утворюють особливий духовний простір, в якому найкращі соціальні і моральні якості особистості можуть розкритися, а негативні – нівелюватися.

Однак варто зазначити, що ідеали політичної демократії і практика реалізації демократичних принципів та цінностей найчастіше не збігаються. Нині не існує жодної демократичної країни з усіма параметрами й ознаками демократії. Хоча соціально орієнтований розвиток суспільства забезпечив успішну реалізацію демократичних принципів, особливо у країнах Західної Європи та США, але демократія не може бути вищою і кінцевою формою людського співжиття і політичного розвитку, яка забезпечувала б усім людям стабільне і гідне існування. Вона має багато недоліків, аби повною мірою задовольняти сучасні надії людства.

Отже, демократія може мати деякі переваги над іншими політичними системами, але за наявності певних передумов.

До таких передумов можна віднести готовність народу до індивідуальної свободи, сформованість у громадян почуття соціальної відповідальності за рішення, які приймаються, здатність більшості громадян до самообмежень і до поваги прав та інтересів співгромадян, виховане з дитинства почуття поваги до закону. І тоді демократія дійсно є здатною зробити все необхідне для динамічного соціального розвитку та втілення проголошених демократичних цінностей: свободи, рівноправ'я, справедливості, творчості.

Реалізація цих ідей можлива лише тоді, коли буде існувати надійний механізм контролю над владою і обмеження суспільства від її деградації, у результаті якої виникає свавілля стосовно індивідуальної свободи громадян, їх творчого початку і самовираження. І однією з форм реалізації ідеалів соціальної справедливості може бути саме демократія. Демократія є доцільною там, де її механізм найбільш ефективний і не дозволяє використовувати себе для маніпулювання суспільною свідомістю з метою досягнення корисливих інтересів окремих соціальних груп і кланів. Вона є ефективною при раціональному поєднанні з іншими засобами державного управління, у тому числі на основі жорстких механізмів вертикалі державної влади.

Таким чином, сам факт існування демократії як стійкої багатовікової традиції суспільно-політичного життя свідчить про її незаперечну життєздатність. Як ідея, принцип, якісний показник сутності політичного життя демократія здатна реально існувати і функціонувати лише за умов, коли переважна більшість населення сприймає її як загальносуспільне благо, за умов існування стійкого інтересу до цінностей демократичного способу життя, потреби у демократично влаштованих суспільних інститутах.

Принципи і цінності демократії виявляють себе, як правило, на *чотирьох рівнях*:

- рівні конкретного індивіда (людини);
- рівні нації (титульної нації на даній території);
- рівні громадянського суспільства;
- рівні держави.

Ці рівні тісно взаємопов'язані між собою, вони або взаємодіють, або заперечують один одного, але в сукупності відображають всю глибину поняття демократії: від способу співіснування між людьми до форми державного правління.

На *першому рівні*, рівні конкретного індивіда, окреслюється можливість людини формувати у собі відчуття внутрішньої потреби у демократії як формі правління, способі життя і сприйняття дійсності, а також усвідомлювати себе елементом, структурною часткою політичної системи, яку індивід завжди внутрішньо бажає заперечити, навіть, якщо вона є сутнісним виявом його самого. Це рівень, якому найбільше необхідна демократія, і одночасно вона найбільш є згубною для власної сутності людини, сублімуючи її категорією народ («демос»). На даному рівні визначаються тільки внутрішні відчуття людиною демократії, але не відображаються відносини між індивідами, які становлять її основу. Тобто даний рівень містить у собі формалізоване, абстрактне розуміння демократії.

Визначення сутності *другого рівня* демократії – рівня нації – залежить від розуміння і актуалізації кожною конкретною нацією таких атрибутивних визначень:

- по-перше, нація як носій певної культури;
- по-друге, політична і етнічно титульна нація;
- по-третє, політична нація, яка складається з багатьох етнічних націй.

Способи поєднання цих трьох елементів нівелюють або атомізують індивіда, створюючи певну систему його існування.

Третій рівень, на якому позиціонує себе демократія, – це рівень громадянського суспільства, тобто позаполітичної сфери буття. Тут найбільш чітко виявляються і одночасно встановлюються та формалізуються відносини між індивідами, що є основою формування правової держави. На цьому рівні демократія переходить від способу співіснування людей у державі до форми правління. Це, у свою чергу, потребує наявності певних умов:

- внутрішньої автономності людини;
- зовнішніх, правових гарантій збереження цієї автономності;
- структуралізованого суспільства;

- відповідної системи соціальних відносин, зокрема відносин власності;
- адекватної політичної системи. Поєднання зазначених елементів нівелює недоліки демократії на попередніх рівнях.

Особливе місце у відносинах між демократичною державою і громадянським суспільством посідають політичні партії, які сприяють політичному волевиявленню громадянського суспільства. Вони є тим механізмом, який виконує важливі функції консолідації та інтеграції держави і громадянського суспільства. Наявність сильних політичних партій усередині громадянського суспільства – це головна умова існування стабільної демократії.

Четвертим рівнем існування демократії є держава. Вона формалізує основні принципи демократії, перетворюючи їх на закони, і забезпечує умови їх реалізації у конкретних життєвих ситуаціях. Формування самої держави, тобто державних інститутів, з їх функціональним розподілом влади також має відповідати логіці історичного розвитку та ментальним особливостям і очікуванням населення. У Франції відповідно до засад інтегрального націоналізму, насамперед таких, як свобода особистості і необхідність розподілу влади, сформовано унітарну державу. У Німеччині сформувалася парламентська республіка як вияв об'єднуючого елемента для нації. Уособленням Великої Британії є монарх, який не має функціонального призначення, окрім певного зв'язку між людиною і державою.

Отже, саме перший та другий рівні демократії, тобто рівень конкретного індивіда і рівень титульної нації на даній території – це, як влучно зазначив Ж. Дельоз, «більшість, а будь-яке становлення за своєю природою є якраз те, що вираховується з більшості» [25, с. 85]. Саме на цих рівнях визначається внутрішня логіка існування демократії, її національні характеристики, функціональна необхідність для максимальної реалізації особистості. І саме на цих рівнях найбільше виявляє себе суперечність, яку Ф. Ніцше визначив як «дивне протиріччя між внутрішньою сутністю, якій не відповідає ніщо зовнішнє, і зовнішністю, якій не відповідає ніяка внутрішня сутність» [25, с. 86].

Ефективне поєднання першого і другого рівня формує таку систему відносин людини і влади, що кожному дає можливість реалізувати себе професійно і особистісно, відобразити дійсність через самого себе. Тому й основним чинником, який визначає особливості національних моделей демократії, є людина, а точніше – перехід «людина – суспільство».

Демократія як основа державного управління набуває сили лише там, де існує спільність інтересів і фундаментальних цінностей, які визнаються більшістю громадянського суспільства. Так, меншість громадянського суспільства погоджується на тимчасове правління більшості не тільки тому, що вона сподівається колись стати більшістю, але і тому, що певні загальні інтереси, права і свободи превалюють над вузькогруповими. Саме це робить демократичне парламентарне правління життєздатним та ефективним. Демократія починає занепадати тоді, коли розпадається єдність цінностей у громадянському суспільстві, не існує загального визнання основних принципів і завдань, окремі політичні партії чи інші інститути громадянського суспільства намагаються не стільки співпрацювати з державою, скільки стати нею. Можна цілком погодитися з думкою О. Скрипнюка про те, що і демократизм політичної системи, і розвиток громадянського суспільства прямо пропорційні інтенсивності взаємодії між ними, оскільки політична система набуває завдяки громадянському суспільству стійких зв'язків з життєвими інтересами громадян, тобто соціальне підґрунтя демократії, а розгалужена мережа громадських організацій, які репрезентують безмежний плюралізм приватних інтересів, отримує завдяки демократичним правовим інститутам можливість вивільнення з-під влади корпоративізму і перетворення на повноцінне ефективно функціонуюче громадянське суспільство.

Отже, демократія по-різному і на різних рівнях виявляється у політичних структурах суспільства. Вона не може бути явищем тільки національним, хоча й відображає менталітет конкретного народу. Демократія – явище наднаціональне, це загальний політичний та соціально-етичний стан людства. Вона відображає розноманітність життєдіяльності людей в умовах конкретного політичного ладу і є категорією не лише форми, а й змісту влади, її сутності.

Суперечності і парадоксальні виклики демократичного політичного режиму

Немає загальноприйнятої матриці демократії, але є певний ідеал, покладений в її основу, – народовладдя. Реальне його здійснення свідчить про ступінь віддаленості сучасної демократії від демократичного ідеалу. Як і будь-який процес життєдіяльності суспільства, демократія має не лише безперечні переваги, але і внутрішні суперечності та кризові явища.

Однією з найвиразніших рис сучасної світової політики є майже всезагальна популярність демократії. Нині існує дуже мало політичних суб'єктів – або видатних політичних лідерів і представників політичної еліти, або звичайних громадян і підданих, які б не вихваляли демократію і не заявляли, що вони демократи. За винятком невеликої кількості політичних партій і рухів кожен суб'єкт політики, напевно, погоджується, що демократія є бажаною. Але ця загальна згода немов перебуває в осередку інтенсивного, а інколи й пов'язаного з насильством ідеологічного конфлікту. Адже кожна політична ідеологія пропонує свою власну інтерпретацію демократичного ідеалу. Цей ідеал вона інтерпретує або визначає відповідно до свого конкретного бачення. Проте, незважаючи на це, ще ніколи в історії не було стількох незалежних країн, які б або вимагали запровадити, або запроваджували, або здійснювали демократичне врядування, як нині. Ще ніколи в історії усвідомлення потреби у демократії не поширювалося так швидко й далеко за межі національних кордонів.

Однак потрібно зазначити, що хоча демократією надзвичайно захоплюються, її, напевне, ще й найважче підтримувати. Серед усіх політичних режимів тільки демократія спирається на мінімум примусу і на максимум згоди. Демократичні держави неминуче постають перед певними «вбудованими» у демократії парадоксами-викликами і суперечностями. Складнощі, які спричиняють ці суперечності, нелегко усунути, і будь-яка країна, що прагне стати демократичною, має обрати

власний унікальний спосіб відповіді на ці виклики і метод вирішення цих суперечностей.

Чимало проблем, з якими демократія стикалася у країнах, які стали на шлях демократичного розвитку, спричинені саме тими викликами, які властиві природі демократії. Часто переконливість будь-якої форми демократії залежить від оцінки двох головних парадоксів, начебто притаманних усім формам демократії. Один парадокс демократії відкрив Р. Волгейм, і стисло його можна образно охарактеризувати так: виборець вірить і має цілком слушні підстави вірити, що «заборона полювати на оленів – правильна політика, і тому голосує за заборону» [76, с. 18]. Але більшість виборців голосує проти тієї заборони. Отже, цей виборець як розважливий індивід і демократ повинен вірити в суперечливі речі: у те, що заборона виправдана (з найбільш слушних причин), і в те, що вона не виправдана (адже більшість проголосувала проти неї). На думку Р. Волгейма, цей виборець постає перед очевидним парадоксом.

Даний парадокс зникає, якщо дотримуватися найбільш аргументованого розуміння природи поглядів цього прихильника демократії. Він голосує проти «полювання на оленів» (як приклад), оскільки вважає, що заборона полювання – найкраща доступна політична альтернатива, але він визнає «полювання на оленів» як політику, яку слід запровадити, як тільки більшість вибрала її, застосувавши законні демократичні процедури. Він і далі вважає, що більшість помиляється, але наголошує, що вона має право провадити хибну політику, доки не порушує умов демократії, необхідних для постійної підтримки народовладдя. Отже, тут немає парадоксу, а є тільки відмінність між тим, що, як вважає виборець, становить правильну політику з огляду на її результати, і тим, що, на його думку, є для демократичної спільноти легітимною політикою, яку вона провадить, спираючись на результати демократичних процедур.

Другий парадокс, який найдокладніше з'ясував і описав Е. Даунс, набуває форми проблеми колективних благ, яка впливає з факту, що жодного громадянина не відлучено від

переваг, які дають результати виборів, або від набагато загальніших переваг подальшого існування демократичної системи. Коли визначати витрати й вигоди індивіда, то серед великого масиву виборців його участь у голосуванні буде нераціональною для нього, проте утримання від голосування теж призведе до небажаних результатів. Оскільки кожен окремий виборець може сподіватися тільки на мізерний вплив на результати широкомасштабних виборів, то навіть найменші витрати, пов'язані з участю у голосуванні, напевне, переважають отримані вигоди. Отже, для будь-якого окремого громадянина брати участь у голосуванні нераціонально. Проте наслідки утримання від голосування будуть згубними як для всього демократичного суспільства, так і для будь-яких окремих громадян, які прагнуть вигід, що їх може запропонувати демократія.

Також серед парадоксів демократії важливу роль відіграє суперечність між конфліктом і узгодженістю. Демократія за своєю природою – це система інституціоналізованої боротьби за владу. Без конкуренції і конфлікту не буде демократії. Проте будь-яке суспільство, яке санкціонує політичний конфлікт, постає перед ризиком, що цей конфлікт стане надто інтенсивним, створивши суспільство, яке буде настільки незбалансованим, що громадянський мир і політична стабільність опиняться під загрозою. Таким чином, виникає парадокс: демократія вимагає конфлікту – але не великого; за демократії повинна існувати боротьба за владу, але тільки у ретельно визначених і загально визнаних межах. Поділи слід пом'якшувати консенсусом (узгодженістю).

Ще однією суперечністю демократії є суперечність між представництвом і керованістю. Демократія зумовлює небажання зосереджувати владу в руках меншості, а тому змушує і лідерів, і політичні програми запроваджувати механізми народного представництва і підзвітності. Але, щоб бути стабільною, демократія (як і будь-яка інша система врядування) повинна мати те, що О. Гамільтон називав «енергією»: вона завжди має бути спроможна діяти, а інколи – дуже швидко і рішуче. Уряд повинен не тільки реагувати на

вимоги зацікавлених груп, а й бути здатним стати посередником між ними, чинити їм опір. Це потребує партійної системи, яка може створити досить стабільний і згуртований уряд, щоб репрезентувати конкурентні групи та інтереси в суспільстві і відповідати на їхні вимоги, не потрапивши у залежність від них і не ставши «паралізованими» їхнім тиском. Представництво вимагає, щоб партії висловлювали ці конфліктні інтереси і зверталися до них, а керованість вимагає, щоб партії мали достатню автономію, щоб мати верх над ними.

Така ситуація спричиняє суперечність між згодою і ефективністю. Чимало дослідників наголошують, що представники світової спільноти недвозначно заявляють, що прагнуть позбавити своїх володарів влади, хочуть, щоб над ними врядували з їхньої згоди.

Проте заснування демократії і її підтримка – це не одне і те ж саме. Щоб бути стабільною, демократія повинна набути легітимності, яку визнає народ, що має вважати її за найкращу, найдоречнішу форму врядування для свого суспільства. Адже демократія, оскільки вона спирається на згоду урядованих, залежить від легітимності, яку визнає народ, набагато більшою мірою, ніж будь-яка інша форма врядування. Ця легітимність вимагає глибокої моральної відданості та емоційного взаємозв'язку, але такі відчуття розвиваються тільки з часом й інколи як наслідок успішного функціонування демократії. Люди не цінуватимуть демократію, якщо вона не розв'язуватиме успішно соціально-економічні проблеми і не досягне певного мінімального рівня порядку і справедливості. Якщо демократія не функціонує ефективно, народ може віддати перевагу тому, щоб ним керували без його згоди, оскільки не захоче й далі завдавати собі зайвого клопоту у вигляді потреби робити політичний вибір. Саме в цьому і полягає парадокс. Демократія вимагає згоди. Згода вимагає легітимності. А легітимність вимагає ефективного функціонування. Проте ефективністю можна пожертвувати задля згоди. Обрані лідери завжди відчуватимуть небажання здійснювати непопулярну політику, незважаючи на те, хоч якою мудрою чи необхідною вона може бути.

Повсюдність визначених суперечностей у сучасних конституційно-демократичних режимах свідчить про те, що подібні режими стикаються з подвійним викликом: ідеологічним і конституційним. У першому випадку йдеться про заперечення тими, хто обстоює пріоритет всезагальної волі, легітимності плюралізму, у другому – про можливість різних тлумачень всезагальної волі і боротьби прибічників цих тлумачень за гегемонію. Перший виклик пов'язаний з необхідністю забезпечити прихильність провідних політичних акторів правилам гри, що існують при збереженні здатності режиму до інкорпорації протесту у структури центру, до перевизначення меж політичного і отже, до трансформації підстав своєї легітимації. Подібна перебудова виявляється насамперед у переоцінці меж політичної сфери, перегляді прав і обов'язків членів суспільства, а також масштабів перерозподілу особистих благ і рівня доступу до них. Зазначені перетворення можуть здійснюватися за декількома напрямками, які нерідко у чомусь перетинаються: (1) шляхом реконструкції або зміни символів колективної ідентичності і центрів; (2) шляхом перегляду принаймні деяких принципів і форм легітимації режимів; (3) шляхом пропаганди і здійснення політичного курсу, спрямованого на перерозподіл ресурсів; (4) шляхом створення соціальних ніш, у межах яких різні соціальні групи зможуть культивувати свої особливі колективні ідентичності і власні форми соціальної, культурної, політичної або економічної активності.

Другий виклик, з яким стикаються сучасні конституційно-демократичні режими, полягає у необхідності створення і підтримування деякої єдиної для всіх структури, де могли б конкурувати різні уявлення про всезагальне благо, не підриваючи при цьому функціонування системи.

Ступінь здатності конституційно-демократичних режимів до вирішення подібних суперечностей переважно за допомогою своїх ключових інституціональних структур або власної внутрішньої зміни і визначає гостроту головної загрози неперервності їх існування. Більше того, ця здатність і уособлює парадокс мінливості сучасних демократичних політичних режимів.

Проте не всі конституційно-демократичні режими можуть протистояти подібним викликам. Тому не дивно, що складність і мінливість проблем, навколо яких розгортається політична боротьба, різноманітність цілей, постійний перегляд меж політичного спричиняють слабкість і нестабільність конституційно-демократичних режимів. Усі ці процеси посилюють проблему, на яку свого часу вказував А. Пшеворський: сам характер політичної боротьби у таких режимах припускає невизначеність результатів будь-якої політичної суперечки, будь-яких конкретних виборів, будь-якої дискусії відносно проведення того або іншого політичного курсу. Інакше кажучи, ніхто з учасників політичної гри, жодна з груп теперішніх або потенційних правителів не можуть бути впевнені у сприятливому для себе наслідку політичної сутички. У кращому випадку вони можуть розраховувати на те, що їм буде надано шанс домогтися свого на наступній стадії політичного процесу. Інкorporація нових тем і символів протесту, а також вимог перегляду меж політичного, що також неминуче спричиняє перерозподіл ресурсів і змінення співвідношення сил різних суспільних груп і секторів підсилює таку невизначеність. Одночасно все більшої гостроти набуває питання про те, що саме повинно спонукати політичних акторів до добровільної відмови від своїх владних позицій. Але, як це не парадоксально, зумовити подібну готовність може сама відкритість сучасної політичної гри.

За більшості режимів політична боротьба зазвичай трактується як відносно постійна гра з нульовою сумою, коли виграш одного або групи гравців врівноважується втратами суперників. Однак у сучасних конституційних демократіях діапазон потенційних політичних цілей розширився до такої міри, що здатен змінити сам характер політичної гри. Безперечно, у кожний конкретний період і в кожному конкретному демократичному суспільстві набір таких цілей не є безмежним, і одні проблеми потрапляють у центр політичної боротьби, тим часом як інші відходять на другий план або не допускаються.

Суть парадокса у тому, що хоча розширення меж політичної гри привнесло в неї цілком новий елемент – невизначеність, – який дійсно може збільшити слабкість демократичних політичних режимів, це розширення здатне також змінити характер політичної гри, перетворивши її на гру з нульовою сумою; і у разі її прийняття у такій якості буде мінімізована можливість тотальної поразки будь-якої зі сторін. Розвиток даної концепції, який неминуче зумовить стійку орієнтацію на відкритість майбутнього, у змозі стимулювати політичних акторів до передавання влади відповідно до конституційних правил гри. Хоча внаслідок інкорпорації нових вимог і перегляду меж політичного вони можуть втратити свої владні позиції, їх гнучкість у подальшому дозволить їм повернутися до влади, щоб утілювати в життя власні уявлення і досягти нових цілей.

Отже, суспільства, де виникає і укорінюється розуміння політики як гри з ненульовою сумою, зазвичай набувають здатність до інкорпорації протестних символів і різних вимог, особливо, якщо вони стосуються перебудови простору політики. Це збільшує потенційну змінюваність конституційно-демократичних режимів і таким чином дозволяє їм краще справлятися з головними викликами, які ставлять під загрозу неперервність їх існування.

Специфіка у принципі безупинного розвитку конституційно-демократичних режимів така, що наявність сприятливих умов для функціонування даних режимів у деякі конкретні історичні періоди сама по собі не гарантує неперервності їх існування і відтворення. Безумовно, успішна інституціоналізація конституційно-демократичного ладу багато в чому сприяє закріпленню умов, особливо, якщо йдеться про визнання легітимності режиму, довіру до правил політичної гри і про розуміння політики як гри з ненульовою сумою. Проте у глибинах будь-якої конституційної демократії можуть розвиватися деструктивні процеси.

По-перше, оскільки сучасні демократичні режими розвиваються в обстановці невпинних змін і всередині їх відбуваються соціальні, політичні й економічні зрушення, розподіл влади

у цих режимах також може змінюватися, що призводить до ерозії значної частини існуючих владних центрів. Більше того, ті самі заходи, які спочатку були спрямовані на ослаблення наявних напівмонополістичних центрів влади (наприклад, заходи, пов'язані з утвердженням держави всезагального добробуту), нерідко до такої міри посилюють владні повноваження різних політичних і адміністративних органів держави, що руйнуються багато незалежних баз влади. Загроза такого перебігу подій насамперед асоціюється з бюрократизацією найважливіших сфер суспільного життя, зокрема політики.

Водночас перспектива надконцентрації влади потенційно пов'язана з одним із центральних «нервів» демократичного процесу – з виробленням і розповсюдженням інформації, з доступом до неї, а також зі зростаючою професіоналізацією і технократизацією знань і відомостей, що стосуються політичного процесу.

По-друге, масштабні зміни часто призводять до нівелювання автономності і самобутності різних еліт, центру і різноманітних публічних арен. Спроби переглянути межі політичного, наприклад, завдяки розширенню корпусу виборів, можуть спричинити ерозію автономних секторів громадянського суспільства і існуючих політичних арен, а також завадити перебудові відносин між громадянським суспільством і державою. У таких випадках прихильність до існуючих правил гри і дотримання балансу між державою і громадянським суспільством може вступити у суперечність з новими вимогами, які висуваються соціальними силами, які нещодавно виникли. В усіх секторах суспільства, як старих, так і нових, можуть виникнути тенденції до представництва вузькокорпоративного або статусного оточення, що послабить те первинно схвальне ставлення до наявності даних секторів, яке існувало при формуванні загальних структур і центрів.

На тлі процесу європейського об'єднання, як ніколи раніше, стає помітною ще одна важлива суперечність демократії: хоча демократія базується на системі прямої участі, нині вона прагне домінувати на великих соціокультурних просторах, масштаб яких фактично виключає подібну можливість.

«Який рівень соціальної і політичної організації є необхідним для демократичного суспільства? З одного боку, демократичні свободи і особиста незалежність передбачають наявність високого рівня соціальної організації ... З іншого, демократичне суспільство вважає, що «невелике – це добре», оскільки тут відкриваються можливості для участі у політичному і суспільному житті. Якщо у нас одночасно закладені настільки суперечливі уявлення про рівень організованості суспільства, необхідний для досягнення демократії, то чи можемо ми послідовно здійснювати будь-який курс на практиці? Чи здатні ми правильно розподілити соціальні і політичні ролі, щоб вони гармонійно поєднувалися одна з одною? У цьому полягає головне питання, яке стоїть перед сучасною демократією». – наголошує Ларрі Зідентоп [17, с. 50].

Таким чином, демократія є не тільки парадоксальною, а й дисгармонійною. У політиці автономність вимагає вибору серед суперечливих і несумірних цінностей. Демократія не пропонує визначення вибору. Вона сумісна з поглядом, що раціональні міркування можуть, принаймні в теорії, дати напрочуд правильні відповіді на всі політичні питання, але аж ніяк не припускає цього погляду. А на практиці, за умов недостатньої інформації і недосконалого розуміння, громадські міркування (як і приватні міркування) дуже часто не доводять до знань про єдино правильне вирішення політичних суперечностей.

Отже, демократія неминуче має бути дисгармонійною, оскільки, по-перше, окремі громадяни постають перед важким політичним вибором, не маючи ніякої впевненості, що знайдуть ясний розв'язок, а, по-друге, висновки певної спільноти, напевне, різнитимуться, коли перед нею постануть важкі питання. Чим більше політичне життя заохочує до автономності, тим важче буде прийняти певне рішення. Проте рівень політичного озлоблення і насильства, напевне, зменшиться, якщо громадяни навчатися поважати один одного, радше, як істот, які міркують, а не просто, як егоїстичних і свавільних створінь. Збільшення уваги до громадських міркувань може посприяти й утвердженню набагато обґрунтованішої державної політики.

Саме це і становить те найпривабливіше, що може запропонувати демократія після вирішення основних суперечностей.

Відповідаючи на запитання, чи рухається увесь нинішній світ у напрямі демократії, потрібно обов'язково враховувати дві обставини. Якщо йдеться про певну групу країн, кожна з яких виходить із власного розуміння демократії, але з урахуванням західного досвіду, то відповідь буде однозначною: «так». Але, якщо мається на увазі тотальна вестернізація або модернізація за західним зразком усіх незахідних країн, то відповідь – «ні». Однак демократія, напевне, одержала історичну перемогу над альтернативними формами врядування. За доби, коли до багатьох традиційних способів вирішення суперечок про цінності ставляться з великою обережністю, вбачається, що той або інший політичний вибір можна почати адекватно визнавати, формулювати та обговорювати лише за умов демократії. Демократія надає ауру легітимності сучасному політичному життю: закони, правила і політичні курси вважаються виправданими, коли вони є демократичними.

Необхідно зазначити, що демократія – це проєкт неперервного розвитку, а не безпечне, надійне досягнення.

Отже, так чи інакше сучасна демократія, хоча і не викликає абсолютного політичного оптимізму, проте її можливості не вичерпані, а для ефективного здійснення процесів демократизації ще належить багато чого зробити і, зокрема, головне – забезпечити відповідність демократичних форм новим суспільним та науково-технічним реаліям XXI століття.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте сутність терміна «демократія».
2. Що являла собою афінська демократія?
3. Зробіть порівняльний аналіз сучасних теорій демократії.
4. Назвіть основоположні ознаки демократії.
5. Надайте характеристику основних форм демократії, визначте їх сильні і слабкі сторони.
6. Розкрийте базові принципи демократичного режиму влади.
7. Охарактеризуйте умови формування і функціонування демократичного політичного режиму.
8. Чим визначаються кордони реалізації демократичного ідеалу?
9. У чому полягає відмінність:
  - а) демократичного політичного режиму від тоталітарного політичного режиму?
  - б) демократичного політичного режиму від авторитарного політичного режиму?
10. Яким, на вашу думку, є політичний режим сучасної України?

Проблемно-пошукові завдання

1. У сучасній політичній практиці співвідношення свободи і рабства особи вирішальною мірою залежить від вибору політичними елітами головного інструменту політики: влади або права. Політика, яка віддає пріоритет праву, утверджує свободу особи. Політика, яка заснована на владі, де право відіграє службову роль стосовно владних структур, призводить до пригнічення особи. На підставі вищенаведеного визначте, у чому полягає принципова відмінність демократичного режиму від недемократичного? Аргументуйте вашу відповідь.
2. У правій колонці таблиці зазначте назви тих концепцій демократії, яких стосуються наведені у лівій колонці особливості.

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

Особливості	Концепція демократії
1. Неможливість застосування у великих суспільствах	
2. «Розчинення» особи у громаді	
3. Складність контролю громадян над управлінцями – професійними політиками	
4. Можливість добровільного уникнення громадянами виконання своїх громадянських обов'язків	
5. Небезпека переростання політичного плюралізму у безладдя, ігнорування інтересів суспільства	
6. Відсутність гарантій для меншості, ігнорування її прав	

3. Використовуючи здобуті знання про тип трансформації недемократичних режимів і фази посттоталітарного переходу, опишіть процес переходу України від тоталітарного режиму до демократії, визначивши, на якій стадії нині перебуває українське суспільство та які особливості переходу йому притаманні.
4. Підберіть матеріали та підготуйтеся до дискусії на тему «Демократія – майбутнє людства чи явище західної цивілізації?».
5. Сформулюйте умови, які, на вашу думку, перешкоджають перетворенню демократії у деспотизм більшості. Аргументуйте вашу відповідь.

Тестові завдання

1. Політичний режим – це ...
  - а) сукупність засобів і методів здійснення державної влади, що відображають реальний стан прав і свобод;
  - б) форма політичного правління;
  - в) змодельована політична поведінка;
  - г) процес формування політичних вимог.

2. Демократія – це ...
  - а) форма організації та функціонування політичної системи, політичний режим, за якого існують рівні можливості для здійснення прав і свобод кожного громадянина держави;
  - б) різновид авторитаризму;
  - в) тотальний контроль держави за всіма сферами суспільного життя;
  - г) правління монархічної верхівки.

3. Яка з умов є основною і необхідною для існування демократичного політичного режиму?
  - а) проведення виборів, які гарантують реальну можливість обирати серед багатьох кандидатів;
  - б) існування однієї панівної ідеології;
  - в) монополізація влади і політики;
  - г) відсутність опозиції.

4. Основний принцип демократичного політичного режиму:
  - а) дозволено все, що не заборонено законом;
  - б) заборонено все, крім того, що наказано (дозволено);
  - в) дозволено все, крім політики;
  - г) заборонено все, крім приватного життя.

5. Демократія як правління народу, обране народом і для народу, – це ...
  - а) нормативний ідеал;
  - б) утопія;

- в) реальна практика у розвинених країнах;
  - г) не більше, ніж красиве гасло.
6. Демократичне правління передбачає:
- а) підкорення меншості більшості;
  - б) підкорення більшості меншості;
  - в) підкорення усіх громадян владі однієї партії;
  - г) підкорення усього населення владі кількох партій.
7. Поставте перед визначенням поняття, яке трактується (пряма демократія, представницька демократія, колективістська демократія, елітарна демократія, плюралістична демократія, соціал-демократизм):
- а) ... форма демократії, за якої громадяни довіряють функції управління державою своїм вибраним представникам (депутатам);
  - б) ... форма демократії, за якої громадяни безпосередньо беруть участь в управлінні суспільством.
8. У якому політичному режимі опозиція є невід'ємним елементом політичного процесу?
- а) демократичному;
  - б) авторитарному;
  - в) тоталітарному;
  - г) поліархічному.
9. Які з наведених тверджень не стосуються демократичних політичних режимів?
- а) усі демократичні режими додержуються прав людини;
  - б) усі демократичні режими дозволяють існування опозиції правлячим партіям;
  - в) усі демократичні режими характеризуються розподілом влади;
  - г) усі демократичні режими ґрунтуються на президентській формі правління;
  - д) для демократичних режимів характерний федеративний, а не унітарний державно-територіальний устрій.

10. Хто є автором теоретичної моделі поліархічної демократії?
а) М. Вебер;
б) С. Хантінгтон;
в) Р. Даль;
г) Г. Алмонд.
11. Демократичний режим має певні, достатньо жорстко визначені формальні характеристики, від яких неможливо відступати, оскільки тоді втрачається сутність, зміст демократії:
а) так;
б) ні (поясніть, чому?).
12. Демократичні режими завжди, у будь-яких ситуаціях є більш ефективними, ніж недемократичні:
а) так;
б) ні (поясніть, чому?).
13. Опозиція в умовах демократичного режиму обов'язково мусить бути лояльною до влади, якій народ віддав перевагу на вільних виборах:
а) так;
б) ні (поясніть, чому?).
14. Ознакою демократичного режиму є:
а) конкуренція різних політичних сил на парламентських і президентських виборах;
б) відсутність будь-якої конкуренції;
в) монополія на владу однієї політичної сили;
г) злиття партійного та державного апарату у «партію-державу».
15. Сучасна концепція плюралістичної демократії базується на твердженні про те, що суперечливі інтереси різноманітних груп суспільства повинні узгоджуватися, гармонізуватися правлячою елітою та опозицією у ході постійного діалогу:
а) так;
б) ні (поясніть, чому?).

16. Сучасні демократичні режими мають однотипні форми державного устрою:
а) так;
б) ні (поясніть, чому?).
17. Сучасна концепція елітарної демократії передбачає здійснення влади обмеженою групою професійних політиків у своїх же інтересах:
а) так;
б) ні (поясніть, чому?).
18. Плюралістична концепція демократії передбачає лише ідеологічний плюралізм, без створення автономних центрів політичного впливу та владних противаг, які можуть знизити ефективність демократичного правління:
а) так;
б) ні (поясніть, чому?).
19. Крах тоталітарних режимів означає автоматичне становлення демократії:
а) так;
б) ні (поясніть, чому?).
20. Перехід до демократичного режиму вимагає реформування не лише політичної системи країни, але і всіх сфер суспільного життя:
а) так;
б) ні (поясніть, чому?).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бегунов Ю. К. 13 теорій демократії / Ю. К. Бегунов, А. В. Лукашев, А. В. Пониделко. – СПб. : Издат. дом Бизнес-Пресса, 2002. – 240 с.
2. Горбатенко В. П. Філософсько-правові детермінанти сучасного розуміння справедливості / В. П. Горбатенко // Правова держава. – 2003. – Вип. 14. – С. 13–19.
3. Даймонд Л. Три парадокси демократії // Демократія. Антологія / упор. О. Проценко. – Київ : Смолоскип, 2005. – С. 92–104.
4. Даль Р. Введение в экономическую демократию / Р. Даль. – Минск, 1993. – 124 с.
5. Даль Р. Демократия и её критики / Р. Даль. – Минск, 2003. – 576 с.
6. Даль Р. О демократии / Р. Даль. – Минск, 2000. – 208 с.
7. Цветков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. – Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 348 с.
8. Кістяківський Б. Сутність державної влади / Б. Кістяківський : уклад. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук ; за ред. Ю. С. Шемшученка // Академічна юридична думка. – Київ : Ін-Юре, 1998. – 503 с.
9. Конституція України. Текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду : Огляд і коментарі В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка. – Київ : Наукова думка, 2006. – 213 с.
10. Латигіна Н. А. До визначення феномена демократії / Н. А. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 20–29.
11. Латигіна Н. А. Ідентитарні та конкурентні демократії / Н. А. Латигіна // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту ; Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини : зб. наук. пр. – Чернівці : Рута, 2004. – Вип. 229–230. – С. 133–137.

12. Латигіна Н. А. Шляхи та структурні фази демократизації суспільства / Н. А. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 68–77.
13. Латигіна Н. А. Антична демократія як джерело виникнення сучасної демократії / Н.А. Латигіна // Вісн. Київ. нац. торг.-екон. ун-ту ; Філософія. Політологія. – 2005. – Вип. 73–75. – С. 162–166.
14. Латигіна Н. А. Передумови демократизації суспільства / Н. А. Латигіна // Персонал. – 2005. – № 3. – С. 15–18.
15. Латигіна Н. А. Сучасні теоретичні концепції демократії (частина I, II) / Н. А. Латигіна // Наук. вісн. ; Одес. держ. екон. ун-т. ; Всеукр. асоц. молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2005. – № 5. – С. 76–85 ; – № 6. – С. 107–118.
16. Латигіна Н. А. Хвилі демократизації: історичні підсумки / Н. А. Латигіна // Дослідження світової політики : зб. наук. пр. – Київ : Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2006. – Вип. 35. – С. 56–71.
17. Латигіна Н. А. Суперечності та парадокси-виклики демократії / Н. А. Латигіна // Наукові записки. Політичні науки. – Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 57. – С. 48–52.
18. Латигіна Н. А. Переваги демократії: питання і відповіді / Н. А. Латигіна // Вісн. Львів. ун-ту. ; Серія : Міжнародні відносини : зб. наук. пр. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2006. – Вип. 18. – С. 87–95.
19. Латигіна Н. А. До питання про моделі демократизації / Н. А. Латигіна // Наукові записки. Політичні науки. – Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 69. – С. 31–35.
20. Латигіна Н. А. Ціннісний вимір демократії / Н. А. Латигіна // Вісн. Львів. ун-ту ; Серія : Філософські науки : зб. наук. пр. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2007. – Вип. 10. – С. 291–305.
21. Латигіна Н. А. Базові параметри демократії / Н. А. Латигіна // Вибори та демократія. – 2008. – № 4. – С. 29–36.

22. Латигіна Н. А. Перспективи демократії / Н. А. Латигіна // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2008. – Вип. 38. – С. 236–245.
23. Латигіна Н. А. Сучасні тенденції розвитку демократії у світовому політичному просторі / Н. А. Латигіна // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2008. – Вип. 42. (підсерія «Курасівські читання»). – С. 240–251.
24. Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії / Н. А. Латигіна. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 400 с.
25. Латигіна Н. А. Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії / Н. А. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 81–91.
26. Латигіна Н. А. Історико-політичний досвід хвиль демократизації / Н. А. Латигіна // Держава і право : зб. наук. пр. ; Юридичні і політичні науки. – Вип. 52. – Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – С. 524–529.
27. Латигіна Н. А. Цінності та ідеали демократії / Н. А. Латигіна // Гілея : наук. вісн. – Київ, 2011. – Вип. 50. – С. 654–661.
28. Латигіна Н. А. Дефініція демократії в сучасному розумінні / Н. А. Латигіна // Держава і право : зб. наук. пр. ; Юридичні і політичні науки. – Вип. 53. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – С. 596–602.
29. Латигіна Н. А. Теоретико-концептуальний зміст та практичні моделі демократії / Н. А. Латигіна // Гілея : наук. вісн. – Київ, 2011. – Вип. 53. – С. 424–429.
30. Латигіна Н. Концептуалізація демократії / Н. Латигіна // Економічний часопис – XXI. – 2011. – № 7–8. – С. 3–6.
31. Латигіна Н. А. Якісний потенціал демократії / Н. А. Латигіна // Освіта регіону. – 2011. – № 4. – С. 100–105.
32. Латигіна Н. Спектр визначення сутнісного змісту демократії / Н. Латигіна // Соціально-гуманітарні науки. Польсько-україн. наук. журн. – 2017. – Vol. 04 (16). – С. 1–13.

33. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) / В. Меркель, А. Круассан // Политические исследования. – 2002. – № 1. – С. 6–17.
34. Політологія. Хрестоматія : навч. посіб. / В. Г. Кремень. Л. О. Кремень, Ю. І. Кулагін та ін. – Київ : Альтерпрес, 2004. – 832 с.
35. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – Минск, 2003. – 368 с.
36. Цветков В. В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко. – Київ : Ін Юре, 2003. – 496 с.
37. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость (II) / Ш. Н. Эйзенштадт // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 81–95.
38. Albrecht R. Hegel und die Demokratie. / R. Albrecht. – Bonn, 1978.
39. Arblaster A. Democracy / A. Arblaster. – Buckingham, Philadelphia : Open University Press, 2002.
40. Bernstein E. Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie / E. Bernstein. – Bonn, 1984. – 234 s.
41. Beyme K. Palamentarische Regierungssysteme / K. Beyme. – Opladen, 1999.
42. Brzezinski Z. The Primacy of History and Culture / Z. Brzezinski // Journal fo Democracy. – 2001. – Vol. 12. – № 4. – P.20–26.
43. Burdeau G. La democratie / G. Burdeau. – Neuchatel, 1966.
44. Clark I. Globalization and International Relations Theory / I. Clark. – Oxford, 1999.
45. Collier D. and Levitsky St. Democracy with Adjectives. Conceptual Innovation in Comparative Research / D. Collier and St. Levitsky // «World Politics». – 1997. – Vol. 49. – April. – P. 430–451.
46. Compagnoni G. Elementi di diritto costituzionale democratico / G. Compagnoni. – Venezia, 1997.
47. Dahl R. A Political Oppositions in Western Democracies / R. Dahl. – New Haven : Yale University Press, 1966.
48. Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition / R. Dahl. – New Haven : Yale University Press, 1971.

49. Dahl R. A. Democracy in the United States. Promise and Performance / R. A. Dahl. – Boston, 1981.
50. Dahl R. A. Democracy, Liberty and Equality / R. A. Dahl. – Oslo : Norwegian University Press, 1986.
51. Democracy and Development: Theory and Practice / A. Leftwich (ed.). – Cambridge. – 1996.
52. Democratization / eds. D. Potter, D. Goldblatt, M. Kiloh and P. Lewis. – Cambridge, 1997. – 554 p.
53. Diamond L. Developing Democracy. Toward Consolidation / L. Diamond. – Baltimore – London : The Johns Hopkins University Press, 1999.
54. Diamond L. The Tree Paradoxes of Democracy / L. Diamond // Journal of Democracy. – 1990. – Vol. 1. – № 3. – P. 48–60.
55. Diamond L. Toward Democratic Consolidation / L. Diamond // Journal of Democracy. – 1995. – Vol. 5. – № 3. – P. 4–17.
56. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. – New York : Harper and Brothers, 1997.
57. Dryzek J. S. Deliberative Democracy and Beyond / J. S. Dryzek. – Oxford : Oxford University Press, 2000.
58. Finley M. I. Democracy Ancient and Modern / M. I. Finley. – New Brunswick : Rutgers University Press, 1973.
59. Fralin R. Rousseau and representation. A Study of Development of his Concept of Political Institutions / R. Fralin. – New York : Columbia University Press, 1978.
60. Habermas J. Democracy and Difference, Contesting the Boundaries of the Political Theory / Edited S. Benhabib. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1996.
61. Held D. Democracy and Global Order: From The Modern State to Cosmopolitan Governance / D. Held. – Cambridge : Polity Press, 1995.
62. Kelsen H. La democratie. Sa nature, sa valeur / H. Kelsen. – P., 1988.
63. Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries / A. Lijphart. – New Haven, London : Yale University Press, 1984. – 229 p.
64. Linkoln A. About Democracy // Philosophy, Politics and Society. 2 series / Eds. P. Laslett, W.G. Runciman. – Oxford : Blackwell, 1962.

65. Latygina N. Democracy as a Political Phenomenon / N. Latygina // Social and Human Sciences. Polish – Ukrainian Scientific journal. – № 03 (11) . – 2016. – Pp. 17–29.
66. Maranini G. Storia del potere in Italia / G. Maranini. – Firenze, 1983.
67. Merkel W. Defekte Demokratien // Demokratie in Ost und West / W. Merkel, A. Busch (Hrsg.). – Frankfurt : Leske+ Budrich, 1999. – S.361–381.
68. Montesquieu Ch.-L. De L’Esprit des lois. 2 vols / Ch.-L. Montesquieu. – Paris : Editions Garnier Preres, 1961.
69. O’Donnell G. Delegative Democracy / G. O’Donnell // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – № 1. – P. 55–69.
70. Political Ideologies and the Democratic Ideal / T. Ball, R. Dagger. – New York, 2002.
71. Przeworski A. Democracy as a Contingent Outcome of Conflicts // J. Elster, R. Stagstag (eds.). Constitutionalism and Democracy. – Cambridge, 1988. – P. 59–80.
72. Sartori G. Democrazia e definizioni / G. Sartori. – Bologna – Milano, 1972.
73. Schmitter P.C. Dangers and Dilemmas of Democracy / P.C. Schmitter // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5.
74. Schmitter Ph. C., Santiso J. Three Temporal Dimensions to the Consolidation of Democracy / Ph. C. Schmitter, J. Santiso // International Political Science Review. – 1998. – № 19.
75. Theories of Democracy: A Reader / Edited by Ronald J. Terchek, Thomas C. Conte. – Lanham : Rowman and Littlefield, 2000.
76. Wollheim R. Paradox in the Theory of Democracy / Eds. P. Laslett, W.G.Runciman // Philosophy, Politics and Society. 2 series. – Oxford : Blackwell, 1962.
77. Wollmann H. Jelzins Reformpolitik im Dickicht des institutionellen Umbruchs und des Machtkampfes in Rußland. Eine Nicht-Implementationsskizze // Systemrationalität und Partialinteresse. Festschrift für Renate Mayntz / H. Derlien, U. Gerhardt, H. Scharpf (Hrsg.). – Baden-Baden, 1994. – S. 329–353.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОЛІТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Абдикація – тип переходу до демократії, за якого відбувається швидка «добровільна» передача влади від старої до нової еліти під тиском масових рухів чи певних очевидних провалів у внутрішній або зовнішній політиці, що роблять владу старої еліти повністю нелегітимною.

Аболіціонізм (лат. *abolitio* – скасування, знищення) – суспільний рух, налаштований на припинення дії певного закону, на відміну або скасування певного урядового рішення, на усунення когось з керівної державної посади.

Абсентеїзм (лат. *absentia* – відсутність) – ухилення виборців від участі у голосуванні на виборах парламенту, президента, місцевих органів влади та ін. Основними причинами абсентеїзму є аполітичність громадян, індиферентне ставлення до політики, втрата довіри до неї, низький рівень політичної компетентності виборців, невпевненість громадян у правильності свого вибору.

Авантюризм політичний (франц. *aventure* – пригода) – політичні наміри і дії, що спираються на віру та обман, спрямовуються на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування реальних політичних сил і можливостей, розрахованої на випадковий успіх.

Автаркія (грец. *autarkeia* – самозадоволення) – політика та ідеологія, спрямована на відокремлення економіки однієї держави або групи держав від економіки інших країн з метою створення замкнутої системи господарювання, зорієнтованої на самозабезпечення.

Автократ – (*autocrat*, від гр. *autokrates* – самовладний) – самодержець, необмежений одноособовий правитель з неосяжною верховною владою.

Автократія (грец. *autokrateia* – самовладдя) – система управління суспільством, державою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верховна влада. У сучасній політологічній науці вживається на позначення тоталітарних і авторитарних політичних режимів, що характеризуються необмеженою і безконтрольною владою вождя.

Авторитаризм (лат. *autoritas* – вплив, влада) – антидемократична та антиправова концепція і практика здійснення влади; політичний режим, що характеризується зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб, звуженням політичних прав і свобод громадян та їх суспільно-політичних організацій, жорсткою регламентацією їхньої активності, різким зменшенням прерогатив та повноважень демократичних інституцій.

Авторитарна влада (режим) (*authoritarian power/ regime*, від фр. *autoritaire* – владний) – влада (режим влади), що ґрунтується на беззаперечному підпорядкуванні, а також та, що прагне ствердити свій необмежений вплив, що не зупиняється у досягненні мети перед вибором будь-яких прийомів, методів і засобів впливу.

Авторитарна особистість – набір особливих особистісних характеристик, зокрема ригідність. Нетерпимість у світогляді та неможливість прийняття різних поглядів.

Авторитарне лідерство – система управління, за якої лідер самостійно приймає всі рішення, бере на себе відповідальність за можливі наслідки цих рішень. Авторитарний лідер характеризується відповідним жорстким стилем управління, домінуванням процедур контролю, використанням мобілізаційних механізмів.

Авторитет (лат. *autoritas* – вплив, влада; *auctor* – діяч, творець) – один із мотивів легітимного підкорення владі, визнання її тими, кому вона адресована.

Агітація (лат. *agitation* – приведення в рух, спонування) – поширення політичних ідей та гасел з метою впливу на суспільну свідомість і настрої народних мас, спонування їх до цілеспрямованої активності, політичних дій; один із поширених засобів політичної боротьби.

Агресія (лат. *aggressio* – напад) – несумісне з Уставом ООН пряме чи опосередковане застосування сили однією державою (чи групою держав) проти іншої, яке має на меті захоплення території, скасування або обмеження державної незалежності, насильницьке підкорення її населення.

Адміністрація (лат. *administratio* – управління, керівництво) – сукупність розпорядчих органів державного управління, виконавчої влади (уряд, відомчі установи, виконавчі комітети, апарат президента, губернатора тощо), діяльність яких визначена законом або конституцією країни.

Анархізм (грец. *anarchia* – безвладдя) – ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед державного управління суспільством.

Апартеїд (афр. *apartness* – роздільне проживання) – офіційна політика расової дискримінації, сегрегації та гноблення, яку впродовж 1948–1991 рр. проводили правлячі кола Південно-Африканської Республіки проти місцевого чорношкірого населення, а також переселенців з Азії.

Армія (фр. *l'armée*, від лат. *armo* – озброюю) – один із найважливіших органів держави і влади, часто вирішальним чином впливає на їхні долі: 1) сухопутні війська; 2) сукупність збройних сил; 3) оперативне об'єднання; 4) у переносному значенні сукупність людей, об'єднаних загальною ознакою (наприклад, армія безробітних).

Багатопартійна система – цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою. Багатопартійна система є одним із критеріїв розвиненої політичної системи суспільства та її атрибутів; існує лише у демократичних країнах із чітким правовим регулюванням соціально-політичного життя та наявністю громадянського суспільства.

Безпека національна – сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які забезпечують стабільний розвиток суспільства, захист кордонів від внутрішніх і зовнішніх загроз, стійкість до несприятливих зовнішніх і внутрішніх впливів.

Блок політичний (англ. *block* – угода, союз) – об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей для узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних цілей.

Боротьба політична – явище політичного життя, в основу якого покладено зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Бюрократія (фр. *bureaucratie* – бюро, канцелярія) – система управління, що опирається на розгалужену та ієрархічну структуру чиновницького апарату.

Вето – передбачений конституціями деяких країн акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом або його нижньою палатою.

Вибори – процедура обрання або висунення певних осіб способом відкритого або закритого (таємного) голосування; найбільш поширений механізм створення органів та інститутів влади.

Волюнтаризм (лат. *voluntarius* – залежний від волі) – позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління і політичні наміри.

Геноцид (грец. *genos* – рід і *caedere* – вбиваю) – здійснювані владою масові вбивства, переслідування, гоніння певних національних, етнічних, расових, соціальних, культурних, релігійних та інших груп за принципом колективної відповідальності, коли винними у чомусь вважаються всі члени певної верстви, з якої, ймовірно, хтось вчинив злочин.

Гібридний політичний режим – змішаний тип політичного режиму, який виникає внаслідок незакінченого демократичного переходу та характеризується поєднанням ознак авторитаризму та демократії, або це такий режим, де існують окремі демократичні інститути (такі як змагальні вибори), але зберігаються авторитарні практики.

Глава держави – державна посада, інституція, якій належить чільне місце у системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, має гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії «гілок» державної влади між собою.

Глава уряду – керівник виконавчої влади у державі (прем'єр-міністр, канцлер, голова кабінету міністрів та ін.), ключова, чільна фігура у системі державного врядування, громадського адміністрування.

Гласність – один із найважливіших принципів демократизму, який полягає у невід'ємному праві кожного громадянина на отримання повної і вірогідної інформації щодо будь-якого питання громадського життя, що не становить державну військову таємницю.

Голосування – безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня і голосування.

Громадська думка – один із проявів масової суспільно-політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади; сукупна, надособистісна позиція певної структурно означеної спільності людей щодо конкретних подій, проблем, рішень державних або суспільних інститутів.

Громадські організації та рухи – добровільні масові об'єднання громадян, що виникають внаслідок їхнього вільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.

Громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага.

Група тиску – суспільно-політичне об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів через вплив на державну владу або політичні партії. Від партії група тиску відрізняється тим, що вона безпосередньо не бореться за владу, не бере участі у керівництві та управлінні державою.

Делегативна демократія – гібридний політичний режим, при якому виконавча влада підпорядковує собі законодавчу і слабо враховує переваги виборців у проведеній політиці, проте зміна влади залишається можливою, а цивільні права під захистом.

Демагогія (грец. *demagogia* від *demos* – народ і *ago* – веду) – форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Демокрадура – гібридний політичний режим, при якому правлячий клас проводить демократизацію політичного життя без лібералізації економічної сфери.

Демократія (грец. *demos* – народ і *kratos* – влада) – форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян, можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

Держава (англ. *state*) – центральний та основний інститут політичної організації суспільства, соціально-політичний механізм, що виникає у класовому суспільстві з метою організації і впорядкування соціально неоднорідного суспільства, вирішення конфліктних ситуацій, забезпечення відповідного рівня соціальної стабільності системи, її цілісності та безпеки.

Державний переворот – форма насильницької або ненасильницької зміни глави держави або уряду, приведення до влади нових політичних сил з боку представників апарату влади чи певних кіл правлячих класів.

Деспотизм (грец. *despotés* – повелитель, володар) – система державного устрою, необмежена монархія, яка характеризується абсолютним свавіллям влади та безправ'ям підданих; самовладдя, жорстке придушення волевиявлення народу.

«Дефектна демократія» – система панування, в якій доступ до влади регулюється за допомогою значущого та діючого універсального «виборного режиму» (вільних, таємних, рівних і всезагальних виборів), але при цьому відсутніми є інші гарантії базових політичних та громадських прав і свобод, а горизонтальний владний контроль та ефективність демократично легітимної влади досить обмежені.

Децентралізація (лат. *de...* – префікс, що означає заперечення, і *centralis* – серединний) – управлінська політична система, що має здійснювати владно значущі практичні рішення,

які географічно чи організаційно перебувають поза межами безпосереднього впливу центральної влади; політичний процес, що передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціонального значення, а також втілення в життя специфічних регіонально-локальних програм.

Диктабланда – гібридний політичний режим, який формується зверху шляхом лібералізації економічної сфери при збереженні монополії на владу колишнього політичного класу, тобто без проведення загальних виборів, демократизації політичного життя, створення системи контролю суспільства за владою.

Диктатура (лат. *dictatura* – необмежена влада) – нічим необмежена влада особи, класу чи іншої соціальної групи у державі, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний режим; тимчасовий авторитарний режим, що вводиться на строк дії надзвичайних обставин для вжиття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану.

Егалітаризм (франц. *egalite* – рівність) – теорія, що обстоює пріоритет рівності як принцип організації суспільства.

Екстремізм (лат. *extremus* – крайній) – в ідеології й політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.

Електорат (лат. *elector* – виборець) – громадяни, які мають право голосу для участі у політичних виборах. Рішення і настрої електорату визначають склад виборних органів влади, впливають на позиції політичних лідерів і партій.

Еліта політична (франц. *elite* – краще, добірне) – меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, що має визначні психологічні, соціальні й політичні якості, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Етатизм (франц. *etat* – держава) – поширення активності та впливу держави на соціально-політичне життя із застосуванням централізації, бюрократизації та концентрації політичної влади.

Заколот – таємна змова вузького кола осіб з метою здійснити збройне повалення існуючої влади або примусити її прийняти потрібне рішення.

Закон – нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну силу.

Ідеологія (грец. *idea* – поняття і *logos* – учення) – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Імпічмент (англ. *impeachment* – звинувачення) – особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Інаугурація (лат. *inauguro* – присвячую) – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Процедура інаугурації передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Істеблішмент (англ. *establishment* – установа) – правляча еліта, керівні кола певної країни.

Кворум (лат. – чиеї присутності достатньо) – встановлена правилами процедури, регламентом певного органу або установи найменша кількість учасників зборів, засідань керівних та представницьких органів, конференцій, з'їздів тощо, необхідна і достатня для того, щоб почати роботу форуму, колективного органу або прийняти правомочне рішення на ньому.

Компроміс (лат. *compromissum* – угода, згода) – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Консенсус (лат. *consensus* – згода, однастайність) – згода між суб'єктами політики з певних питань, на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Конституціоналізм – теорія і практика обмеження всевладдя держави за допомогою права, основні норми якого відображено у конституції.

Конституція (лат. *constitutio* – устрій, будова) – основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конфлікт політичний (лат. *conflictus* – зіткнення) – зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики у їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства.

Конформізм (лат. *conformis* – подібний, відповідний) – пристосовництво, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, панівних ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Корпоративізм (пізньолат. *corporatio* – об'єднання, співтовариство) – специфічний соціально-політичний процес, у якому обмежена кількість монополістичних угруповань впливає на внутрішньодержавний курс.

Корупція (лат. *corruptio* – підкуп, занепад) – підкупність, продажність, хабарництво державних посадових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників.

Криза політична (грец. *krisis* – завершення, злам) – тимчасове призупинення чи припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; значне поглиблення і загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості.

Культ особи (лат. *cultus* – шанування, поклоніння) – єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає сервілізм (лат. *servilis* – рабський) – прислужництво, поклоніння «божеству».

Легітимність (лат. *legitimus* – законний, правомірний) – здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних і змін у структурах влади.

Лідер політичний (англ. *lead* – вести, керувати, схилити до чогось) – глава, керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, певної громади тощо; популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення якоїсь спільної мети.

Лобізм (англ. *lobby* – кулуари) – діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Місцеве самоврядування – політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами у низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і при підтримці держави.

Мобілізація (лат. – рухливий) – залучення і підготовка сил, засобів, ресурсів, внутрішніх резервів для вирішення певного важливого завдання, здійснення масової кампанії.

Монархія (грец. *monarhia* – єдиновладдя, єдинодержавність) – форма державного правління, за якої верховна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи – глави держави, як правило, спадкоємного правителя монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої влада монарха обмежена парламентом.

Номенклатура (лат. *nomen* – ім'я) – коло посадових осіб, призначення та затвердження яких належить до компетенції вищих органів.

Однопартійна система – неконкурентний тип партійної системи, що складається з представників або членів однієї

політичної партії. Існувала в СРСР, деяких інших соціалістичних країнах. На сучасному етапі поширена у постколоніальних країнах, де поки що не сформувалися сучасна розвинена соціальна структура і відповідний їй політичний плюралізм.

Олігархія (грец. *oligarchia* – влада небагатьох) – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Термін було запроваджено Платоном і Арістотелем у V – IV ст. до н. е. для позначення однієї з найгірших, на їхню думку, форм правління, коли «владарюють багаті, а бідні не беруть участі у правлінні». Розрізняють олігархію аристократичну і фінансову.

Опозиція (лат. *oppositio* – протиставлення) – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи загалом.

Оруеллізм – пропагандистське маніпулювання фактами, словами, поняттями та цілеспрямоване перекручення правди, історичного минулого, істини владними структурами, які чинять ідеологічний вплив на суспільну мораль через засоби масової інформації та прагнуть досягти цілковитого контролю над суспільством. Термін походить від імені англійського письменника Е. Блера (псевдонім Дж. Оруелл; (1903–1950) – всесвітньо відомого автора роману-антиутопії «1984».

Парламент (лат. *parlare* – говорити, розмовляти) – найвищий законодавчий і представницький орган влади у державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Партія політична (лат. *partis* – частина, група, відділ) – добровільне об'єднання людей, які прагнуть домогтися здійснення ідей, що їх вони поділяють, задоволення спільних інтересів; організована певним способом частина певної соціальної верстви, класу, що має висловлювати й захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання й виконання.

Патерналізм (лат. *pater* – батько) – політична доктрина і практика, які виходять із припущення про те, що народ безпосередньо потребує батьківської уваги, турботи і піклування

з боку влади, що громадяни як неповнолітні діти, без підтримки і сприяння влади не здатні зрозуміти, що є вигідним для них, не в змозі самотійно досягти своїх цілей, задовольнити свої потреби.

Перехідне (посттоталітарне) суспільство – суспільство, що перебуває на етапі переходу від тоталітарної до демократичної форми правління і якому притаманні риси як тоталітаризму, який ще не до кінця знищений, так і демократії, яка лише формується.

Плюралізм (лат. – множинний) – ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного і соціального розвитку, що впливає із існування декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, заснована на взаємодії та протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних організацій.

Поділ влади – принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу і судову владу, що здійснює свої повноваження кожна самотійно, врівноважуючи одна одну.

Політика (грец. – державні й суспільні справи) – організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, у межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована, головним чином на досягнення утримання і реалізацію влади індивідами й соціальними групами для утвердження власних запитів і потреб.

Влада політична (грец. *kratos* – власть) – здатність і можливість впливати на політичну поведінку і політичну діяльність людей та політичних інститутів за допомогою різних засобів: волі, авторитету, права, насильства.

Політична культура – рівень засвоєння людиною і суспільством політичних ідей, поглядів, концепцій, програм, досягнень суспільно-політичної думки, зрілість і компетентність в оцінках політичних явищ, форма політичної етики, поведінки, вчинків і дій.

Політична свідомість – опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування, розвиток задоволення інтересів і потреб

політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, настанов, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають певної самостійності.

Політична система – впорядкована сукупність державних, політичних, громадських організацій та інститутів, сфера політичного життя суспільства. Політична система конкретного суспільства визначається його класовою природою, соціальним ладом, формою правління, типом держави, характером політичного режиму, політико-ідеологічними та культурними відносинами у суспільстві, політико-правовим статусом держави, історичною та національною традиціями політичного устрою.

Політична система суспільства (грец. – складене з частин) – сукупність державних і недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичних процесів, взаємовідносин між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Політичний процес (лат. – просування) – хід розвитку політичних явищ; сукупність дій різноманітних політичних сил, течій, які прагнуть здійснення певних політичних цілей, програм.

Політичний режим – сукупність засобів і методів здійснення політичної влади, яка відображає характер взаємовідносин громадян і держави. Визначається способом і характером формування представницьких установ, органів влади, співвідношенням законодавчої, виконавчої і судової влади, центральних і місцевих органів, становищем, роллю та умовами діяльності громадських організацій, рухів, партій, правовим статусом особи, ступенем розвитку демократичних свобод.

Правова держава – тип держави, основними ознаками якої є зв'язаність правом, верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Преторіанство (лат. *praetoriani* – особиста гвардія римського імператора) – режим, який підтримується переважно найманими військами, які слугують опорою влади, заснованої на грубій силі.

Референдум (лат. *referendum* – те, що має бути повідомлене) – спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через всенародне голосування.

Рішення політичне – політична дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію зовнішніх, внутрішніх умов функціонування даного суб'єкта і визначення перспектив його подальшого розвитку.

Сепаратизм (франц. *séparatisme*, від лат. *separatus* – виокремлення) – рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Соціал-демократія – ідеологічна і політична течія, яка виступає за здійснення ідей демократичного соціалізму в усіх сферах життя суспільства; важлива складова політичних лівих сил сучасності, впливова серед робітничих і демократичних кіл Західної Європи.

Соціальна держава – демократична держава, що спирається на широку соціальну основу і здійснює активну соціальну політику, спрямовану на підвищення, стабільне забезпечення життєвого рівня населення, захист і реалізацію прав і свобод громадян, на створення сучасних систем охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення, на підтримку неімущих та малоімущих працівників, на запобігання й успішне вирішення соціальних конфліктів.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Тероризм – здійснення політичними засобами залякування, насильства, аж до фізичної розправи з політичними; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і страждання, політичних вбивств, провокацій.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій. Є неодмінною

умовою демократичного, правового, стабільного суспільно-політичного устрою.

Тоталітаризм – політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, відсутність політичного плюралізму і демократичних свобод, обмеження політичних прав усього населення.

Узурпація – насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Фашизм – антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, яка тяжіє до встановлення терористичної диктатури.

Харизма – особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати у суспільстві пророка, вождя чи реформатора.

Хунта (ісп. *junta* – зібрання, об'єднання) – група осіб, які організують змову з метою захоплення влади та встановлення диктаторського правління методами терору.

Централізація – політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська політична система з властивими їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації; національно забарвлена пихатість, схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Навчальне видання

ЛАТИГІНА Наталія Анатоліївна
ГУСЄВА Наталія Юріївна
ЛІПІН Микола Вікторович

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

Навчальний посібник

Редактор Т. І. Головеркіна
Дизайн обкладинки Г. В. Поліщук
Комп'ютерне верстання Г. В. Поліщук

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 11,99. Тираж 300 пр. Зам. 865.

Видавець і виготовлювач

Київський національний торговельно-економічний університет
вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4620 від 03.10.2013 р.